

KARÁDY VIKTOR

A magyarországi antiszemitizmus: kísérlet egy történeti kérdéskör megközelítésére*

Egy megoldhatatlan probléma és a nagy 1945-ös törés

Az antiszemita megnyilvánulásokat azért nehéz megérteni, mert egy sor *különböző eredetű* elem bensőséges elegye alkotja őket: egyaránt föllelhetjük bennük konkrét (nevezetesen gazdasági és politikai) érdekviszonyok kifejeződését, a zsidókkal fönntartott kapcsolatból levont tanulságokat, a történetileg kialakult, az univerzalista politikai szándékokkal általában szemben álló politikai közösségekben elterjedt különböző ideológiai javakat, a más korból származó és vallási vagy egyéb alapigazságokként intézményesített kollektív képzeteket, a zsidók összességét megváltoztathatatlan jellemvonások letéteményesének minősítő sztereotípiákat és előítéleteket, az antropológiailag vagy kulturálisan „másnak” látott csoporttól való félelmet (annak ellenére, hogy e téren a „másság” mindig társadalmilag meghatározott döntések következménye), az érdekviszonyok hagymázás kivetítését (mint a „bűnbak”-keresést) stb. Mi több, az antiszemita tézisek állandóan „vándorolnak”. Az államok és a társadalmi osztályok határainak átlépése általában csak megerősíti legitimitásukat a befogadó közegekben, főleg akkor, ha ezek antiszemita véleményformálók befolyása alatt állnak, vagy tőlük függenek. Ez egyrészt azt jelenti, hogy ugyanazok mögött a zsidógyűlöletet kifejező szavak és tettek mögött nagyon eltérő társadalmi-történeti realitások húzódnak meg; másrészt pedig azt, hogy az elemzés során szinte lehetetlen számbavenni mindazokat a tényezőket, amelyek közrejátszanak e tételek kialakulásában.

E nehézséget a szociológiai gyakorlatban csak növeli az a tény, hogy az értelmezők rosszul ismerik és gyakran nem is próbálják figyelembe venni az antiszemita potenciálnak a társadalmi térben való - általában nagyon egyenlőtlen - eloszlását: olyan társadalmakról beszélnek, amelyek minden szempontból összetettek, de úgy tesznek, mintha ebből a szempontból nem volnának azok.

E szkepticizmusra készítő körülmények igazolhatják a címben megnyilvánuló óvatosságot és tanulmányom tárgyának szűkreszabottságát. Az alábbiakban meglegezően néhány nagy összefüggés bemutatásával, amelyek a jelenkori Magyarország társadalomtörténetében bukkannak föl a különböző intenzitású és hatású antiszemita megnyilvánulások, a vezető elitek ideológiai (meg egyéb) opciói és érdekei, valamint a magyar társadalomba való beilleszkedés zsidó stratégiái között. Sok változatlan, helyi vagy átmeneti hatású antiszemita megnyilvánulást figyelmen kívül hagyok, hogy kiemelhessem a fő történelmi átalakulásokban megjelenő összefüggéseket. Ehhez először is vissza kell menni a régi rendszerhez: ennek számos ideológiai szereplője továbbra is aktív, és úgy tűnik, hogy e téren azt, ami történhet - akár modellként, akár kontrasztként - mindig túlságosan meghatározza az, ami „előbb” történt és/vagy az, amit a kollektív emlékezet a megtörténekből megőriz.

Az „előtte” és az „utána” közötti nagy cezúra Magyarországon is a náci népiirtásnál húzódik. Csakhogy Közép-Európában a nácizmus fölötti győzelem radikálisan - és Magyarországon (akárcsak Lengyelországban meg Romániában, és talán még Bulgáriában is) kétszeresen - mást jelentett, mint a hitleri iga alól fölszabaduló nyugati országokban. Nyugaton a demokrácia és az elfoglalt országok nemzeti szuverenitásának helyreállítása következett be, amit az elkövetett igazságtalanságok orvoslása kísért - többek közt a zsidókkal szemben elkövetett igazságtalanságoké. Így zsidók és nemzsidók teljesen egyformán élhették át a jogállamhoz való visszatérést. Keleten (Ausztria és Csehszlovákia

ellenkező előjelű kivételével) antiszemita tekintélyelvű rendszerek bukásáról volt szó (függetlenül attól, hogy ezek, mint Lengyelország, áldozatai, vagy, mint Magyarország, cinkostársai voltak-e a náci uralomnak), a Vörös Hadsereg által meghódított államok szuverenitásának elvesztéséről meg egy új gazdasági és társadalmi rend erőszakos bevezetéséről, Sztálin diktátuma alatt.

Ilyen föltételek között a túlélő zsidók honfitársaik többségétől nagyon eltérően élték át az 1945-ös fordulatot. Ami a zsidóknak - objektíve - mindenekelőtt a megmenekülést, az üldöztetések végét és a társadalomban elfoglalt helyüket illetően egy új korszak kezdetét jelentette, az a többség számára főleg egy addig ismeretlen, de rettegett elnyomó rendszernek ígérkezett. A fölszabadulás kétértelmű tapasztalata szükségszerűen magával hozta annak alapvetően eltérő értékelését.

Itt emlékeztetnünk kell arra, hogy Magyarországon valójában a németekkel való szövetkezés, illetve ennek implikációi és következményei (amelyek 1938-tól egy mind szigorúbb zsidóellenes törvénykezésben, 1941 júniusában a Szovjet-Oroszország elleni hadbalépésben, 1944 tavaszán, az ország német megszállása után a vidéki zsidók deportálásában, 1944-45 telén pedig egy összeomlásba torkolló fasiszta terrorrendszer bevezetésében nyilvánultak meg) okozták *az első mély történelmi törést*, amely szembeállította egymással a zsidó és a nemzsidó közvélemény többségét. Az alkalmi konfliktushelyzetek - amelyek az 1919-es ellenforradalomtól kezdve időnként kétségtelenül súlyosakká váltak - a zsidók és nemzsidók nagyobbik részét nem akadályozták meg abban, hogy széles körű egyetértésre jussanak a nemzeti célok lényegét illetően. Még azt is állíthatjuk, hogy a konszenzus - paradox módon egészen a régi rendszer végéig fennmaradt: még a zsidóellenes törvényeket is olyan engedményekként lehetett értelmezni, amelyek egy időre lehetővé tették a németek- és helyi cinkosaik által hangoztatott fenyegetések és követelések hatástalanítását. Azok a történelmi területek, amelyeket a magyarok Hitler révén 1939 és 1941 között ideiglenesen visszaszereztek a románoktól, a szlovákoktól és a jugoszlávoktól, a magyar zsidók szívének épp oly kedvesek voltak, mint Elzász-Lotharingia az izraelita franciáknak. A háborús kormányok taktikai tétovázásai - e kabinetek (főlöttébb ügyetlenül) arra törekedtek, hogy megőrizzék az angolszászok jóindulatát - a háborúból való kiválást és a nemzeti önállóság fönntartását szolgáló stratégiának tűnhettek. Ugyanakkor a német megszállás és az ezt követő fasiszta rendszer nemcsak a zsidók kétharmadának a számára bizonyult végzetesnek, hanem a magyar társadalom más szektorait is sújtotta, többek között a hagyományos eliteket, nem szólva a liberális vagy szociáldemokrata ellenzékéről. 1944. március 19. után a mauthauseni koncentrációs táborban számos konzervatív vagy ellenzéki politikus és nem egy németellenes arisztokrata osztozott a deportált zsidó személyiségek sorsában.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az említett nagy törés csak *az új rendszer bevezetésével* következett be. Mielőtt szociológiai távlatba helyeznők e megállapítást (hogy árnyaljuk és minősítsük), föl kell idéznünk azt az egyedülálló történelmi folyamatot, amelyet a rövidség kedvéért *sokévszázados zsidó-magyar megértésként, együttműködésként és egymásrautaltságként* jellemezhetünk.

A régi rendszer kétértelműsége

A magyar történelem e vonulata - amely központi szerepet játszik az ország korszerűsítésének folyamatában - a 18. századig nyúlik vissza. A feudális magyar társadalomnak, amely nagy mezőgazdasági termelő, nincs elég kereskedelmi személyzete e termékek forgalmazásához, mivel a nemesség és a jobbágyság közötti osztályok gyöngék (többek között azért, mert a török uralom alatt az egész központi síkságon elpusztultak a városok, és a 18. század folyamán az itt élő levantei kereskedők egy része, akik az Oszmán

Birodalom alattvalói voltak, elvándorolt). Így a zsidókat szívesen látják e földadat betöltésére. A nagybirtokos arisztokraták, az egyházfejedelmek és a *bene possessionati* nemesek egymással versengve fogadják be ezeket az engedelmes és hálás alattvalókat, a „kis nemesi haszonbérletek” (ítalmérések, pálinkafőzési jogok stb.) készséges és megbízható bérlőit, akik egyben értékes adóalanyok is (s ezért is méltóak arra, hogy „megtűrjék” és „megvédjék” őket), jelzálogkölcsonzók (egy olyan országban, amely nélkülözi a bankrendszer alapjait), és akik épp oly ügyesen adják el a földek termékeit, mint amilyen leleményesen látják el ipari termékekkel a falvakat. A megértés tehát már kezdettől fogva a két fél *gazdasági érdekein* nyugszik, és a 19. században megerősítést nyer. A napóleoni háborúk teremtette mezőgazdasági konjunktúra és az áruforgalom ezt követő föllendülése jelentős kereskedelmi forgótőke kialakulását teszi lehetővé, amely kész arra, hogy manufaktúrákban, az élelmiszeriparban (malmok), a városi ingatlanépítésben és a közlekedésben (csatornák, vasút, gőzhajók) fektetődjék be. E többségükben zsidó tőketulajdonosok azután annál is fontosabb szerepet játszanak a gazdasági modernizációban, mert nemigen vannak vetélytársaik. A nemesség irtózik attól, hogy olyan foglalatosságokra térjen át, amelyek összeegyeztethetetlenek státusával és életmódjával. Egyébként tőkéje általában mozdulatlanúságra van kárhóztatva a földbirtokaiban. A kézművességet továbbra is korlátok közé szorítja a céhek korporatív rendszere. A régi polgári kereskedők között van ugyan egy módos patríciusréteg (főleg németek, de helyenként szerbek, románok és örmények is), amely szintén jelentős értéktöbbséggel rendelkezik. Hagyományos gyakorlatuk azonban, amely inkább státusuk fönntartására és a megszerzett javak megőrzésére irányul, semmint nyereségük kockázatos kapitalisztikus vállalkozásokban való maximálására, fokról fokra másodlagos gazdasági pozíciókba szorítja őket vissza. A liberális nemesség - miután vezetői (gondoljunk Széchenyire) hiába próbálták „polgárosodásra” bírni társaikat - más alternatívák hiányában elfogadja, hogy a zsidók növekvő mértékben részesüljenek a gazdasági modernizáció földadataiból (és hasznából).

Mindamellet a politikai vetület nem kevésbé fontos föltétele a zsidó-nemzsidó megértésnek és együttműködésnek. A régi Magyarország egy etnikailag és felekezetiileg széttöredezett társadalom. A magyarság ugyanis, amelyből a történelmi nemesség zöme származik, kisebbségben van az országban (a 19. század elején még alig több mint 40 % erejéig) a különböző szlávokkal, a románokkal és a németekkel szemben. Másfelől ez az egyetlen ország az egész katolikus Európában, ahol az ellenreformációnak nem sikerült kiküszöbölnie a protestantizmust. A reformátusok, bár egészében véve kisebbségbe szorultak, erősek maradtak a középnemességben, amely a függetlenségi gondolat hordozója. E nemesség, melynek szellemi vezetői egyfajta - angol vagy jakobinus - liberalizmust tesznek magukévá a Szent Szövetség korában, nagyon hamar partnerre lel a zsidóságban, amely a kialakulóban lévő városi központokba áramlik. A partnerség alapja egy valóságos *társadalmi szerződés*. A zsidóknak fölkinálják az egyelőre korlátozott jogegyenlőséget, a védelmet minden antiszemita fenyegetéssel szemben és bizonyos mértékű vállalkozási szabadságot (amelyet a céhekre vonatkozó törvénykezés szigorúan korlátoz), kulturális *elmagyarosodásuk* és a nemzeti ügy politikai támogatásának fejében.

A liberális nemesség sosem tagadta meg ígéreteit. 1840-től törvény biztosítja a zsidók letelepedési, vándorlási és vállalkozási szabadságát. 1849-ben a bukása előtt álló forradalmi nemzetgyűlés is megszavazza a teljes politikai emancipációt (amely az első ilyen törvény Európának ebben a felében), azoknak az áldozatoknak az elismeréseképpen, amelyeket „Mózes-hitű honfitársaink” hoztak a függetlenségi harcban. Az abszolutizmus után 1867-ben valósul meg az emancipáció, amely egyike az Ausztriával való kiegyezés után hatalomra kerülő nemzeti liberális kormány első törvénykezési aktusainak. 1895-től az izraelita vallás bekerül a „bevett”, vagyis államilag védett vallások szűk körébe, ugyanolyan jogcímen, mint a nagy keresztény felekezetek. Azokra az antiszemita zavargásokra, amelyek az 1848-as

forradalom elején robbannak ki néhány városban, a kormány -katonai intézkedésekkel válaszol, akárcsak azokra a pogromkísérletekre, amelyeket a nevezetes tiszaezlári pör (1882,83) nyomán készítenek elő. Egyébként a rituális gyilkossággal vádolt tiszaezlári gyanúsítottakat kivétel nélkül fölmentik. A liberális rendszerrel megnyílnak a közintézmények és -pályák, enyhül a zsidóság társadalmi megkülönböztetése. 1910 felé a zsidók (akik alakosságnak kevesebb mint 6 %-át teszik ki) statisztikailag fölül vannak reprezentálva a közszolgálat számos szintjén és a parlamentben, *többségben(!)* vannak az ügyvédi meg az orvosi pályán, és az egyetemi padosorok kétötödét foglalják el. A kitertek miniszteri és magas katonai posztokhoz jutnak. Az utolsó háborús kabinetek igazságügyi tárcáját - „nem vallására, hanem intelligenciájára való tekintettel” - Vázsonyi Vilmosra, egy zsidó felekezeti politikusra bízta a király. Nagy premier, melynek azonban nincs folytatása.

Meg kell jegyeznünk, hogy ebből a szempontból a liberális rendszert össze lehet hasonlítani a III. Francia Köztársasággal, azzal a döntő különbséggel, hogy Franciaországban a zsidók gazdasági, szellemi, politikai stb. súlya egészében véve szerény maradt. Kis számuk miatt -az antiszemita rágalmaival ellentétben-csak segéderőt képezhettek a republikánus kormányzat és a laicitásra hajló körök számára. Magyarországon nincs a szellemi és társadalmi modernizációnak olyan területe, ahol a zsidók ne játszottak volna fontos, néha döntő, esetenként egyedülálló szerepet.

A derút követő borút valószínűleg éppen az készítette elő, hogy intenzív kulturális és identitásbeli elmagyarosodásuk révén példászerű társadalmi-szakmai sikereket értek el, és látványosan emelkedtek az allogén státusú csoportok sorában (hogy azután igazi „Mózes-hitű magyarokká” váljanak, mivel a „receptiós” törvény elfogadása után a „zsidó” szót törölték a hivatalos szótárból). Ahogy a zsidók magukévá teszik az államnyelvet (olyannyira, hogy a 20. század elejére egy *per excellence* magyarnyelvű vallási közösséggé válnak, sokkal inkább, mint a katolikusok vagy az evangélikusok), és egyre befolyásosabb szószólói lesznek a nacionalista liberalizmus nagy ügyeinek (mint a szekularizáció, a választójog kiterjesztése, a kisebbségek erőszakos asszimilálása), egyre inkább úgy jelennek meg a modernizáció kárvallottjai (és ezen belül a tönkrement földbirtokos *dzsentri* osztály növekvő hányada) előtt, mint *betolakodókból álló alternatív uralkodó osztály*. Míg az 1880-as évek politikai antiszemitizmusa kudarcot vall a kormánnyal szemben, 1895-ben színre lép a katolikus néppárt egy konzervatív, „agrárius” és implicite zsidóellenes programmal. Jelszavait a defenzívában lévő egyház terjeszti, és ezek megfogják a kispolgárság meg a városi középosztályok tömegeit.

Am végül is a trianoni összeomlás zsidóellenes értelmezése szolgáltatja azt az ideológiai fegyvert, amely kikényszeríti a „zsidóbarátnak” ismert (és immár ezért gyűlölt) liberális rendszerről való áttérést a hivatalos antiszemitizmusra. Ez az értelmezés karikatúraszerű képet fest az első világháborúról (amelynek a zsidók csak „haszonélvezői” lettek volna), a vereségről (amelyet a forradalmár vagy pacifista zsidók által végrehajtott „hátbadöfés” okozott volna), az 1918-19-es forradalmakról (amelyeket főleg „judeo-bolsevista” összeesküvők szítottak volna) és a történelmi állam földarabolásáról (amelynek bűne kétségkívül Clemenceau lelkén szárad, de vele együtt a „zsidó-szabaddkőműves internacionáléén” is). E dajkamesék hivatkozási alapul szolgálnak a népirtásig változó ütemben erősödő antiszemita mozgalmak számára, amelyek két formát öltenek. A liberális rendszer hiányosságai, az 1918-as forradalmárok „defetizmusa” és a bolsevik bűnök-amelyeket mind a zsidók nyakába varrnak - hivatottak igazolni a fehérterror idején szervezett véres pogromokat, az egyetemeken elterjedő ritualizált antiszemita erőszakot és a proto-fasiszta, majd tisztán náci csoportoskák és pártok egyre nagyobb „spontán” aktivizmusát. (1944. október 15-én az utóbbiak ragadják magukhoz a hatalmat a németek segítségével.) De ezzel párhuzamosan megjelenik egy mérsékeltbb hivatalos politika, a „keresztény kurzus”. Ez a maga (fölöttébb relatív) visszafogottsága ellenére sem törekszik kevésbé arra, hogy egy

megszorító és megkülönböztető törvénykezés segítségével megfordítsa vagy legalábbis lelassítsa az asszimilációs folyamatokat, és gátat vessen a zsidók további társadalmi mobilitásának. E törvénykezés az egyetemi *numerus clausus*-szal kezdődik 1920-ban, és a szégyenletes 1938-41-es fajvédő törvényekben csúcsonylik ki.

Az, hogy az antiszemita törekvések e két formában nyilvánultak meg - hiszen a szélsőjobboldal mindig majdnem ugyanolyan hevesen szállt szembe a mindenkori kormányokkal, mint a liberálisokkal, a szociáldemokratákkal és a többi „zsidóbérencel” - hozzájárul a két világháború közötti zsidóellenességgel kapcsolatos tapasztalatok kétértelműségének fönntartásához. Nem elég, hogy ebben a politikában hullámhegyek és hullámvölgyek vannak, mivel a konszolidációsnak nevezett kormány (1921-1931) a zsidóknak inkább kedvező semlegességet tanúsít e téren. Bár ez egyre kevésbé áll a későbbi kormányokra, a törvényes megkülönböztető intézkedések „kisebbit rossznak” tűnhetnek, a visszavonulás, a várakozás vagy éppen az álcázott védelem pozíciójának, amelyet tudatosan foglalnak el a hatóságok. Mindencselre a közvélemény nem is oly szűk körei tagadják meg ezeknek az intézkedéseknek a támogatását. Az antiszemita politikát ellenzők táborában egyaránt megtaláljuk az antifasiszta értelmiségieket (mint Bartókot, Kodályt, a Nobel-díjas Szentgyörgyit és másokat, akik 1938-ban egy nagy visszhangot kiváltó tiltakozást tesznek közzé az első zsidótörvény ellen), a centrista és a baloldali parlamenti ellenzék, a legitimistákat (beleértve a történelmi arisztokrácia nem egy tagját), a szociáldemokrata befolyás alatt álló szakszervezeteket, a liberális protestánsokat és a keresztényszocialistákat (élükön néhány református, sőt katolikus püspökkel), a különböző egyházellenes vagy világi mozgalmakat, gyakran még a kormányzat és a nacionalista-populista értelmiség egyes elemeit is, akik a náci Németországhoz való igazodás elleni tiltakozásukba foglalják az antiszemitizmus elleni fellépést.

És valóban, a fasiszmus erősödésével párhuzamosan megfigyelhetjük például a vegyesházasságok arányának folyamatos emelkedését: ezek éppen 1941-ben, betiltásuk évében érik el legnagyobb gyakoriságukat. A zsidókkal szemben alkalmazott gazdasági és egyéb megszorításokat elég széles körben kijátsszák, gyakran a közigazgatási apparátus segítségével, még a német megszállás alatt is. A határokon belül sem spontán pogromok, sem zsidóellenes atrocitások nincsenek a deportálások előtt (ami nem áll az újra elfoglalt területekre, a frontra küldött munkaszolgálatosokra és a németeknek 1941-től kezdve kiszolgáltatott hontalan zsidókra). A népiirtásig főnálló helyzet kétértelműségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a háborús kabinetekben éppen a német megszállás előtti korszak belügyminisztere(!) és egyik utolsó hadügyminisztere tevékenykedik a leghatékonyabban a zsidókra nehezedő terhek könnyítéséért: a németek annak rendje és módja szerint deportálják is őket, mielőtt megszállják az országot. (Keresztes-Fischer Ferencről és Nagybaconi Nagy Vilmosról van szó.)

Ellentétben azzal, ami Bulgária kivételével a német szövetséghez csatlakozó összes többi országban történt, itt még a hivatalos antiszemitizmusban is a kettős játék maradt a szabály. A kétértelműségtől tehát az sem lehetett mentes, ahogyan a túlélő zsidók a régi rendszer örökségét értelmezték.

A nyers szocializmus. Zsidó hatalom felé?

A fasiszta állam szörnyű atrocitásokkal és pusztításokkal járó összeomlásával a szélsőséges antiszemitizmus maga is a vádlottak padjára kerül. A szabad választásokból született új átmeneti rendszer (melyben a blokkba tömörült „munkáspártok” kisebbségben vannak a centrista kisgazdákkal szemben) megpróbál több-kevesebb elégtételt adni a túlélő mintegy 200 000 zsidónak, szemben a háború előtti 400 000-rel.

A tisztas átmenet biztosítására eltörlik a megkülönböztető intézkedéseket (miközben azért az 1945-ös földreform során „megfeledkeznek” a még „visszatartott” zsidókról), elítélik a nyilaskeresztes főbűnösöket (a „kisnyilasok” kivételével, akiket hallgatólagosan szívesen látnak a kommunista párt sorainak földuzzasztására), és bizonyos tisztogatást hajtanak végre a közigazgatásban. A kormánykoalíció, amely az évek során a kommunista uralom felé sodródik, egyfajta erkölcsi egyezséghez tartja magát a „zsidókérdésben”. Bár a nagy gesztusok elmaradnak (valószínűleg azért, hogy el ne idegenítsék a fasiszta propaganda hatásától nehezen szabaduló új híveket), és „eszközök hiányában” - nemigen van szó anyagi kártérítésről (még az eltulajdonított javak esetében sem), a centrista és a szociáldemokrata vezetők dicséretre méltó jelképes erőfeszítéseket tesznek. Sajtójuk valóságos rokonszenvvel tárgyalja a zsidókat érintő ügyeket. A népirtás nagyon sok kendőzetlen és cenzúrázatlan publikáció tárgya. A cionistákat annál is inkább kiváltságos tárgyalófelekként fogadják el, mivel ezek sokszor kettős politikai kötöttséget tartanak fenn (főleg a baloldali pártokkal, a zsidó szervezetek mellett).

Mindamellet a kommunista párt már kezdettől fogva elég sajátos pozíciót foglal el ezen a téren. Mint jelentéktelen mozgalom, amely néhány száz aktivistával lépett ki az illegalitásból (akik különben nem mind a moszkvai irányvonal hívei), ki akarja szélesíteni társadalmi bázisát. Vezetői, kiknek többsége a Vörös Hadsereg hadtápkocsijain jött haza Magyarországra, a népszerűsítésért semmilyen eszközétől nem riadnak vissza. Bár a „kisnyilasokat” (mint „megtévedt proletárokat”) éppúgy hajlamosak védelmükbe fogadni, mint egyes politikailag kompromittálódott műszaki és tudományos értelmiségieket, és az első időkben egészen addig elmennek, hogy helyi szinten megértést hirdetnek esküdt ellenségükkel, a katolikus egyházzal, ezt nemcsak azért teszik, hogy „minél többet söpörjenek be”, hanem azért is, hogy meghazudtolják a róluk kialakult rossz képet, amely egyszerre fakad az 1919-es kommün emlékéből, a több évtizedes antibolsevista propagandából és hivatalos védelmezőik, a „fölszabadító csapatok” garázdálkodásaiból. A zsidóknak szóló propagandájukban legalább öt különböző elemet lehet megkülönböztetni. Azt igénylik, hogy kizárólag őket tekintsék következetes antifasisztáknak (miközben a Molotov-Ribbentrop paktumra éppúgy fátylat borítanak, mint arra, hogy a hithű illegális párt nem mutatott érdeklődést a zsidók önmagáért való megmentése iránt - szemben a Demény-féle elhajló kommunista csoportokkal). Nem ismerik el, hogy a zsidóságot különleges méltánytalanságok érték a régi rendszerben: „az egész dolgozó nép szenvedett”. Általános harcot hirdetnek a „partikularizmusok” ellen, mint amilyen a zsidó közösségiség vagy a cionizmus („amely csak megosztaná a munkásosztályt”). „Bursujellenes” agitációt folytatnak, mégpedig abban a formában, hogy leleplezik és denunciólják a „feketepiac haszonélvezőit”, az „infláció gerjesztőit”, vagy hagyományosabb hangnemben, az „ingyenélőket” és a „harácsolókat”. Végül pedig a „fasizmus áldozataitól”, e „természetes antifasisztáktól” elvárják a csatlakozást, az új rendszer támogatását. E részleteket azért kell fölidéznünk, mert a bennük megnyilvánuló ambivalencia - különböző átalakulásokon átmenve - az egész sztálini korszakban rányomja bélyegét a pártnak a zsidókkal szemben követett politikájára.

A kommunisták már közvetlenül a háború után támogatják a zsidóellenes agitációnak egy ritkán kendőzetlen formáját, amely az „élősködők” vagy a „haszonélvezők” ellen irányuló mozgalmak mögé rejtőzik ezekben az ínséges időkben, hogy elkerülje a nyílt antiszemizmus gyanúját. Így 1946-ban egy sor „spontán” antiszemita pogromra kerülhet sor vidéken, amelyekben a helyi párttagok és „bursujellenes” jelszavaik bizonyítható szerepet játszanak. Nyilván nem megfontolt antiszemita politikáról van szó. A kommunisták inkább egy újkeletű zsidóellenes érzületet aknáznak ki, amely részben a *túlélők „váratlan” visszatéréséből* fakad. Ez az érzület két olyan elemen nyugszik, amely a zsidó-keresztény kapcsolatok kezelésének újfajta föltételeihez kötődik.

Először is, bár a népirtás borzalmi számos gyötrelmes önvizsgálatot váltanak ki különböző körökből, amelyeket korábban elvakított a német káprázat (és a „zsidótlantásból” remélhető haszon), más körök amelyeket talán kevésbé lehet fasiszta cinkossággal vagy részrehajlással vádolni (mint a parasztság széles rétegei) - egyfajta botrányt látnak a zsidók egy részének visszatérésében és gazdasági dinamizmusában. Kisebb vagy nagyobb mértékben a magyar társadalom jelentős része hasznot húzott az antiszemita törvényekből (amelyek a nemzsidó kereskedő és az ipari polgárságnak éppúgy kiszorították a pályáról a fő vetélytársait, mint a keresztény szabadfoglalkozásúaknak) meg a deportálásokból vagy a gettósításból: ezek lakásokat és „zsidó javakat” szabadítottak föl, amelyeket gyakran „aki kapja, marja” alapon osztottak szét. A bűn hasznából való akárcsak passzív vagy naiv osztozkodás szégyenérzést vált ki vagy... az áldozatok iránti gyűlöletet: így vethetünk véget lelkifurdalásunknak. A tegnapi áldozatok, akiket annak idején esetleg segítőkész sajnálat vett körül, másnap már undok betolakodóknak tűnhetnek, miután visszatértek, hogy számonkérjék javaikat.

Mi több, a nemrég lezajlott mézárások túlélői (e szörnyűségeket természetesen mindig csak „mások” követték el vagy helyeselték), bár mindenükből kiforgatták őket, már távolról sem olyan tehetetlenek, mint korábban (és ahogy ez persze ártatlan áldozatokhoz illenek). Immár nemcsak a hatóságok (a bíróságok, a rendőrség) nem viseltetnek ellenszenvvel irántuk, hanem sokszor ők használják ki gátlás nélkül a helyi hatalmakat... Az effajta „örsékváltás” igencsak megbotrántoztat nem egy jótét lelket, akik hozzászórtak a zsidók alávetettségéhez. A „helycsere” képzelet újfajta antiszemita képet alakít ki a „fönt lévőkről”, amely idővel annál is megalapozottabbnak tűnik, hogy 1948-tól a megegyezéses demokrácia a kommunisták korlátlan hatalmának adja át helyét, akik szovjettípusú terrorrendszert vezetnek be. Ezt a - minden szempontból „idegen” - politikai rendszert könnyű a zsidók művének tulajdonítani, akiknek allogén, „a nemzeti szellemtől idegen” mivoltát eléggé megalapozta az előző évtizedek antiszemita propagandája. A helyzet újdonsága abban áll, hogy ennek az antiszemita érzületnek *már nem kell a múltra hivatkoznia* - e hivatkozások különben is gyanúsak vagy legalábbis illetlenek minősülnek a népirtás óta -, hogy sosem látott hitelességre, sőt legitimitásra tegyen szert, még azokban a körökben is, amelyek korábban nem adták át magukat zsidóellenes szenvedélyeknek. Ezt a hatalomról mint „zsidó uralomról” széles körben elterjedt képet olyan általánosításként, kivetítésként értelmezhetjük, amely nem szakad el teljesen a sztálini korszak valóságától. Annak a neheztelésnek a racionalizálásáról van szó, amelyet a Moszkvából irányított *nómenklatúrával* szemben éreznek a legtöbben, olyan racionalizációról, amely ideológiai koherenciájának megőrzéséhez figyelmen kívül hagyja a rendszer „zsidópolitikájának” minden ellentmondásos aspektusát. E képzetben érdemes megkülönböztetni az igazat a hamistól.

Először is föltűnően sok zsidó van jelen az apparátus felső szintjein, kezdve a csúcson lévő hírhedt „négyesfogattal” (köztük „a nép nagy vezére”, „Sztálin legjobb tanítványa”, a maga intézményesen kultivált karizmájával), de ugyanilyen sokan vannak a mindennapi terror ügynökei között: ilyenek a félelmetes politikai rendőrség káderei vagy a nagyvárosok nem kevésbé rettegett párttitkárai, a gazdaságirányítás, a nagy hatalmú bíróságok stb. káderei. Annak okai, hogy a zsidók a betöltendő posztok felé özönlenek, éppannyira nyilvánvalóak, mint amennyire összetettek. Sok fiatalnak, akik a haláltáborokból menekültek meg, az új állam szolgálata, különösen annak fegyveres erőiben, újfajta biztosítékot jelent az antiszemitizmus ellen: Az idősebbek számára a kommunista rendszer teszi egyáltalán lehetővé, hogy azokra a pályákra menjenek, amelyektől az elmúlt rendszer önkényesen megfosztotta őket. Különben egyesek egész „politikai tőkét” halmoztak föl a régi rendszer természetes ellenfeleként, s ezt immár sóvárgott hatalmi pozíciókra lehet váltani. Mindannyian fogékonyak a kommunista messianizmus misztikája iránt (amely megcsillogtatja egy megkülönböztetésektől mentes egalitárius társadalom álmát), és készek

arra, hogy bizalmat szavazzanak e társadalom kissé tökéletlen, bár a „fölszabadítók” dicsfényétől övezett sztálini kísérletének. Az efféle „érzelmi kommunizmus” kényszerítő ereje, egyfajta lidércnyomásos hamis tudatként, sokuknál gyakran fölébe kerekedik azoknak a brutális tapasztalatoknak, amelyek egyébként nemigen tennék lehetővé, hogy vakon higgyenek az effajta „daloló holnapokban”. Az, hogy az új rendszer elején nagy hiány van megbízható vezetőkben, mindenképpen azt eredményezi, hogy a túlélő zsidók válnak a nómenklatúra legfőbb tartalékává. Erre nemcsak minden próbát kiálló antifaszizmusuk a biztosíték, hanem történelmileg kialakult kollektív kompetenciájuk is, amire vállalatvezetökként, lapkiadókként, politikusként, értelmiségi diplomásokként stb. tettek szert, és amivel rendszerint fölülmúlják lehetséges vetélytársaikat, a „népi származású kádereket”.

Pedig az apparátusban elfoglalt helyeken kívül *a párt politikája semmi jót nem ígér a zsidóknak mint olyanoknak*, tehát mint egy sajátos társadalmi-szakmai struktúra bélyegét magán viselő csoportnak vagy mint azonos történelmi sorsú vallási vagy identitásbeli közösségnek.

Az, hogy a társadalmi mobilitás évszázados folyamata a nagyvárosokra és ezen belül is a fővárosra összpontosult, valamint az, hogy a *Shoah* véráldozatával végrehajtott tragikus szelekció a szegényebb és hagyományosabb beállítottságú vidéki, zsidóságot sújtotta inkább - e két nagy történelmi tényező egyaránt abba az irányba hat, hogy a túlélő zsidók egy minden addiginál „polgárabb” vagy elit jellegűbb társadalmi csoportot képezzenek. Ami egyértelmű azzal, hogy jó részük már kezdettől fogva deklasszációra ítéltetik a kommunista rendszerben. A nagyvállalatokat már 1946-ban kisajátítják, 1949-ben és 1950-ben a kicsikre kerül sor. Az erőltetett kollektivizálás különböző formái a kiskereskedelmet, a kézművességet, a magánpraxist folytató szabadfoglalkozásúakat is sújtják. A földbirtokok után a bérházakat is államosítják, egészen a villáig és a családi házakig. 1950 felé a vidéki kényszerlakóhelyekre vagy egészségtelen táborkba való kitelepítéssel sújtják számos nagy városi lakás bérlőjét. Sok régi, „osztályellenségnek” tekintett magas rangú hivatalnokot megfosztanak nyugdíjától, és nyomorra kárhoztatnak. E drákói intézkedéseket heves „burzsujellenes” propaganda kíséri. A vállalkozói szellemet (amely a „kizsákmányolást” szolgálja), a gazdasági érzéket („amely a harácsoló osztályokat jellemzi”) stb. a régi rendszer „csökevényeiként” denunciózzák. Bár ezek az akciók nem irányulnak közvetlenül a zsidók ellen, a táborok és a budapesti gettó egykori lakói annyira fölül vannak reprezentálva az áldozatok között, hogy az akciók számos családi meghasonlást idéznek elő: gyakran a fiúk rendelik el vagy hajtják végre az idősebb családtagjaik ellen irányuló intézkedéseket. A „burzsoázia”, „a burzsoá lelkület” vagy éppenséggel a „burzsoá származás” hisztérikus megbélyegzése - ami az apparátus sok fiatal káderét sújtja - újfajta *kompenzációs igényt* hív életre: ezek a káderek annál határozottabban vetik bele magukat föladataik ellátásába, hogy a lehető legtöbb „politikai tőkét” gyűjtsék össze, mivel származásuk miatt sebezhetőeknek tudják magukat... Mindenesetre, ha pontosan számba vennénk az „osztályellenségként” deklasszált, gazdaságilag tönkretett vagy üldözött zsidók tömegét, valószínűleg az derülne ki, hogy a magyarországi kommunizmusnak több volt a zsidó áldozata, mint a haszonélvezője.

A kép távolról sem válik kedvezőbbé, ha azt nézzük, hogy milyen sors jut a zsidóságnak mint egy öröklött identitás által meghatározott közösségnek. Kétségtelen, hogy a régimódi antiszemita megnyilvánulásokat már nem tűrik el. De buzgó cenzorok minden nyomát száműzik a közéletből a „kozmpopolita” (azaz „zsidó”) magatartásnak. Az alkotmány által ünnepélyesen biztosított vallási és lelkiismereti szabadság nem akadályozza meg, hogy erőszakkal egyesítsék a három (valaha önálló) izraelita közösségi szervezetet, betiltással fölértő akadályokat gördítsenek a héber nyelv oktatása elé (a hivatalos rabbiképző kivételével), s az államvédelem ügynökei szörszálhálógaóan ellenőrizzék az istentisztelet tartókat, és átvegyék a közösség hivatalos vezetését. \$s ami még súlyosabb, az 1948-49-es

évek egybeesnek a szovjet politikában bekövetkező „anticionista” fordulattal. A cionista mozgalmak egykori káderei, amennyiben nem emigráltak, vagy nem helyezkedtek el idejében a kommunista apparátusban, s így kitarottak korábbi elkötelezettségük mellett, vad elnyomásnak teszik ki magukat. Igaz, a nagy cionista pert végül is nem rendezik meg Magyarországon (bár ennek előkészületei szednek néhány tucat áldozatot), valószínűleg azért, mert a Rajk-per kerül előtérbe. Mindamelllett Budapesten is megtervezik annak a gyilkos eljárásnak a megfelelő másolatát, amely Leningrádban indul a „fehérblúzos gyilkosok” ellen (akik mind zsidók), és végrehajtják az ezzel kapcsolatos letartóztatásokat. Mégis, mindent egybevéve, Magyarországon nincsenek nyílt, hivatalosan támogatott és olyan széles körű antiszemita kampányok, mint amilyenekre a szovjet blokk más országaiban (nevezetesen Csehszlovákiában és Lengyelországban) kerül sor. Ennek oka talán abban rejlik, hogy egy ilyen vállalkozás a legfőbb vezetőket is érintené.

Persze nem arról van szó, hogy valamiféle „zsidó érzékenység” nyilvánulna meg ezeknél a leggyakrabban régóta teljesen „elzsidótlanodott” *apparátcsikoknál*. Azok, akik még nem jutottak volna el eddig, egy épp oly látványos, mint föltétlen semlegességet vagy távolságtartást erőltetnek magukra. A zsidó kádercsaládokban a gyerekeket gyakran nem tájékoztatják a származásukról, mint ahogy a tankönyvekben a népirtás témáját is besuvasztják a „fasiszta üzemek” általános története alá, melynek áldozatai a lényegét illetően mindössze „antifasiszták” lettek volna. A közéletben valóságos tabu sújtja a zsidósággal kapcsolatos tényeket. Míg egy nemrégén készült bibliográfia szerint 1945-47 között évente több mint 300 publikáció jelent meg a *Shoahról*, 1949-1955 között ez a szám nem éri el... az 5-öt. Ami a zsidó kádereket illeti, hivataluk magával vonja az asszimilációs nyomás megkétszereződését. A kommunizmusba való belépésért az öröklött identitás teljes elfojtásával kell fizetni, mint ahogy minden más „partikuláris” hovatartozás fölszámolásával is. Ez valószínűleg csak alsó szinten okoz némelyeknél lelkiismereti válságot. „Fönt” a probléma inkább *egy megtagadott identitás politikai manipulálásába* ágyazódik. Egy (valószínűleg hamis) anekdota szerint a párt vezetője átíratta életrajzát, hogy kismemesi származásúnak tüntesse föl magát. Mindenesetre tény, hogy a hivatalos politikának messzemenően figyelembe kell vennie a moszkvai irányvonalat (amely a legrosszabb „imperialista szekértolók” közé sorolja a „cionistákat”), és nagy buzgalmat kell tanúsítania, hogy e téren a részrehajlás minden gyanúját eloszlassa Moszkvában. Ezzel egyidejűleg meg kell hazudtolnia a túlságosan „zsidó” rendszerről kialakult közkeletű képet, ám anélkül, hogy eltúlozná ezt, nehogy elidegenítsen egyeseket az apparátusban dolgozó leghívebb szövetségesei és cinkosai közül. E veszélyes gyakorlat egy olyan kompromisszum része; amelynek az új hatalmi rendszert fenyegető kockázatok csökkentése a célja. Magyarországon az anticionista hisztéria inkább mindenre ráhúzható jelszavakban nyilvánul meg, mint tényleges represszióban: az utóbbi arra korlátozódik, hogy néhány, a rendőrségi nyilvántartásokban szereplő cionista listavezetőt internálnak, míg másokat azért tartóztatnak le véletlenszerűen, mert kapcsolatban állnak az izraeli követséggel, vagy magánúton tanultak héberül... Igaz, hogy még a hírhedt Rajk-pörnek is -melynek három fő áldozata zsidó származású - vannak anticionista felhangjai. Ám a volt bel-, illetve külügyminiszternek és bajtársainak eltávolítása inkább az emigrációból hazatért és magas rangú zsidó káderek által uralt csoport győzelmét jelzi. Ehhez hasonlóan, ha igaz is, hogy 1949-50 felé a „népi származású káderek” előtérbe hozása a „burzsoá származású” (azaz „zsidó”) káderjelöltek között végrehajtott tisztogatáshoz hasonlít, az utóbbiak közül keveset távolítanak el ténylegesen, hacsak nem vádolhatják őket „kispolgári elhajlással” vagy más kommunizmussértő bűnökkel...

1956, avagy a túlkapások nélküli forradalom és következményei

Láthatjuk, hogy a sztálini korszak mérlege is fölöttébb kétértelműnek és ellentmondásosnak bizonyult. E rendszer a maga emelkedő szakaszában valószínűleg megszerezte a túlélő zsidók többségének támogatását. Még akkor is, ha sokan szkeptikus vagy ironikus fölhangokkal fogadták el; ebben az esetben is „kisebbik rosszként”, és nem azzal a lelkes vaksággal, amely sok fiatalat jellemzett (akik a régi rendszerből csak ennek legutolsó szakaszát ismerték). Ám a kártyák nemsokára összekeverednek, főleg az 1953-as olvadással (ez Magyarországon Nagy Imre nevezetes és nagyon „revizionista” „júniusi programja”), amikor napvilágra kerül a sztálinista elnyomás és gazdasági pazarlás nagysága. Ahogy társaik, szüleik vagy barátaik - akik sokszor évekre eltűntek - hazatérnek az internálótáborokból, a kényszerlakhelyükről vagy a politikai rendőrség zárkáiból, sok zsidó - káderek és mások úgy érzi, hogy megszabadult korábbi elkötelezettségétől. Legmélyebb meggyőződéseikben megcsúfolva, készek visszakövetelni választási és cselekvési szabadságukat. Sokan a „demokratikus szocializmus” akkor még megvalósíthatónak látszó alternatívája felé fordulnak. Hála annak, hogy gyakran nagyon magas helyet foglalnak el a hierarchiában, illetve annak, hogy jelentékeny befolyásuk van a sajtóban és az alkotó értelmiség szervezeteiben (többek között a tekintélyes Írószövetségben), nemsokára a párton belüli ellenzék legaktívabb magját alkotják.

Az „emberi arculatú szocializmusért” folytatott harcukban nyilván nincsenek egyedül. Más származású és kötöttségű káderek, valamint pártonkívüli értelmiségiek csatlakoznak hozzájuk. Cikkeiket és kiáltványait, amelyek a cenzúra enyhülésével kezdenek megjelenni, szétkapkodják, s ezek növelik befolyásukat. 1956 elején az egész egyetemi ifjúság megmozdul, hogy kövesse őket. E folyamatok készítik elő azt a *közös (nép)frontos harcot*, amely 1956 októberének-novemberének napjaiban megrendíti a kommunista rendszert. Azt mondhatjuk, hogy e forradalom épp oly nagy pillanata a zsidó-magyar szimbiózisnak, mint amilyen az 18489-es szabadságharc volt a liberalizmus századában, bár zsidó és nemzsidó főszereplői vagy résztvevői egészen másképpen élik át az eseményeket: sem a forradalmi sajtóban, sem a rádióban, sem a cenzúrától végre megszabadult közvélemény bármely más, bár oly fontos fórumán sem találni senkit a kortársak között, aki zsidók és nemzsidók közötti bármiféle érzelmi megosztottságról adna számot. A jelenkori Magyarország történetében először fordul elő, hogy *minden úgy történik mintha a „zsidókérdést” véglegesen meghaladták volna*. Úgy tűnik, hogy a közvélemény egy részének, meghatározó vagy éppenséggel nagyobb hányadának számára *véget ért a háború utáni nagy törés*.

Közelebbről vizsgálva a helyzet nem oly egyszerű, és nem is oly rózsás. Kétségtelen, hogy nagyítóval kell keresni azokat az antiszemita megnyilvánulásokat, amelyek akár a legkisebb nyilvánosságot is kapják a forradalom napjaiban. A megtorlás utáni hivatalos álláspontot tükröző kádárista *Fehér Könyv* szerzői nagy erőfeszítéseket tettek, hogy összesen 21(!) ilyen találjanak a sztálinista hatalom összeomlását és a tizenkét napig tartó tényleges hatalmi vákuumot kísérő több ezer egyéni és kollektív akció között. Egyébként e megnyilvánulások többségére az ország keleti, kevésbé fejlett és szórványos zsidó lakosságú vidékein kerül sor. Az ottani zsidóság egy része jónak látja, hogy Budapestre húzódjék vissza. Mindamellet nem kellene antiszemita megnyilvánulások ahhoz, hogy a zsidó közvélemény egy része félelemben élje át a forradalmat. Elég egy azokból a bosszúszomjas föliratokból, amelyeket izetlen tréfálkozók írtak föl a *grafittiktől* hemzsegő budapesti falakra, elég egy rosszindulatú szomszéd nem odavaló megjegyzése, egy megalapozatlan híresztelés a „zsidók összeírásáról”, egy horogkereszt, melyet egy nosztalgikus kisnyilas (aki nem mert volna nyilvánosan föllépni) firkantott föl egy ajtóra stb., hogy fölidézze 1944 még egészen friss kísértetét. A kompromittált zsidó káderek főleg, ha a gyűlölt politikai rendőrségben szolgáltak - joggal tarthatnak a népharagtól. A többiek, főleg a nyugdíjasok és a politikailag inaktívok számára (akik nagyon sokan vannak a népirtás próbájából rendkívül megöregedve

kikerült közösségben) a forradalmi anarchia, az utca hatalma, a „fölszabadító rendszer” brutális eltűnése egyaránt szorongásra ad okot.

A forradalom tehát lényegesen átrendezi a viszonyokat, de egyben újból meg is osztja a közvéleményt mind a zsidóknál, mind a nemzsidóknál. Egyfelől a megtorlás áldozatául eső vagy emigrációba kényszerülő zsidó értelmiségiek továbbra is ébren tartják és saját tevékenységükkel illusztrálják a népfrontos szellemet, amely összefoglalja az 1956-os ideológiai mozgalom és az utódrendszer ellen megszerveződő ellenállás lényegét. Minden addiginál nagyobb méretű kivándorlásra kerül sor. Ebben a zsidók nyilvánvalóan fölül vannak reprezentálva, mivel egyszerre menekülnek a sztálinista állam antiszemitizmusának különbözőképpen álcázott formái - főleg a rendszer cionizmusellenessége és „burzsujellenes” intoleranciája - elől, ama népi érzület elől, amelyet a kommunizmusnak a zsidókkal való azonosítása hallgatólagosan legitimált, végül pedig az ellenforradalmi megtorlás elől, tekintettel arra a kiemelkedő szerepre, amelyet volt zsidó káderek játszottak a fölkelésben. Másfelől számos régi káder visszakerül korábbi pozíciójába az újjászervezett és megreformált kádárista államban. Mások-anélkül, hogy egyetérteneének az utóbbiakkal - nem kevésbé fogadják megkönnyebbüléssel a törvényhez és a kommunista rendhez való visszatérést. Ez az ismeretlennel szemben egy olyan „kisebbik rossz”, amelyet már eléggé megismertek. Egy (igaz) anekdota az abszurd eszközeivel fejezi ki e lelkiállapot pregnánságát. Egy volt hébertanár, aki éveket töltött börtönben, pusztán azért, mert az ötvenes évek elején a szakmáját gyakorolta, a következőket jelenti ki, amikor a szovjet tankok bevonulnak a fővárosba: „Az oroszok másodszor mentették meg a budapesti zsidók életét”. Megint mások, akik - miután ismét megnyílnak a legális lehetőségek az *alijára* - Izraelbe távoznak, interjúkban és cikkekben fejezik ki csodálatukat a forradalmi események „tisztasága” iránt.

Am az átrendeződés azt is érinti, ahogyan a nemzsidó közvélemény kezeli a „zsidókérdést” a kommunizmus alatt. Az 1956-os népfront az ellenzék oldaláról, a sztálinizmus és a „zsidó uralom” keserű tapasztalata a hatalom oldaláról mély és messzemenő hatást gyakorol a zsidók és nemzsidók között kialakult kapcsolatokra a közvéleményformáló körökben.

A zsidósággal kapcsolatos tényeket hivatalosan továbbra is távol tartják a nyilvánosságtól, mégha nem csinálnak is belőlük teljes tabut, mint addig. Pedig az évek múltával a zsidóságból - csodával határos módon - fokról fokra helyreállnak a kollektív emlékezet működési mechanizmusai, amely a szépirodalomban, a művészetben, sőt - ha később is - a hivatalos történetírásban tárgyiasul. Ez az átalakulás annak a következménye, hogy a szimbolikus kultúra széles területeit depolitizálják. Azt mondják, hogy a megreformált párt vezetője érzéketlen marad a „zsidókérdés” iránt, azaz nem fogadja el, hogy ezt politikai döntések alátámasztására használják. Tény, hogy többé nem állnak zsidók a párt- vagy állami vezetés előterében, talán csak egy kivételtől eltekintve, amely egy időszakban a kulturális tárcát érinti; ezt sokáig egy zsidó származású, mérsékelt kádárista foglalja el. Ami a többiekkel illeti, a zsidó káderek néha jelentős pozíciókat őriznek meg a közigazgatás döntési központjaiban. Jelenlétük különösen a sajtóban (főleg a televízióban), a nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal foglalkozó intézményekben, a húzóágazatok irányításában, a kulturális életben és a tudományos kutatás bizonyos területein marad föltűnő. *Mutatis mutandis*, és megfelelően annak a politikának, amely immár összehasonlíthatatlanul pragmatikusabb, mint az ötvenes években, a hatalom inkább arra törekszik, hogy e téren is minimálisra csökkentse a lehetséges súrlódási felületeket. Semmilyen nyilvános antiszemita megnyilvánulást nem tűrnek meg, de a zsidó köröket (akár a Talmud tanulmányozásáról, hébertanulásról vagy egyszerű „együttlétről” van szó) épp oly szigorúan ellenőrzik és nyomják el adott esetben, mint minden más spontán vagy nem engedélyezett csoportosulást. Bár mintegy külpolitikai illendőségből - hivatalosan elítélik a cionizmust, a rendszer nemigen akadályozza az Izraelbe való kivándorlást. A szovjet blokkhoz tartozó országok közül

Magyarország elsőként tesz gesztusokat a zsidó állam felé, és a nyolcvanas években is elsőként siet fokozatosan helyreállítani a kétoldalú kapcsolatokat (márcsak azért is, hogy jó benyomást tegyen a nyugati hitelezőkre...).

Mégis, ez az óvatos és kiegyensúlyozott hivatalos politika kevésbé befolyásolja a zsidóság és a többségi társadalom közötti kapcsolatok alakulását. Egy sor új tényező jelenik meg ezen a területen, amely egyre bonyolultabbá válik: a frontok összekuszálódnak és egymást keresztezik, hogy azután a jelenlegi helyzethez vezessenek.

Az apparátus zsidó tagjai, akik egészében véve gyöngébb pozícióban vannak a kádárista államban, mint annak előtte, akiket néha név szerint is felelőssé tesznek a sztálinista katasztrófáért, és akiket sokszor kollektívan leszavaznak vagy meggyanúsítanak, a korábbinál is jobban törekszenek arra, hogy kollektívan védjék meg magukat; akár úgy, hogy együttesen állnak ki egy politikai döntés, személyiség vagy intézmény mellett, akár pedig úgy, hogy ideológiai-szakmai *lobbykat* hoznak létre bizonyos tevékenységi területeken. Bár az ilyen kollektív akciók ritkán befolyásolják a nagy politikai döntéseket, néha jelentős szerepet játszanak a kutatási területek, a gazdasági szektorok vagy a kulturális intézmények belső rétegződésében. A „zsidó” és „nemzsidó” lobbyk - ezek az elnevezések sokszor maguk is inkább jelképesek, mint empirikusak, mivel olyan csoportokat állítanak szembe egymással, amelyekben zsidók, illetve nemzsidók adják meg az alaphangot - az esetek legnagyobb részében a hatalomtól messze eső területeken kerülnek szembe egymással, mint X egyetem alkalmazott matematikai tanszéke, a történelemtudományok vagy a társadalomtudományok műhelyei, stb. Mindamellett e szellemi vagy tudományos terepen folyó lobby harcok néha a szakmai körök meghaladó visszhangot váltanak ki, mivel „magasabb” érdekeket is érintenek. Bár általában a szigorúan szakmai érdekek (állások, hitelek, kutatási könnyítések, hivatalos publikálási lehetőségek) a döntőek; a nyugati modellekkel kapcsolatos állásfoglalások, a befolyásos nyugati szervezetekkel fönntartott kapcsolatok, a kutatók képviselte irányzatok „korszerű”, haladó vagy retrográd jellege stb. szintén szerepet játszanak az ilyen konfliktushelyzetekben.

Márpedig rendszerint a „zsidó” lobbyk harcolnak a „nyitásért”, a „modern” vagy „liberális” opciókért, amelyek - és itt ez a lényeges általában a nyugati befolyás bélyegét viselik magukon. A szó széles értelmében vett ideológiai mező átrendeződésében - amit a rendszer fejlődése tesz lehetővé - a Nyugathoz való pozitív viszony egyre inkább a „korszerűség” általános mércéjévé válik ismét, a hetvenes vagy nyolcvanas évek kontextusában pedig magának a heterodoxiának a kútfejévé, szemben a marxista-kommunista ortodoxiával. Nyilván részletesebb elemzésre lenne szükség ahhoz, hogy e keretben kijelöljük a „zsidó lobbyk” pontos helyét. Ám az alapösszefüggések világosaknak tűnnek, és a nómenklatúra meg az értelmiségi körök „zsidó” csoportjainak tulajdonítható kollektív kompetenciákban és képességekben találják meg szociológiai alapjukat. Ezek - néha nyilvánvaló módon - a régi rendszer örökségére vezethetőek vissza. Az új zsidó káderek nemcsak, hogy több nemzedék óta művelt és magasán iskolázott osztályokhoz tartoznak (amelyek egyébként továbbra is tudnak vagy újra tanulnak idegen nyelveket), hanem - a népiirtást megelőző vagy követő tömeges kivándorlási hullámok következtében - sokkal több nyugat-európai vagy amerikai kapcsolattal, összekötöttséggel is bírnak. Mi több, ahogy a rendszer ideológiai szorítása fölenged, és olyan mutatós homlokzattá válik, amely mögött már valóságos polgárosodási és életmód-korszerűsödési folyamatok is végbemennek - és e fejlődés nagyon fölgyorsul a nyolcvanas években-, mindaz a szellemi, erkölcsi és gazdasági tőke rehabilitálódik, amelyet a sztálini évtizedben „kozropolitaként” bélyegeztek meg. E folyamatok messzemenően érintik a régi zsidó polgárságot és értelmiséget, hiszen annak idején ők testesítették meg a legtipikusabban e tőkét, és megöregedett tagjaik vagy leszármazottaik továbbra is benépesítik a „zsidó lobbykat”, illetve képviselik a hanyatló, modernizáció-hiányban szenvedő rendszer más közvélemény formáló erőit. Ami

gyakorlatilag annyit tesz, hogy öröklött vagy visszaszerzett kompetenciái és képességei révén sok zsidó származású káder, értelmiségi vagy szakértő *rendkívüli aktivitást fejt ki a rendszer megreformálásában*, mind a párt reformszármájában, mind az ellenzék soraiban.

Ezt az elemzést ugyanis, bármily rövidre fogtuk is (hely hiányában), ki kell egészítenünk annak vizsgálatával, hogy számos zsidó káder miként tesz szert újfajta tekintélyre az apparátusban a szakértelme révén; illetve azzal, hogy - főleg fiatalabb - társaik nem elhanyagolható hányada miként vonul ellenzékbe.

1956 után a zsidó káderek tipikus pályafutása már nemcsak „politikai tőkékön” alapul a szakértelmük rovására (mint a táborokból megmenekültek nagy részénél, akik túl fiatalok voltak ahhoz, hogy jelentős szellemi vagy gyakorlati tudásra tegyenek szert). Immár mindkettőt be kell vetniök, hogy sikert érjenek el - ez egyébként nyíltan megfogalmazódik a kádári társadalomkoncepcióban, amely nagyobb súlyt fektet a meritokráciára, mint a szocialista egalitarizmusra. Márpedig a zsidó káderek általában jobban föl vannak készülve arra, hogy átálljanak a szakértő vagy a tudományos kutató szerepére, mint népi származású társaik, hála családi, kulturális örökségüknek vagy formális és informális képzettségi szintjüknek (amelyben a nyelvi kultúra megint csak nagy szerepet játszik). Az átállási képesség függvényében ismét átrendeződnek az apparátus különböző szintjei, főleg azok a területek, ahol a zsidó káderek jelenléte a legerősebb (mint a tudományos intézményekben, a tömegkommunikációs eszközökben stb.). Szakmai tekintélye révén számos zsidó káder válik képessé arra, hogy irányító szerephez jusson a reformmozgalmakban, és a nyugatias modernizáció felé orientálja ezeket - ami azután sokszor hozzájárul ahhoz, hogy az apparátuson belül is megerősödjék a pozíciójuk, s egyben újfajta legitimitásra tegyenek szert a szakmai közösségükben. E szakértők egy részének végül sikerül megszakítania az apparátussal való kapcsolatát és ellenzékbe vonulnia, vagy legalábbis elismert szakértőként részt vennie az átmenet intellektuális föladatainak megoldásában.

Ám más módja is van annak, hogy a rendszer régi zsidó káderei vagy szimpatizánsai szerepet cseréljenek. Ez inkább a fiatalok esetében tipikus, akik sokszor maguk is káderek fiai. A csalódott zsidó káderek szakításának nagy hulláma - mint láttuk - 1956-ban volt. A forradalmi napok népfrontos közössége egy pillanatra sem szűnt meg a börtönökben (ahol a hatvanas évekig a túlélő szereplők találkoztak), a volt politikai foglyok baráti köreiben, a szakmai szolidaritás fórumain, majd a nyolcvanas évek jobban kikristályosodó ellenzéki mozgalmában. Ám ezekhez - főleg a Prágai Tavasz elfojtását és a magyar gazdasági reform kifulladását követő években - egyre nagyobb számban csatlakoznak a felnövő nemzedékek tagjai, még akkor is, ha szüleik sokszor továbbra is fontos funkciókat töltenek be az apparátusban. Az 1945 után született reményteljes fiatal káderek, akiken kevésbé hagyott nyomot az üldöztetés traumája, és akiket ezért kevésbé mozgatnak a „fölszabadító” rendszerhez való csatlakozás reflexei (főleg 1956 után, amely, hacsak a bebörtönzött, üldözött vagy emigrációba kényszerített rokonok vagy barátok közvetítésével is, egy közvetlenebbül átélt traumát hozott sokuknak) kevésbé hajlandók elfogadni az alapvető *megalkuvásokkal* járó nagy kádári *alkut*. Ők hozzák létre a rendszerrel való politikai szembenállás legkeményebb magjait. E szembenállás a hetvenes években szerveződik „magánegyetemek” és vitakörök formájában, hogy azután a nyolcvanas években virágzó szamizdat-publikációkban, tiltakozó aláírások gyűjtésében, majd tüntetésekben nyilvánuljon meg, sokszor a lengyelországi és a csehszlovákiai párhuzamos mozgalmak támogatására vagy éppenséggel ezekkel összekapcsolódva. Ők adják a városi értelmiségben erősen meggyökerezett és az 1989-es rendszerváltozás révén megjelenő fő ellenzéki pártnak, a Szabad Demokraták Szövetségének vitathatatlan vezetőit és gondolkodó főit.

Epilógus és új indulás: a történelmi kör bezárulása vagy új útkereszteződés?

Ez az egészen újkeletű fejlődés, amely szemünk előtt folytatódik, olyan folyamatként értelmezhető - és ez lesz következtetésem lényege -, amelynek végén *a történelmi szereplők újra egymásra találnak*. Azt mondhatjuk, hogy a zsidóságnak a kialakulóban lévő posztkommunista magyar társadalomban elfoglalt helyét azzal lehet összehasonlítani, amelyet akkor foglalhatott volna el, ha a 19. században megindult liberális modernizációs és szekularizációs folyamatot nem térítették volna el 1919-ben, illetve nem szakították volna meg véglegesen az intézményesített antiszemitizmussal, az üldözésekkel és a szovjet típusú rendszerrel. Az elmúlt években újra megindult fejlődésben ugyanis (amely az 1956-ban létrejött népfront meghosszabbításában helyezkedik el) ugyanolyan mély *érdekközösség* alakult ki újra a közvélemény zsidó és nemzsidó származású vagy kötődésű részei közt, mint amilyenre az asszimilációs társadalmi szerződés szolgáltatott példát a liberális korszakban.

Persze, a történelmi analógiákat mindig megfontolt gyanakvással kell fogadni. A liberális zsidó-magyar megértés egy olyan súlyos kiegyensúlyozatlanságon alapult, amely a nemesség abszolút politikai hegemoniájából eredt (miközben a zsidó polgárság és értelmiség a modern gazdasági tevékenységek területén töltött be - a vetélytársak gyöngesége miatt legalábbis potenciális - uralkodó szerepet), nem beszélve arról, hogy a zsidó közösség többségének elmagyarosodása és társadalmi beilleszkedése nem fejeződött be. A liberális szerződés tehát olyan felek között jött létre, amelyek között még nagy egyenlőtlenség uralkodott, és amelyek még eléggé távol álltak egymástól a társadalmi térben.

A jelenlegi helyzet egészen más, mégpedig egy sor történelmi okból, amelyeket itt csak jelezhetünk. Először is a zsidó népesség nagyon összezsugorodott a *Shoah* és az egymást követő kivándorlási hullámok miatt. Még akadémikus föltevésként sem fogadhatjuk el, hogy a lakosság kevesebb mint 1%-aként alternatív elitté tolhatná föl magát, vagy számbeli fölényre tehetne szert az uralkodó osztályban. Ez igaz, már régóta - annál is inkább kizárt, mivel immár teljességgel hiányoznak egy ilyen eshetőség etnikai vagy identitásbeli föltételei. Bár identitás-mozgalmak a mai magyar zsidóságban is kibontakoznak, ez éppen olyan *asszimiláció utáni* jelenség, mint a hasonló nyugat-európai mozgalmak: nemcsak, hogy nem mond ellent a tényleges asszimilációnak (amely mind „objektív” - nyelvi, kulturális vagy politikai - szempontból, mind az öntudat vagy az uralkodó kollektív önmeghatározás szempontjából épp oly teljes a magyarországi zsidóknál, mint akár Franciaországban), hanem éppenséggel az a helyzet, hogy e mozgalmak csak gazdagítják, sajátos színnel dúsítják a nemzeti „meggyökerezettség” tudatát. A mai magyar zsidótudat tehát ahelyett, hogy elfoglalná a magyar identitás helyét, kiegészíti azt, hogy pozitívan árnyalja. Ugyanakkor az is igaz, hogy e mozgalmakban nemigen vesznek részt széles zsidó körök, különösen nem a legpolitizáltabbak közül. Bárhogy viszonyuljanak is e körök a zsidósághoz, az ébredési mozgalmak csak kevéssé vagy egyáltalán nem befolyásolják politikai vagy állampolgári kötelezettség-vállalásukat, természetesen azoknak az eseteknek a kivételével, amikor kimondottan fajgyűlölő akcióknak kell útját állni.

Ám a döntő tényező azokban a változásokban rejlik, amelyeken a nemzsidó körök estek át. Az egész magyar társadalomnak a korábinál szélesebb rétegei - amelyeket semmiképp sem lehet sommás szociológiai fogalmakkal leírni - „haladták meg” a „zsidóproblémát”, a nyugati országok nagy demokratikus pártjaihoz vagy tömegszervezeteihez hasonlóan. Ezt csattanósan bizonyították az első szabad választások. A legutóbbi választási hadjárat során elég nyílt antiszemita kitételektől tarkított alattomos agitáció folyt a két liberális párt (a szabad és a fiatal demokraták) ellen, amelyeknek sok zsidó vezetőjük és hívük van. E manőver azonban minden várakozást fölülmúló kudarcot szenvedett. A két „zsidó pártként” aposztrofált szervezet a szavazatoknak nem kevesebb mint 30 %-át kapta... Mi több, ha figyelembe vesszük, hogy az a két párt, amely a kommunista hatalom egyetlen pártjának a kettészakadásából született, és amelyet e címen sokan összekapcsoltak a „zsidó uralommal”, a szavazatok mintegy 15%-át gyűjtötte össze, azt mondhatjuk, hogy *a választók közel fele*

olyan pártokra szavazott, amelyek az ezekben tevékenykedő vagy velük szimpatizáló zsidók súlyáról is ismertek voltak (és amelyeket nemegyszer ilyenekként ítélték meg ellenfeleik).

Ebből az elemzésből azt a következtetést is levonhatnánk, hogy a magyar politikai mező jelenlegi megosztottsága a „zsidókérdésre” vezethető vissza. Úgy vélem, hogy ezt az értelmezést határozottan el kell vetnünk, mégpedig annak ellenére, hogy a jelenlegi kormánykoalíció pártjainak *egyes csoportjai* többé-kevésbé nyíltan antiszemita kitételekhez folyamodnak propagandájukban. Az, hogy ilyen hangok hallatszanak és nyilvánosságot kapnak, magától értődik egy olyan társadalomban, amelyben - mint ahogy sok nyugati demokráciában is - erős hagyománya van az antiszemitizmusnak (vagyis vannak antiszemiták, akik most már szóhoz jutnak a sajtóban). Ez annál is kevésbé meglepő, mivel annak az ideológiának az *egyik* lényeges eleme, amelyre a kormánypárt hivatkozik - és amelyet a népi írók *egy része* dolgozott ki a harmincas-nyolcvanas években - nemcsak polgár-, város- és Nyugat-ellenes, hanem - inkább közvetve völkisch típusú faji motívumokat is foglalt magában, amelyek épp annyira fejeződtek ki egy antiallogén (és akkor főleg németellenes) idegengyűlöletben, mint az antiszemitizmusban... Itt nagyon pontosan kell fogalmaznunk. Ha a jelenlegi kormánypárt jónak látta, hogy többé-kevésbé leplezett antiszemita érveket használjon a döntő jelentőségű választási hadjárat végén, ezt nyilvánvalóan téves taktikai megfontolásokból tette. A párt uralkodó véleményáramlata nem látszik antiszemitának. E párthoz zsidó személyiségek is csatlakoztak - akik egyszerű „alibi-zsidóknak” is tűnhetnének, ha nem egy egész áramlatát képviselnék annak a magyar *nacionalista* hagyománynak, amely a 19. századig megy vissza a magyar zsidóságban (és amelynek vezető figurái még a népi írók mozgalmában is részt vettek). Mi több, ez a kormány az utolsó reformkommunista kabinet politikájának folytatásaként (e kabinetnek a jelenlegi miniszterelnök pártja egy időben a közeli szövetségese volt) az egyik gesztust a másik után teszi a zsidó közösség felé (ezek a *Shoah* óta vártak magukra). Nemcsak azért, mert le akarja mosni magáról az antiszemitizmus gyanúját. Az átmeneti parlament külön törvényben emlékezett meg a magyarországi zsidóüldözésekről, és emlékművet állított Raoul Wallenbergnek, a boldog emlékezetű 1944-es svéd konzulnak, a szabad választások, eredményeképpen megalakult kormány feje pedig nemrég avatta föl a nagy budapesti zsinagóga kertjében a mártírok nemzeti emlékművét. Ha előfordul is, hogy antiszemita hangok kavarnak botrányt a kormánykoalíció pártjaiban, biztos, hogy ezek kisebbségi hangok, amelyek a többség képviselőinek hallgatolagos és zavart elutasításába ütköznek.

Ezért hamis és valószínűleg igazságtalan volna, ha a jelenlegi politikai sakkárta két nagy táborát zsidóbarát, illetve zsidóellenes táborokként állítanánk szembe egymással. Ez nem jelenti azt, hogy a zsidósághoz és az ahhoz való viszony, amit a zsidók képviseltek a jelenkori magyar történelemben, ne lenne az ideológiai megosztottság egyik látható vagy éppenséggel lényeges sarkköve. A két tábor különböző opciói nemcsak hogy egymástól elég radikálisan eltérő ideológiai és értékfogékonyságokat takarnak - a nacionalista, vallásos vagy világi, jakobinus vagy angolszász típusú liberális stb. értékek nagyon változó vegyítési arányával -, hanem, ami döntőbb, *egymással élesen szembenálló történelmi hivatkozásokat* is: az egyik oldalon csak a liberalizmus és nyugatra nyitás nagy pillanatait tartják számon a múltból, míg a másik oldalon a háború előtti tekintélyelvű - de „keresztény” - rendszer kissé retusált képét is megpróbálják belefoglalni a vállalt örökségbe. Mi több, a két opció eltérő társadalom-koncepciókat rejt magában: az egyik oldalon főntartások nélkül elfogadják a nyugati demokráciák kínálta fejlődési modellt, a másik oldalon pedig főntartják a „harmadik úttal” kapcsolatos elképzeléseket. Márpedig minden eltérő vagy antagonistikus elemet vissza lehet vezetni arra a fő társadalmi funkcióra, amelyet a zsidóság mindvégig betöltött a régi rendszerben, mint azoknak az erőknek a nélkülözhetetlen alkotórésze, amelyek a modernizáció liberális - „polgári”, demokratikus, világi és nyugati - útja felé terelték az országot, különösen nagy súlyt fektetve a hűbéri maradványok fölszámolására, nevezetesen

az állam és az egyházak szétválasztására, a felekezeti semlegességre és az elitek „meritokratikus” alapon történő kiválasztására. E szélesebb összefüggésben tehát - vagyis jóval túl az antiszemitizmuson, ami a zsidóság magyarországi jelenlétének megkérdőjelezését jelentené, és amit tulajdonképpen egyetlen politikus sem merne vállalni - a zsidósághoz való viszony mégiscsak a jelenlegi ideológiai megosztottság egyik fő forrása.

E konkrétan megjelenő megosztottságtól függetlenül két másik dimenzióban is megnyilvánul Magyarországon a zsidók és nemzsidók közötti kapcsolatok problematikussága. Az egyik dimenzió specifikusabban társadalmi-gazdasági, a másik pedig társadalom-lélektani.

Társadalmi-gazdasági síkon (mint néhány más területen is) a kommunista rendszer mérlege távolról sem olyan negatív, mint ahogy azt szívesen elhítetik pusztán a nyers indikátorokra támaszkodva, mint amilyen az adósságszint vagy az ipar alacsony hatékonysága. A valóságban azzal, hogy szorosabb gazdasági kapcsolatok épültek ki a legfejlettebb országokkal (e kapcsolatok többek közt szakértőcseréket, technológiavételt és külföldi tőkebefektetéseket foglaltak magukban), majd azzal, hogy ténylegesen is liberalizálódott a hazai gazdaság amennyiben a kézművesség, a kereskedelem és a szolgáltatások terén széles magán- és szövetkezeti szektor fejlődött ki (az utóbbi sokszor csak álcázott magánszektor) -, végül pedig azzal, hogy a hiánygazdaság gyorsan kibontakoztatta a második vagy harmadik gazdaságot - az ország nemcsak hogy elindult a gyors modernizáció útján, hanem az *álcázott polgárosodás* egy eladdig ismeretlen modelljét is megvalósította. Ha összeadnánk ama javak és szolgáltatások súlyát, amelyek a magánkezdeményezés révén jöttek létre az elmúlt években, az eredmény nyilván nem haladná meg azt a forgalmat, amelyet az államosítások előtti nemzetgazdaságban ért el a magánszektor, de valószínűleg azt mutatná, hogy *most arányosan jóval több egyéni vállalkozó van, mint valaha*. Az ország tehát visszatért egy végül is kapitalista típusú modernizációs módhoz, még akkor is, ha ez - ama kényszerek miatt, amelyek a 19. századi történelmi kezdeteinél éppúgy körülvették, mint most - első megközelítésben „vad kapitalizmusnak” tetszhet. Mindenesetre tudjuk, hogy e fejlődési modellt elsősorban a zsidó polgárság honosította meg Magyarországon. Hogy kiaknázzuk a történelmi analógiát, még ama szakmai tilalmakra és korporatista megszorításokra is utalhatunk, amelyek az emancipáció előtt meghatározták a zsidó polgárság kialakulását: azok a korlátok, amelyeket a kései kommunista rendszer állított a vállalkozói szellem kapitalisztikus gyakorlatának útjába, tulajdonképpen nem tértek el túlságosan ezektől. E korlátozásoknak azonos *kompenszatórikus viselkedéseket* kellett kialakítaniuk, akár a racionális számításban nyilvánultak meg ezek, akár a piacokra vonatkozó információtöbbletben, akár az önkizsákmányolás mértékében, akár pedig az ügyeskedés vagy éppenséggel a hatósági nyomás könnyítését célzó csalás iránti érzékben - ezek mind olyan erények és bűnök, amelyeket annak idején az iparosítás zsidó úttörőinek tulajdonítottak... Minden úgy történik, mintha - paradox módon egy olyan páratlan újraretegződési folyamatnak a következtében, amely a kommunizmus évtizedei alatt ment végbe - az egész magyar társadalom elindult volna azon az úton, amelyet itt, sommásan ugyan, de joggal minősíthetünk *zsidó fejlődési útnak*. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy - a magyar történelemben először - *zsidók és nemzsidók ugyanabban a helyzetben találják magukat* az új társadalmi-gazdasági esélyek, veszélyek és kényszerek előtt. Ha úgy tetszik, abból a szempontból, hogy mennyire használhatja ki a gazdasági modernizáció lehetőségeit, az egész magyar társadalom „elzsidósodott”.

Hogy megértsük e fejlődést, föl kell idéznünk a kommunizmus égisze alatt bekövetkezett társadalmi-gazdasági ártétegződés legfontosabb tényeit. A rendszer azzal kezdte, hogy eltávolította az inaktív, járadékukból vagy tulajdonukból élő osztályokat, minden szektorban proletárokká vagy alkalmazottakká süllyesztette az „önállókat”, „munkaközösségi tagokká” vagy káderekké változtatta a szabadfoglalkozásúakat, és legfőképpen nagy paraszti

tömegeket irányított át a városi gazdaságba a maga erőltetett iparosítási programjával: a parasztság a háború előtti aktív lakosságnak mintegy felét tette ki. Így a rendszernek - erőszakos eszközökkel - már kezdetben sikerült minden olyan, az uralkodó terminológia szerint „feudális” vagy „feudálkapitalista” eredetű merevséget eltörölnie, amely addig gátolta az iparosítási folyamat meggyorsítását. (E merevségek éppúgy megnyilvánultak a javak és a termelési eszközök megosztásában, mint a „rétegmentálisokban”). A társadalom mozgósításának programja egyaránt érintette a férfiakat és a nőket (az utóbbiak azelőtt kevesen voltak aktívak), és két egymást kiegészítő tervet foglalt magában: nagymértékű szakképzést és széles körű mennyiségi urbanizációt. A társadalmi-gazdasági téren érvényesülő gigantikus deklasszálódási és újraretegződési folyamatokat, mint tudjuk, az életszínvonal és az életmódok lefelé irányuló nivellálása, dühödt indoktrináció és az összes társadalmi réteg politikai autonómiájának megszűnésével járó ideológiai igazodás kísérte. Ami minket most érdekel, az az, hogy - ha eltekintünk attól, hogy *az azonos osztályból* származó emberek is különböző esélyekkel kerülhettek be a hatalmi apparátusba (ami az első időkben minden bizonnyal *a zsidóknak kedvezett*) - a folyamat többi része inkább *a zsidók rovására ment végbe* (a deklasszálódás veszélyét tekintve), mivel eredeti osztályprofiljuk sokkal „polgárabb” volt. Így bármennyire más volt is a „fölszabadító” rendszerhez fűződő „érzelmi” viszonyuk, annak a társadalmi-gazdasági helyzetnek a szempontjából, amibe kerültek, az első kommunista szakasz végén zsidók és nemzsidók végül is ugyanabban az öntőformában és ugyanolyan kényszerek között találták magukat.

E helyzet nem változott meg alapvetően 1956 után. Zsidók és nemzsidók annál is inkább ugyanazokkal az adottságokkal találják szemben magukat, mivel - annak következtében, hogy sok zsidó káder vett részt a forradalomban (és ezt követőleg számos „népi kádert” sikerült beoltani az apparátusba) - az a korszak, amikor a zsidók könnyebben jutottak magas állásokhoz, lezárult (még akkor is, ha sok régi káder megőrizte pozícióját), és az ellenforradalmi megtorláshoz kapcsolódó deklasszálódás épp annyira - vagy jobban - sújtotta a zsidókat, mint az ugyanilyen elkötelezettségű nemzsidókat. Ugyanakkor a zsidó csoportok immár a többihez teljesen hasonlóan húznak hasznot az új polgárosodási lehetőségekből, melyekhez a rendszer a hetvenes években kezdi juttatni a lakosságot.

Ez azt jelenti, hogy a társadalmi-gazdasági erőviszonyokban már semmilyen kiegyensúlyozatlanság nincs zsidók és nemzsidók között, a régi rendszerrel ellentétben. Az elmúlt negyven évben végbement nivellálódási, deklasszálódási és újraretegződési folyamatok alaposan összekuszálták a tényleges esélykülönbségeken alapuló mobilitási pályákat, amelyek korábban (Erdei Ferenc kifejezésével élve) a magyar vezető rétegek keltős struktúrájának kialakulásához vezettek, szembeállítva egymással a magángazdaság versenypiacait, amelyeket a zsidók uraltak, a közszolgálat, amely a nemzsidóknak volt fönntartva. Egy elmélyült kutatás ma már minden bizonnyal arra az eredményre vezetne, hogy a zsidószármazásúak semmilyen tekintetben nincsenek számottevően fölültreprezentálva az új vállalkozók között, holott a II. világháború előtt e csoport többségét alkották. A magyar társadalom társadalmi-szakmai megosztottságában *már nem lehet érvényes zsidóellenes érveket vagy ürügyeket találni*, mint ahogy korábban lehetett.

Ám itt is meg kell fogalmaznunk bizonyos fönntartásokat. Van valami igazság azokban a népi „szemrehányásokban”, hogy a zsidók „mindenütt ott vannak” azoknak a csoportoknak az egy részében, amelyeket a legláthatóbb szociális eliteknek szokás tekinteni: a gazdasági és a tudományos szakértők, a televízió munkatársai, a külkereskedők között. Ez az igazság egy kettős folyamaton alapul, anélkül, hogy ellentmondana a sikeresélyek (és a deklasszálódási veszélyek) nagyfokú kiegyenlítődésére vonatkozó korábbi megállapításnak. Először is, amikor a fölfelé irányuló mobilitás kollektív formában valósul meg - és 1956 óta a magyar társadalom szektorainak többségénél erről volt szó -, minden csoport és réteg az addig elért szintről lép tovább. A zsidó közösség, amely már eleve „polgárabb” volt, és több kulturális

tökével rendelkezett (a már korábban meglévő relatív fölülszociálisága miatt még egyazon társadalmi osztályon belül is), a többihez hasonlóan úgy járhatta végig a társadalmi-gazdasági hierarchiák lépcsőfokait, hogy -a legmagasabb statisztikai valószínűséget tekintve - a nemzsidókhöz képest továbbra is *valamivel több esélye* volt az elit-pozíciók elfoglalására. Másodsor pedig, abban a tiszta versenyhelyzetben, amely a kommunista rendszer „meritokratikus” fejlődésével egyre jobban megvalósult, a zsidóság ismét fölhasználhatott egy sor kollektívan öröklött vagy visszaszerzett, egyébként nagyon különböző természetű kompetenciát és képességet (mint az idegen nyelvi kultúra, az információ-többlet, a fogalmazási készség, az önreflexió és a társadalmi különbségek iránti fogékonyság, általában a társadalmi térben való tájékozódási készség), amelyek minden időben a sajtó, a kulturális ipar, a vezetés, a bankszakma, a külkereskedelem stb. felé irányították a zsidó származásúak jelentős részét. Ez néha azt eredményezte, hogy bizonyos magas szintű specializációt követelő állásokban valóban zsidók összpontosultak. Nem zárhatjuk ki, hogy néha érdekszövetségek, lobbyk és más önkéntes társulások is közrejátszottak a néhány jól látható elitszektorban észlelhető „zsidótöbbletnek” a kialakulásában. Ez azonban semmiképpen sem hasonlítható ahhoz a „kettős osztályszerkezethez”, amely a régi rendszert jellemezte.

E jelenségek már csak nyíltan voluntarista (vagy rosszindulatú) racionalizációkkal táplálhatnak zsidóellenes érzelmeket. A zsidók annak ellenére, hogy osztályszerkezetük valóban átment egy fölfelé irányuló átalakuláson (amennyiben osztoztak az ország gazdasági fejlődését kísérő „strukturális” mobilitás gyümölcseiben) - már egyetlen társadalmi szektorban vagy alszektorban sem képviselnek uralkodó vagy monopolisztikus többséget, avagy olyat, amely ilyenné válhatna. A kommunista átrétegződés a legkevésbé sem nivellálta a magyar társadalmat a kommunista utópia értelmében, *de eltüntette az antiszemita propaganda legfőbb szociológiai-gazdasági referenciáit*. Azt jelentené ez, hogy Magyarországon az antiszemitizmus teljesen elvesztette társadalmi bázisát? Erre a kérdésre óvatos igennel lehet válaszolni. A fejlődés eléggé átalakította és összekuszálta a társadalmi különbségek rendszerét ahhoz, hogy az antiszemitizmus ne támaszkodhassék többé valamelyest is tartalmaz gazdasági-társadalmi érvekre.

Eszerint az antiszemita megnyilvánulásoknak ritkulniuk kellene a mai Magyarországon - miközben megsokszorozódnak -, és a zsidóknak - miközben a bizonytalanság veszélyét vagy éppenséggel annak tényleges növekedését érzik - meg kellene nyugodniuk egy őket is érintő nemzeti közmegegyezésben.

Tanulmányom bevezetése fölment az alól, hogy pozitív megoldást próbáljak adni erre a paradoxonra. A zsidóellenes cselekedeteknek (amelyek eddig majdnem kizárólag szóbeliek vagy jelképesek voltak) nincs szükségük létokra, hogy gyakoribbá váljanak egy erős antiszemita hagyományú országban. Egyébként az, hogy milyen korlátokba ütköznek, már kiderült a politikai mező elemzéséből: ebből a szempontból a magyarországi helyzet nem áll távol a nyugati demokráciákban fennállótól. Pedig az antiszemitizmus létezik, és nem szabad kisebbitenünk a jelentőségét. Még akkor sem, ha az, hogy megszűnt a cenzúra (amely pusztán a kifejeződését és nem a kifejlődését gátolta), illetve az, hogy a zsidók nyakába akarják varrni a kommunista rendszer bűneit, megmagyarázza a jelenség alkalmi újjászületését.

Mindamellet a magyar zsidók és nemzsidók között továbbra is fönnáll egy félreértés, amely a kollektív identitás-meghatározások közötti különbségből ered. E különbségben a zsidók hajlamosak egy alattomos módját látni annak, hogy - mint az antiszemiták - kirekesszék őket a nemzeti közösségből. Erre néha a legjobb szándékoktól vezetett nemzsidók szolgáltatók példát. Amitől még nem kevésbé tépnek föl fájó sebeket. A jelenlegi miniszterelnök, akit a politikai közösségén túl - így a zsidó körökben - is tisztelnek, a következő mondatokkal fejezte ki a zsidók iránti szolidaritását a deportáltak nemzeti emlékművének fölavatásakor: „Az alkotóművész kifejezésre juttatja *a másik oldal*

emlékezését is. Tudniok kell, hogy *a magyar ezt közös tragédiának tekinti... Mi az Önök mártírjaira éppúgy emlékezünk, mintha a sajátjaink lennének, mert a sajátjainknak tekintjük őket.*” (Kiemelés tőlem - K. V) E megnyilvánulásokban éppen az őket vezérlő jóakarattükrözi azt, hogy ebből a szempontból mekkora meg nem értés választja még el egymástól a mai Magyarországon élő zsidókat és nemzsidókat. A miniszterelnök együttérző szavai minden bizonnyal nem egy hallgatónak történelmi szörnyűségnek tünnek.

És valóban, az identitás társadalmi meghatározása mindig olyan művelet, amit vagy hierarchikus (azaz egymást magában foglaló vagy lefedő), vagy kizárásos kategóriákkal végeznek el. Az asszimilációs mozgalom kezdete óta az a harc, amely - a zsidóságon belül éppúgy, mint az egész társadalomban - szembeállítja egymással az elmagyarosodott zsidók beilleszkedésének támogatóit és ellenfeleit, éppen akörül forog, hogy a zsidók a magyar néptől különböző vagy ennek részét alkotó közösséget alkotnak-e azután, hogy eleget tettek az „asszimilálók” támasztotta követelményeknek. E problémára a zsidóság felekezetté nyilvánítása adta meg a klasszikus asszimiláns választ; ezt az alapelvet abban az 1895-ös „receptios” törvényben szentesítette a liberális elit, amely formálisan „Mózes-hitű” vagy „izraelita” magyarokká változtatta a zsidókat. Persze az, hogy az államilag védett nagy felekezetek közé fogadták a vallási közösséget, nem gyakorolhatott közvetlen hatást a zsidók társadalmi befogadására abban az értelemben, hogy a csoportok közötti mindennapi kapcsolatokban is teljes értékű magyaroknak tekintsék őket. Pedig a már eleve vegyes etnikai hátterű társadalomban - amelyben bizonyos allogén csoportoknak, mint például *a magyarországi németeknek*, először sikerült fönntartások nélkül elfogadtatniuk a magyar politikai nemzethez való tartozásukat, majd az elmagyarosodásuk előrehaladtával anélkül fölszívódnuk, hogy komoly ellenérzéseket váltottak volna ki a magyar etnikumból -, ebben a társadalomban a felekezetté nyilvánítás jelentősen elősegíthette, hogy a „befogadó” meghatározás a zsidókra is kiterjedjen. A (vallási értelemben) liberális zsidó körök gyors szekularizációjának következtében a nagyvárosi zsidóság egyre szélesebb rétegei és sok társadalmi partnerük fogadta el vagy követelte ennek a meghatározásnak az érvényre juttatását. A mellette szóló érvek mind az egyik, mind a másik oldalon nagyon korán megjelentek, főleg a nagy liberális reformerek első generációjának retorikájában (akik az 1848-49-es függetlenségi háborúban tüntették ki magukat), ezzel is hitelesítve a „Mózes-hitű honfitársaink” típusú megfogalmazásokat. E törekvések különben egy sor olyan magatartás kialakulásában öltöttek testet, amelyek a zsidó azonosságtudat nyilvános jeleinek elvesztéséhez vagy elhagyásához vezettek, mint a családnevek magyarosítása, a felekezetközi vagy rabbi-áldás nélkül kötött házasságok, az áttérés, a fiúk körül nem metélése, az állami vagy keresztény elemi iskolákba való beiratkozás stb.

Am annak ellenére, hogy a zsidók szekularizációja egyre általánosabbá vált, és a mai ország területén már az I. világháború előtt befejeződött az elmagyarosodásuk, a két világháború közötti intézményes antiszemitizmus, majd a Shoah traumája megállította e fejlődést. A minden rendű és rangú antiszemiták számára a zsidóknak a „magyar népből” való kizárása nyilván nemcsak elvi kérdés volt. Azóta a zsidókat, bármily hatékony volt is az üldözések előtti és később a kommunizmus alatti asszimiláció illúziója, a közösen és egyénileg átélt tragédia immár - az esetek többségében valószínűleg örökre megakadályozza abban, hogy azt gondolják magukról: „teljesen olyanok, mint mások”. És minél inkább így van ez, annál inkább gondolhatják azt, hogy az egész magyar társadalomnak kötelessége a nemzeti közösség integráns részének tekintenie őket. Márcsak azért is, hogy ezzel jelképesen, elementárisan kompenzálja a „nagy náci elutasítást”, amiben sok honfitársuk vett részt tevékeny tettes- vagy tétlen cinkostársként.

Így az, hogy „befogadó” vagy „kirekesztőleges” módon határozzák-e meg a magyarországi zsidóságot, távolról sem pusztán akadémikus kérdés. Egy több évszázados vita középponti kérdéséről van szó. E vita első aspektusát időlegesen megoldotta az

állampolgári emancipáció és a felekezeti recepció. A vitát azonban nem lehet megoldani anélkül, hogy véglegesen újrafogalmaznák a nemzeti identitást, mégpedig úgy, hogy nyugati módra elfogadják és integrálják azt a *sajátos másságot*, amelyet a zsidók történelmi sorsuk következtében közösen hordoznak. Az új meghatározás azonban csak akkor lehet hiteles, ha mind a mindennapi társadalmi kapcsolatokban, mind az intézményes gyakorlatban általánossá válik.

Lázár Guy fordítása

* A tanulmány a francia közönségnek készült. A szerző a magyar változat számára néhány ponton kiegészítette.

KARÁDY VIKTOR KÖZÉP-EURÓPAI TÁRGYÚ MUNKÁI

- Kemény Istvánnal közösen: Les juifs dans la structure des classes en Hongrie: essai sur les antécédents historiques des crises d'antisémitisme du XXe siècle. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 22, juin 1978, Paris. 26-59.
- Kemény Istvánnal közösen: Antisémitisme universitaire et concurrence de classe: la loi du numerus clausus en Hongrie entre les deux guerres. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 34, septembre 1980, Paris. 68-96.
- Jewish Enrollement Patterns in Classical Secondary Education in Old Regime and Inter-War Hungary. *Studies in Contemporary Jewry*, No 1, 1984. 225-252.
- Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére. *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Szerkesztette Kende Péter. A Magyar Füzetek kiadása, Párizs, 1984. 37-180.
- Les conversions des juifs de Budapest après 1945. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 56, avril-mai 1985, Paris. 58-62.
- A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején. Fordította Tardos Katalin és Derdák Tibor. *Medvetánc*, 1985, 2-3, 41-38.
- Vers une théorie sociologique des mariages interconfessionnels. Le cas de la nuptialité hongroise sous l'Ancien régime. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 57-58, juin 1985, Paris. 47-68.
- Le Collège Eötvös et l'École normale supérieure vers 1900. Note comparatiste sur la formation d'intellectuels professionnels. *Intellectuels français, intellectuels hongrois, XIIIe-XXe siècles*, Paris, CNRS, Budapest, Akadémiai, 1986. 235-253.
- Some special aspects of Jewish assimilation in socialist Hungary (1945-1956), in Randolph L. Brahm, ed., *The Tragedy of Hungarian Jewry, Essays, documents, depositions*. Social Science Monographs, Boulder and Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, New York, 1986. 73-131.
- Post-Holocaust Hungarian Jewry, 1945-48: class structure, restratification and potential for social mobility in *Studies in Contemporary Jewry*, III. 1987. 147-160.
- Juifs et luthériens dans le système scolaire hongrois. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 69, septembre 1987, Paris. 68-55.
- Vári Istvánnal közösen: Facteurs socio-culturels dans la réussite au baccalauréat en Hongrie. Quelques hypothèses. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 70, novembre 1987, Paris. 792.
- Ethnicité, scolarisation et assimilation chez les Juifs et les Luthériens en Hongrie pendant la Monarchie Bicéphale, in *Hungarian Studies*, 1988/2. 792.

- Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon. Marjantucz László interjúja Karády Viktorral a magyar-zsidó társadalomtörténet kutatásának kérdéseiről. 1. rész. *Mozgó Világ*, 1988/8. 26-49.
- Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon. Marjanucz László interjúja Karády Viktorral a magyar-zsidó társadalomtörténet kutatásának kérdéseiről. 2. rész. *Mozgó Világ*, 1988/9. 44-57.
- Vári Istvánnal közösen: Félelem és részvétel: zsidók 1956-ban. Fordította Ádám Péter. *Világosság*, 1989/6, 453-458.
- Egyenlőtlen polgárosodás. *Változás és állandóság*. A Hollandiai Mikes Kelemen Kör kiadása, 1989. 141-167.
- Assimilation and Schooling: National and Denominational Minorities in the Universities of Budapest around 1900, in György Ránki, *Hungary and European Civilization*, Bloomington, Indiana University Press, 1989. 285-319.
- Demography and Social Mobility: Historical Problem Areas in the Study of Contemporary Jewry, in Yehuda Don Victor Karady (ed): *A Social and Economic History of Central European Jewry*, New Brunswick, London, Transaction Publisher, 1989. 83-119.
- Les Juifs, l'État et la société dans la Monarchie bicéphale, in Miklós Molnár, André Reszler (sous la direction de), *Le génie de l'Autriche-Hongrie*, Paris, Presses Universitaires de France, 1989. 83-98.
- A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. *A zsidókérdésről*. Szerkesztette Füzfa Balázs és Szabó Gábor. Németh László Szakkollégium, Szombathely, 1989. 95-135.
- Funktionwandel der österreichischen hochschulen in der Ausbildung des ungarischen Fachintelligenz vor und nach dem I. Weltkrieg. *Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. Herausg. von Victor Karady und Wolfgang Mitter, Wien-Köln, Böhlau, 1990. 177-207.
- Jewish Over-Schooling in Hungary. Its Sociological Dimensions. *Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. Herausg. von Victor Karady und Wolfgang Mitter, Wien-Köln, Böhlau, 1990. 209-246.
- Le renouveau des travaux socio-historiques sur les juifs du Centre-Est européen. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 83, juin 1990, Paris. 73-77.
- Les Juifs et le „placement de pierre” en Hongrie dans l'entre-deux-guerres. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 85, novembre 1990, Paris. 81-93.
- „Une nation des juristes.” Des usages sociaux de la formation juridique dans la Hongrie d'ancien régime. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 86-87, mars 1991, Paris. 106-124.
- Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyarnyelvű országgá. Történelmi-szociológiai vázlat. *Századvég*, 1990/2. 5-37.
- Valter Csillával közösen: *Egy országos vonzaskörű szegedi főiskola, a polgári iskolai tanárképző főiskola diplomásai (1928-1950)*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1990. 129.
- Az asszimiláció Szegeden. Szociológiai kérdésvázlat. *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szerkesztette Zombori István, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1990. 9-43.
- Zsidóság a jelenkori Közép-Európában. *Buksz*, 1991/1. 86-93.
- Religious Divisions, Socio-Economic Stratification and Modernisation of Hungarian Jewry after Emancipation. in Michael Silber (ed.), *Conference on the Economic History of Hungarian Jewry*, Jerusalem, 1991. (Előkészületben)
- Elvegyültek és kiváltak. Zsidók és nem zsidók az asszimiláció erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon. (Szociológiai tanulmányok)*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1991. (Előkészületben)

A vallási hovatartozás szerepe az iskolázottsági egyenlőtlenségek kialakulásában a 20. századi Magyarországon. *Előtanulmányok Magyarország társadalomtörténetéhez a két világháború között.* Budapest, Gondolat, 1991. (Előkészületben)

VIKTOR KARÁDY

ANTI-SEMITISM IN HUNGARY: AN ATTEMPT TO APPROACH A HISTORICAL PROBLEM

The study treats primarily the historico-sociological aspects of anti-semitism in Hungary, examining the problem in context of its phenomena as they have appeared in the process of embourgeoisement over the past two centuries. Essentially the problem arises from the question of whether it is possible to arrive at a consensus of Jews and non-Jews as to the major objectives of the nation. Special emphasis is laid on both the process and great moments of the historical intertwining of these two groups of society, including the participation of the Hungarian Jewry in revolutions and wars of independence (such as in 1848 and 1956), its historical roots, social status over time, as well as the attitude of Hungarian intellectuals towards the role of Jews in the country's intellectual life, and several related questions. Despite the often very serious disturbing factors in the process of recognizing the social interdependence of Jews and non-Jews, there are signs of a new understanding between the two groups, although it largely depends on the “receptive” vs. “exclusive” attitude of the majority.

NONNA MAYER

Fajgyűlölet, antiszemitizmus és politikai válasz Franciaországban: Carpentras hatása*

„A belügyminisztert ma Carpentrasba várják, ahol látogatást tesz abban a zsidó temetőben, amelyet ismeretlen tettesek meggyaláztak - tudtuk meg a városházán.

A rendőrségi vizsgálat szerint a korábbi jelentésektől eltérően nem kettő, hanem 33 (a valóságban 34) sírt rongáltak meg az ismeretlen tettesek. Felnyitották az egyik koporsót, és kihantolták a halottat: egy két héttel korábban, 81 évesen elhunyt férfit. A testet egy közeli síron egy napernyőtartóra felnyársalva találták meg.

A tett elkövetését senki nem vállalta; a nyomozók négy ember ujjlenyomatát fedezték fel. A bűncselekményt feltehetően a szerdáról csütörtökre virradó éjszaka követték el” (Francia Hírügynökség, 1990. május 10.).

A hír csütörtök délután jelent meg, és az egész országra kiterjedő, heves tiltakozási hullámot váltott ki. Ennek csúcspontja a következő hétfőn tartott párizsi tüntetés volt, amelyen 200 000 ember vett részt, élén a köztársasági elnökkel. E tanulmány azzal a céllal készült, hogy a „politikai folyamat”-modellt¹ követve, az újságokban megjelent írások² segítségével elemezze a tiltakozást, illetve annak eredetét és következményeit. Külön figyelmet kíván fordítani a tiltakozásból adódó politikai lehetőségekre, az általa kiváltott politikai válaszra és a megmozdulás egyéb következményeire. Ahogy Sidney Tarrow írja: a *harc, a politika és a reform*³ közötti kölcsönhatások elemzését kísérli meg.

Tényfeltáró tanulmány, hiszen azok az események, amelyeket feldolgoz, még nagyon közeli, nincsenek kellőképpen tisztázva, és még mindig hatást gyakorolnak a francia politikára.

I. Tiltakozó megmozdulások Carpentras után

A történetek riadalmat és felháborodást keltettek. Az ország összes politikai, vallási, társadalmi és kulturális szervezete azonnal elítélte őket. Az egyetlen disszonáns nyilatkozat a *Nemzeti Fronté* volt. Főtitkára, Carl Lang azonnal megbélyegezte a „carpentrasi sírok bestiális meggyalázását”, amely „megfosztja elkövetőit attól a jogtól, hogy embernek nevezik magukat. A legnyomatékosabban elítéljük ezt a borzalmas, gyalázatos és barbár cselekedetet”. De hozzátette: „Ez a sírgyalázás kétségtelenül provokáció”.

Az elhunyt özvegyéhez és a zsidó közösség vezetőihez özönlöttek a részvétnyilvánítások. A vétetlenül a közelben tartózkodó belügyminiszter azonnal a helyszínre sietett. A köztársasági elnök még aznap felkereste Franciaország főrabiját, és elmondta: „Családi gyászra jöttem, mintha az elhunyt az én családomnak lett volna tagja”. Másnap családok és közéleti személyiségek véget nem érő sora vonult a temetőbe, hogy lerója kegyeletét a sírok felett. A miniszterelnök részt vett a párizsi Victoires utcai főzsinagóga szombati istentiszteletén.

Vasárnap reggel Franciaország különböző részeiből, illetve külföldről 10 000 ember jött el arra a szertartásra, amelyet Franciaország főrabija celebrált a halott emlékére. A kormány, az elnökség és az ellenzék jelenlévő képviselői előtt a főrabbi a következő kérést fogalmazta meg: „Szigeteljük el az antiszemitékat! Itt az ideje, hogy megleckéztessük a haláltáborok létezését kétségbe vonó revizionista tanárokat, a felelőtlen politikusokat”. A Nemzeti Front két választott helyi képviselőjét a tömeg kifütyülte és kiszorította, de a zsidó közösség vezetője azt kérte, hogy engedjék őket vissza. Amikor a tömeg végül szétoszlott, „Nemet mondunk a Nemzeti Front ittlétére” kiáltások hallatszottak.

Az ország minden intézménye, egyháza, szövetsége, egyesülete, iskolája, rádiója és televíziója, közigazgatási apparátusa, helyhatósági tisztségviselője mozgásba lendült. Franciaország néhány napon keresztül a zsidó közösség iránti szolidaritás ceremóniáinak és gesztusainak ritmusában élt. A nemzetgyűlés és a szenátus felfüggesztette ülését, tanórákat, megbeszéléseket, rendezvényeket szakítottak félbe egy percnyi hallgatással. Az utcák elnéptelenedtek, a boltok bezártak, az autók megálltak, a zászlókat félárbocra vonták, a templomokban megkongatták a harangokat, a rádiók és a televíziók megváltoztatták műsorukat, és az antiszemizmussal foglalkozó vitákat sugároztak.

Hétfőn mind a hat televíziós csatornán az *Éjszaka és kód* című filmet vetítették.

Ilyen méretű megmozdulásra utoljára azután került sor, hogy 1980. október 4-én 4 halottat és 20 sebesültet követelő támadás érte a párizsi Kopernikusz utcai zsinagógát.

Tiltakozó akciók

A fent említettekkel egy időben „tiltakozási” hullám indult el. A szót szűkebb értelmében használjuk, tehát mint olyan közvetlen, nyomatékos „kollektív cselekvést, amelynek célja intézmények, elítéltek, hatóságok vagy más csoportok széttűzése közvédek vagy az ezeket képviselő személyek nevében”.⁴

Pénteken 200 fiatal tüntet Puy-en-Velay utcáin Le Pen másnapra tervezett látogatása ellen, szombaton Montpellier-ből és Limoges-ből érkeznek hírek tüntetésekről. Montau-ban, ahol a Nemzeti Front egyik gyűlését lemondják, kétezeren gyűlnek össze az „Együtt Le Pen ellen” felhívásra, Dreux-ben „6 óra a szélsőjobboldal ellen” elnevezéssel szerveznek akciót. Párizsban a kommunista ifjúsági szövetség tüntet a Boulevard Saint-Germain-en, követelve Le Pen „kitiltását a sajtóból”. ... Marseille-ben a kommunista párthoz közel álló MRAP (Mozgalom a Népek Barátságáért és a Fajgyűlölet Ellen) a carpentasi temető előtt tartandó gyűlésre hívja az összes „fajgyűlölet-ellenes” erőt. A résztvevők száma 1000 és 3000 között van. A szervezet helyi elnöke heves kirohanást intéz a Nemzeti Front vezére ellen: „Amikor Le Pen baljóslatú szójátékokat gyárt, senki nem lepődhet meg azon, hogy halottakra, és élőkre támadnak. (...) Nem játszhatjuk tovább a demokrácia játékát azokkal, akik gúnyt űznek belőle”. A Nemzeti Front két képviselőjét, akik tagjai a helyi tanácsnak, elzavarják a tüntetésről.

Párizsban vasárnap reggel a Francia Deportáltak Fiai és Lányai szervezésében száz ember gyűlik össze René Bousquet-nak, a vichyi kormány rendőrfőnökének háza előtt. Ezután Serge Klarsfeld, a szervezet elnöke Pithiviers-be és Beaune-la-Rolande-be megy, ahol két újabb tüntetésre kerül sor. Igazságszolgáltatást követelnek annak a 3500 zsidó gyermeknek a nevében, akiket Bousquet utasításai alapján internáltak és deportáltak a közeli táborokból. 11 órakor, megint Párizsban a trockista Forradalmi Kommunista Liga tüntetésre hív a Charonne metróállomáshoz.

Marseille-ben a LICRA (Nemzetközi Liga a Fajgyűlölet és az Antiszemitizmus Ellen) a CRIF-fel (Francia Zsidó Intézmények Megbízott Tanácsa) karöltve felhívja a lakosságot és a különböző szervezeteket, hogy vegyenek részt a városháza előtti tüntetésen, és tiltakozzanak a fajgyűlölet és az antiszemizmussal, illetve a történelem meghamisítása ellen. Utána együtt mennek el a carpentasi temetőbe. A felhívásnak 3000 ember tesz eleget.

Ezen a napon Franciaország különböző részein összesen 15 tüntetésre kerül sor. Számos incidensről érkezik beszámoló, mert a szélsőjobboldal hagyományosan ezen a napon tartja Jeanne d'Arc ünnepét. A királpártiak, a katolikus fundamentalisták, az Action Française és a Nemzeti Front tagjai szintén demonstrációkat rendeznek. Párizsban betiltják a szélsőjobboldal tüntetéseit. Az Action Française nem vesz erről tudomást. Támogatói a Saint-Augustin templomnál gyűlnek össze, majd kitűzik zászlóikat a Notre-Dame tornyaira. A

Betar nevű szélsőséges cionista szervezet fiatal tagjai rájuk támadnak. Ezt követően ugyanezek a fiatalok bezúzzák a szélsőjobboldal könyvtárának az *Ogmios*-nak az ablakait.

A május 14-i tüntetés

Hétfőn hatalmas tüntetésre kerül sor Párizsban. A zsidótanács felhív „minden férfit és nőt, aki elutasítja a gyűlölködést, az intoleranciát és a viszálykodást, hogy csendben tüntessen az igazság, a szabadság és a demokrácia nevében”. Politikusokat hívnak meg: „ha eljönnek”, ... azt ne „politikusi ... minőségükben” ... tegyék, hanem azért, hogy „kinyilvánítsák kötődésüket a demokráciához és az emberi jogokhoz. ... Nem lesznek se zászlók, se táblák, se jelszavak. Csak egyetlen felirat, a következő szöveggel: Nemet mondunk az antiszemitizmusra, nemet mondunk a fajgyűlöletre.” A felvonulás a hivatalok zárása után indul a Köztársaság térről, és a klasszikus baloldali tüntetések útvonalát követve a Bastille téren ér véget. Utána a párizsi nagyzsinagógában istentisztelet következik, amelyen az összes egyház képviselői részt vesznek. A felhíváshoz csatlakozik minden fajgyűlölet-ellenes szervezet, a szakszervezetek, a Grand Orient szabadkőműves-páholy és az összes politikai párt, a Nemzeti Front kivételével.

A menet élén a zsidótanács elnöke, Franciaország főrabbija, a politikai személyiségek, a díszegyenruhájukat magukra öltő szabadkőművesek haladnak. Ott van a miniszterelnök, a kormány, a nemzetgyűlés elnöke, a legfontosabb ellenzéki vezetők. Francois Mitterrand szintén. A felszabadulás óta először fordul elő, hogy a köztársasági elnök az utcán van.

Mögöttük a mintegy kétszáz ezres (hivatalos becslések szerint nyolcvanezres) arctalan tömeg. Összekeverednek a korosztályok, a színek, a vallások. Sokan sárga csillagot hordanak kabátjuk hajtókáján, közepén a felirat: „zsidó”. Mások azt a kis, kéz alakú jelvényt viselik, amely híressé tette Harlem Désir mozgalmát. De most ez áll rajta: „El a kezekkel az emlékeimtől”. Sokan sírnak.

A menet útvonalán az egyik ablakból egy drapéria lóg: „Nemet mondunk a gyűlölködésre, nemet mondunk Le Penre”. A „Le Pen” szó „E” betűjét egy horogkereszt formázza. A Betar fiatal tagjai az izraeli zászlót tartják. Egy felnyársalt szalmabábut is hoznak, amely Le Pent ábrázolja. Rajta ez olvasható: „Én vagyok az, Carpentras”. Néhány incidensre is sor kerül. Bezúzzák annak a Jenny nevű sörözőnek az ablakait, amelyben két héttel korábban díszvacsorát tartottak Hitler születésének megünneplésére. Dulakodás támad egy férfi körül, aki a katolikus fundamentalista újságot, a *Présent*-t olvassa.

Később, az este folyamán a Kommunista Forradalmi Liga mintegy 3000 tagja „N, mint náci, F, mint fasiszta, le a Nemzeti Fronttal!” kiáltásokkal a Bastille térről Jeanne d'Arc szobrához vonul. A rendőrség még a városháza előtt megállítja őket.

Ugyanebben az órában Marseille-ben a Marseille-i Testvériség, amely 132 fajgyűlölet-ellenes szervezetet tömörít (a MRAP-t, a LICRA-t, az Emberi Jogok Védelmezőinek Ligáját, a trockistákat, számos más szervezetet, feminista mozgalmakat stb.) a kikötőben tartandó csendes tüntetésre szólít a fajgyűlölet és az antiszemitizmus ellen. Csatlakoznak hozzá a helyi zsidó szövetségek, a kommunista párt, a zöldek, a keresztény szervezetek, a bevándorló munkások szövetségei, a tanárszakszervezet, a centрупártok. „Carpentras: apró részlet” feliratú táblákat visznek. Marseille polgármestere is ott van. Jelszavakat kiabálnak: „Helyezzük törvényen kívül Le Pent”, „Nemet mondunk a fajgyűlöletre, nemet mondunk a fasizmusra”. A táblák között ott látható Izrael zászlaja. Más nagyvárosokban is egy tucatnyi hasonló tüntetést tartanak.

A következő péntekig 14 ilyen tüntetésre kerül sor. Május 10. és 18. között összesen 50 olyan megmozdulás zajlik le, amely közvetlen összefüggésbe hozható a carpentrai eseménnyel.

Ezekhez még hozzá kell tennünk azt a mintegy 15 fajgyűlölet- és antiszemitizmus-ellenes tiltakozó akciót, amelyet a következő napokban a sajtó beszámolóiból ismertté vált fajgyűlölő

vagy antiszemita incidensek váltanak ki. Quimperben az egyik éjszaka vörös dávidcsillagokat festenek a boltok kirakatára. Ezt egy 14-i tüntetés szónokai összefüggésbe hozzák a carpentraszi eseményekkel. A május 12-ről 13-ra virradó éjszaka a Clichy-sous-Bois-i temető zsidó szektorában 32 sírt gyaláznak meg. Ezt három tiltakozó akció követi. Az elsőt a kommunista polgármester és a zsidó közösség szervezi (750 résztvevő), a másodikat a volt kommunista polgármester (150 résztvevő), a harmadikat pedig a szocialisták. Két tiltakozó akció követi annak a royeau-i kommunista tanárnőnek a megtámadását, akit otthonában ver meg két férfi, „mocskos zsidónak, mocskos arabnak” nevezve őt, mert az állampolgári ismeretek oktatásakor a carpentraszi eseményekről beszélt. Meaux-ban is tüntetésre kerül sor, miután két fekete nőre rálőnek, és egyikük belehal sérüléseibe. A Nemzeti Front helyi gyűlései szintén számos tiltakozó akciót, illetve azonos időpontban megtartott ellengyűlést váltanak ki.

A Kopernikusz utcától Carpentrasig

Mire következtethetünk ezekből a tiltakozó akciókból? Azonnal fajgyűlölő és antiszemita cselekedetként értelmezik a carpentraszi zsidó temető meggyalázását, a gyanú pedig a Nemzeti Front vezérére terelődik, noha senki nem tudja, kik az elkövetők, és mi volt a szándékuk. Ez egy fajgyűlölet-ellenes, Le Pen-ellenes tiltakozás-sorozat.

Egy széles körű megmozdulás. Nem olyan jelentékeny, mint az, amelyik a magániskolák védelmében bontakozott ki 1984-ben, vagy mint az 1986-os diákmozgalom.⁵ Azokhoz a reakciókhoz hasonlítható, amelyeket a Kopernikusz utcai zsinagóga ellen 1986. október 4-én elkövetett támadás váltott ki. Akkor, október 7-én a MRAP által meghirdetett fajgyűlölet-ellenes és antifasiszta tüntetésen 200 000 ember vonult Párizsban a Nemzet térről a Köztársaság térre. A carpentraszi eseményeket követő mozgalom ennél is kiterjedtebbnek látszik (a sajtó 50 tüntetésről számolt be, míg 1980-ban csak 28-ról).

Egységes megmozdulás volt, amely túllépett a hagyományos baloldal jobboldal ellentéteken. Már 1980-ban is ez történt. Nem csupán a baloldali pártok, szövetségek, fajgyűlölet-ellenes szervezetek csatlakoztak a MRAP-hoz, hanem az UDF (a giscardisták) és az RPR (a gaule-isták) is. De a tüntetésen a baloldal dominált, és az egység sokkal szerényebben valósult meg. Számos városban külön szerveztek tüntetéseket. Párizsban a különböző csoportok nem keveredtek össze. A MRAP „Nemet mondunk a fajgyűlöletre, nemet mondunk a fasizmusra” felirata mögött vonultak a szocialisták, azután az Egyesült Szocialista Párt, a középiskolai és egyetemi oktatók szakszervezete, az Emberi Jogok Ligája, a CFDT, ezután a kommunisták, akik egy idő múlva más útvonalra tértek. Majd a zsidó közösség, amelyet „úr” követett, azután a LICRA és a kormánytöbbség képviselői. Őket követték a radikálisabb szervezetek, mint a *Zsidó Megújulás* és a *Zsidó Védelmi Szervezet*. Ellentmondó jelszavakat kiabáltak. Itt azt, hogy „Palesztína győzni fog”, ott pedig azt, hogy „Izrael győzni fog”. Itt „PFSZ-nácik”, ott „Cionista gyilkosok”. „Ők ölték meg Curielt és Goldmant” és „Szabadságot a Szovjetunióban él 16 zsidóknak!”. Még mielőtt a tüntetés véget ért volna, dulakodás támadt a CGT és a Zsidó Megújulás csoportjai, illetve két trockista csoport között.

Ez viszont egy hivatalos tiltakozó akció. A helyi és országos szintű vezető személyiségek egyaránt megjelennek. Ez már 1980-ban is így volt. A nemzetgyűlés akkor is egyhangúlag megszakította ülését, hogy a küldöttek részt vehessenek rajta. Polgármesterek, képviselők vonultak az első sorokban, magukra öltve a nemzeti színű vállszalagot. De a kormány nem volt ott, az elnök még a bombarobbanás színhelyére sem ment el soha, Raymond Barre miniszterelnök pedig egy szerencsétlenül megfogalmazott mondatában a bomba „ártatlan francia” áldozatáról beszélt. A belügyminisztert és a rendőrséget nyíltan bírálták. 1980-ban végső soron kormányellenes tiltakozásról volt szó, amelyet az a dinamikus baloldal vezetett,

amely megnyerte a következő választásokat. 1990-ben ennek éppen az ellenkezője történik. Általában a tüntetések a fennálló hatalom megbontását célozzák; ez esetben a fennálló hatalom áll a tiltakozás élén. Az államfő jelenléte pedig különleges legitimitást és ünnepelességet biztosít a megmozdulásnak.

Miért volt ilyen jelentékeny a carpentraszi eseményeket követő reakció? Miért alakult ki belőle egy általános és egyöntetű fajgyűlölet és Le Pen-ellenes megmozdulás?

II. A Carpentrasból adódó politikai lehetőségek

Csábító volna a tiltakozás intenzitását a Carpentrasban elkövetett cselekményeknek, a sírhelyek meggyalázásának, a holttest bántalmazásának súlyos voltával hozni összefüggésbe. A magyarázat mégsem kielégítő.

A múltban is előfordult már, hogy zsidó temetőket gyaláztak meg. Az utóbbi tíz évben legalább 12 ilyen eset fordult elő, többségükben az ország keleti részén: Elzászban, Lotharingiában és Belfort környékén. Ezzel szemben 1975 és 1980 között a LICRA 27 sírgyalázást regisztrált. Ezek közül 19 okozott súlyosabb károkat. Az ilyen cselekmények hátterében nem feltétlenül fajgyűlölet vagy antiszemitizmus áll. Gyakran a vandalizmusnak tulajdoníthatók. A felderített tettesek javarészt nagyon fiatal fiúk voltak, akik tettüket azért követték el, mert unatkoztak, izgalomra vágytak, vagy túl sokat ittak.⁶

Az ilyen cselekmények nem korlátozódnak a zsidó temetőkre. Egy nappal a carpentraszi sírgyalázás ismertté válása után fedezik fel, hogy feltehetően ugyanazon az éjszakán a Limetzvillez-i köztemetőben megrongáltak a 400 közül vaktában kiválasztott 40 sírt. A következő napokban pedig sírgyalázási járvány tör ki, amelynek 10 sír esett áldozatául, és ezek közül csupán 2 zsidó. Külföldön ugyanilyen gyakorisággal követnek el hasonló cselekményeket.

Szintén nem az első alkalom, noha ritkán fordul elő, hogy sírokat nyitnak ki, és kiássák a holttesteket. Előfordult, hogy emberi koponyákkal kereskedtek, hogy a moselle-i katonai temetőből kitüntetések loptak el, hogy sátánista rituálékra került sor, miként kilenc évvel ezelőtt Marseille-ben, amikor megtalálták egy idős hölgy testét, akinek torkán egy feszítővasat döftek át, és koporsójáról leszakították a feszületet.

Az ilyen cselekmények azonban nem kerülnek az újságok címlapjára. Nagyon gyakran nem is hozzák őket nyilvánosságra, attól tartva, hogy követőkre találnának. Néhány nappal a carpentraszi események előtt Wissembourg kis zsidó temetőjében 22 sírt gyaláznak meg, de a hitközség bölcsőbbnek találta hallgatni a történekről. Csak Carpentras után fordultak a rendőrséghez.

Carpentrasban is hasonló az első reakció. A temető fenntartója, a helyi egyházközség elnöke jelenti a történeket a rendőrségnek, de ragaszkodik ahhoz, hogy a holttestet azonnal újratemessék, és az ügy ne kapjon nyilvánosságot. Pierre Joxe belügyminiszter azonban egy erdőtűz miatt a közeli Nimesben tartózkodik. Őt informálják, mire azonnal nyilatkozatot tesz közzé „a fajgyűlölők által elkövetett szörnyűségekről”. Amilyen gyorsan csak tud, a helyszínre megy négy óra tájban -, a sajtó pedig követi (Le Monde, május 23.). Az esti híradóban *Laurent Fabius* elmagyarázza, mit jelent a „karóbahúzás”.

Még ha kitudódnak is az efféle esetek, általában nem váltanak ki ilyen méretű megmozdulást. Hogy megértsük, most miért történt így, figyelembe kell vennünk azt a kontextust, amelyben a carpentraszi események történtek.

Antiszemitizmus

Amióta a Nemzeti Front megalakult, vezére nemegyszer nyilvánosan támadta a zsidókat. Összeírta, hogy az öt bíráló újságírók közül kik viselnek zsidó nevet (1985 októbere), „a

második világháború apró részletének” minősítette a gázkamrákat (1987 szeptembere), és a francia hamvasztó kemence (four-crématoire) szó felhasználásával szójátékot gyártott Durafour politikus rovására (1988 szeptembere).

Am 1989 nyara óta jóval gyakrabban tett hasonló kijelentéseket. A Présent című szélsőjobboldali fundamentalista lapnak adott interjújában (1989 augusztusa) a szabadkőműveseket és a „zsidó internacionálét” okolta a „nemzetellenes szellem” kifejlődéséért. Szeptemberben a Nemzeti Frontnak az Európa Parlamentbe delegált képviselője, Claude Autant-Lara a Globe című folyóiratnak nyilatkozva gúnyt űzött annak a Simone Veilnek a deportálásából, aki szintén tagja az Európa Parlamentnek. December 5-én egy tévéműsorban Le Pen megkérdezte Lionel Stoleru tervezésügyi államtitkártól, hogy „kettős állampolgárságú-e”, hiszen ő „a francia-izraeli kereskedelmi kamara elnöke”. December 7-én a Présent-ban azzal vádolta meg az UDF és az RPR vezetőit, hogy a Bnai Brith parancsait követik. 15-én azt mondta a *France Inter* rádióban, hogy ki nem állhatja „egy bizonyos számú szélsőséges zsidó diktatúráját”. 1990 áprilisában *Jacques Médecin*, Nizza polgármestere az izraelitákat támadó kijelentést tett azután, hogy a városi tanács három zsidó tagja lemondott Médecinnek a Nemzeti Fronttal kötött szövetsége miatt.

Ráadásul a sírgyalázás felfedezése előtti napon *Az igazság órája* című tévéműsor interjút készít Le Pannel. Arra a kérdésre, hogy pártja tisztségviselőinek 88 %-ához hasonlóan⁷ egyetért-e azzal az állítással, hogy „a zsidók kezében túl sok hatalom van”, ezt feleli: „a zsidók éppúgy túlképviseletik magukat a sajtóban, mint ahogy a bretonok a haditengerészetben és a korzikaiak a vámhivatalokban”, és „ahogy a Nemzeti Front emberei ráébrednek, hogy egy bizonyos számú zsidó lobby, így például Kahn úr⁸ lobbyja szisztematikusan üldözi őket, az az érzésük támad, hogy túl sok van belőlük, ez való igaz”.

Utólag ezek a szavak vészjóslóakká válnak. Ezt Serge Klarsfeld így fogalmazta meg másnap: „Le Pen tegnap este azt mondta, túl sok zsidó van a sajtóban. Ezt a tőle jobbra állók közül néhányan úgy értették: túl sok zsidó van a temetőben”. Emellett három nappal korábban, a Németország feletti győzelem évfordulóján a televízió Frédéric Rossif *Nürnbergtől Nürnbergig* című filmjét sugározza. A haláltábor és a halomba rakott testek látványa, illetve a carpentrasi események időben szorosan követik egymást. Az is eszébe ötlik mindenkinek, hogy a Nemzeti Front legutóbbi, Nizzában tartott kongresszusára meghívták és „Heil” felkiáltással köszöntötték a volt Waffen-SS Schönhubert. Úgy látszik, a történelem megismétli önmagát.

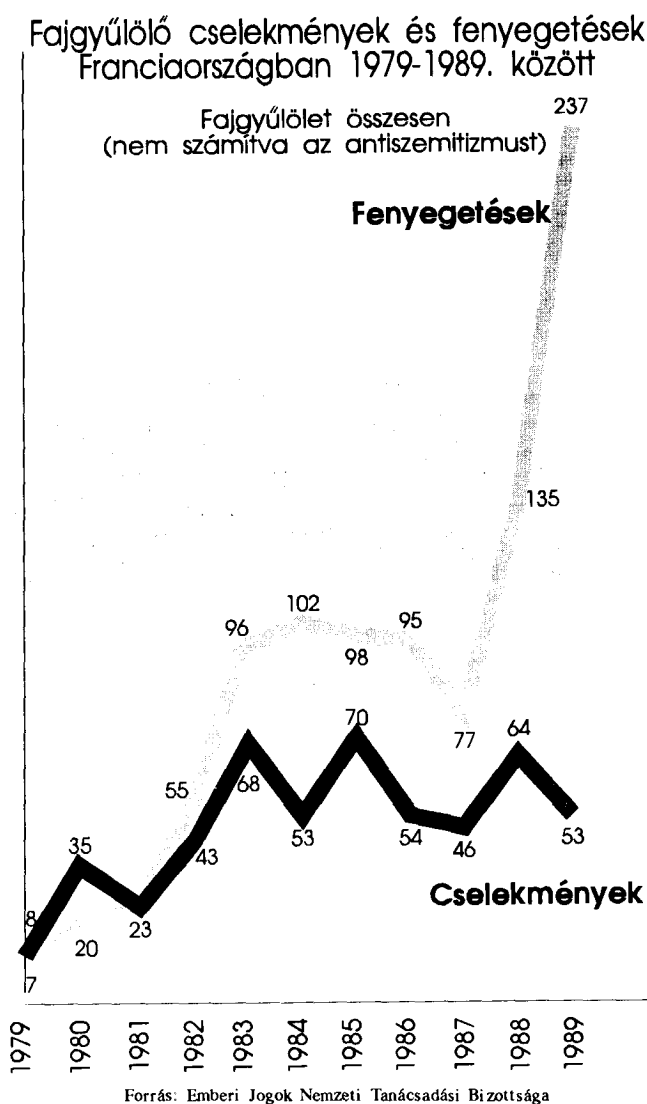
Fajgyűlölet

Ugyanakkor márciusban kitört a fajgyűlölő erőszak: gyilkosságsorozatot követtek el a magreb országokból jött fiatal arabok⁹ ellen. La Cintat-ban Saad Saoudit, egy harki¹⁰ fiát bíróságra szállítás közben agyonlőtte egy rendőr. Saint-Florentinben civakodás támadt egy fiatalokból álló csoport és egy étterem szakácsa között. A szakács fogta a puskáját, és rájuk lőtt, megsebesítve Said és Miloud Mhannit. Said belehalt sebeibe. Roanne-ban egy részeg sofőr szándékosan elgázolta Majid Labdaouit. A gyilkosságok heves felháborodást váltottak ki. Az elnök elítélte ezeket „a korlátoltságnak, a butaságnak, az intoleranciának, a szeretet és az együttélés megtagadásának tulajdonítható bűntettek”. Már akkor is a Nemzeti Frontot vádolták. Le Pen elhárította magától ezeket a gyilkosságokat arra hivatkozva, hogy csupán „véletlen incidensek”. „Ezek állítólag fajgyűlölő bűncselekmények, és az emberek a Nemzeti Front eszméit is kapcsolatba hozzák velük. De mi közülük van ezeknek az eszméknek egy rab szállításához, vagy két testvérhez, akik jól bevacsoráznak, és utána elütnek egy embert, aki belehal sérüléseibe?”

Két héttel később, március 28-án a miniszterelnök által a franciaországi faj- és idegengyűlölet mértékének megvizsgálására kijelölt Emberi Jogok Nemzeti Tanácsadói

Bizottsága bemutatta felmérésének eredményét, amely azután a sajtóban is nagy nyilvánosságot kapott. A rendőrségi statisztikákból kiderült, hogy a kimondottan „fajgyűlölő” bűncselekmények (gyújtogatások, merényletek, bombarobbantások, testi sértések, mindenfajta rombolás) száma 1981 után emelkedett, a „fajgyűlölő” fenyegetések (névtelen telefonálások, falfirkák, röpcédulák) száma pedig 1987 után megugrott (lásd az 1. ábrát). Ezek többsége a magrebiek ellen irányult (2. ábra). A jelentés külön tárgyalta az antiszemita cselekményeket, illetve fenyegetéseket. Az előbbiek száma 1986 után enyhén nőtt, az utóbbiaké pedig 1984-ben megugrott. Ezek az adatok alátámasztják azt a feltételezést, hogy a francia társadalomban erősödik a fajgyűlölet és az antiszemitizmus.

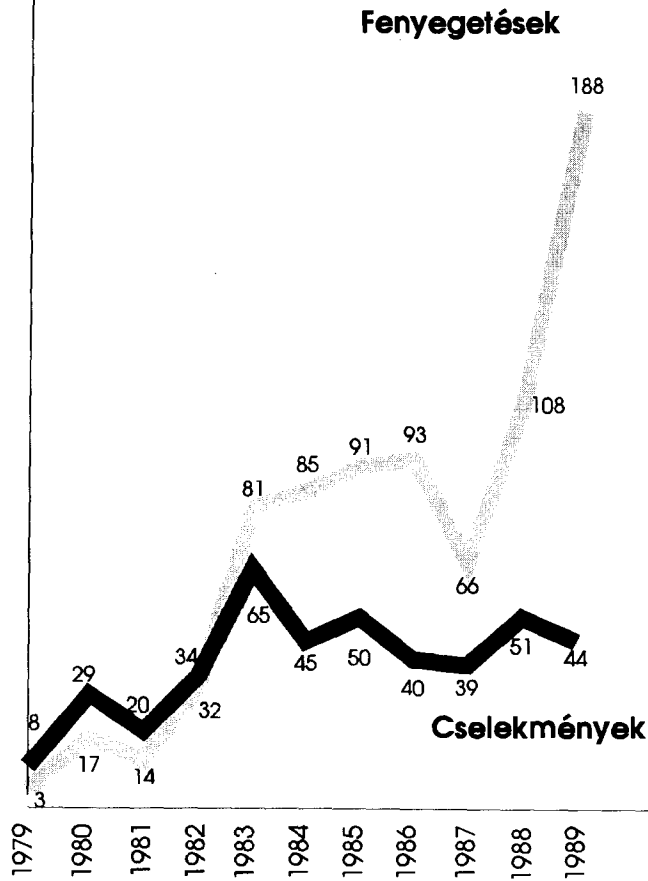
Mióta Pierre Joxe lett a belügyminiszter, speciális kiképzés segíti a fajgyűlölő és antiszemita bűncselekmények felderítését. Ez a fejlődés nagyrészt a nyomozási feltételek javulását tükrözi. Korábban is voltak bűncselekmény-hullámok a magrebiek és különösen az algériaiak ellen. Ilyenek kapcsolódtak például 1971-ben a szénhidrogén-források állami tulajdonbavételéhez, és 1973 után az olajárak emelkedéséhez. 1971-ben 26 ilyen támadást követtek el, összesen 9 ember halálát okozva. 1976-ban csak Párizsban 30 bevándorló égett benn azokban

1. sz ábra

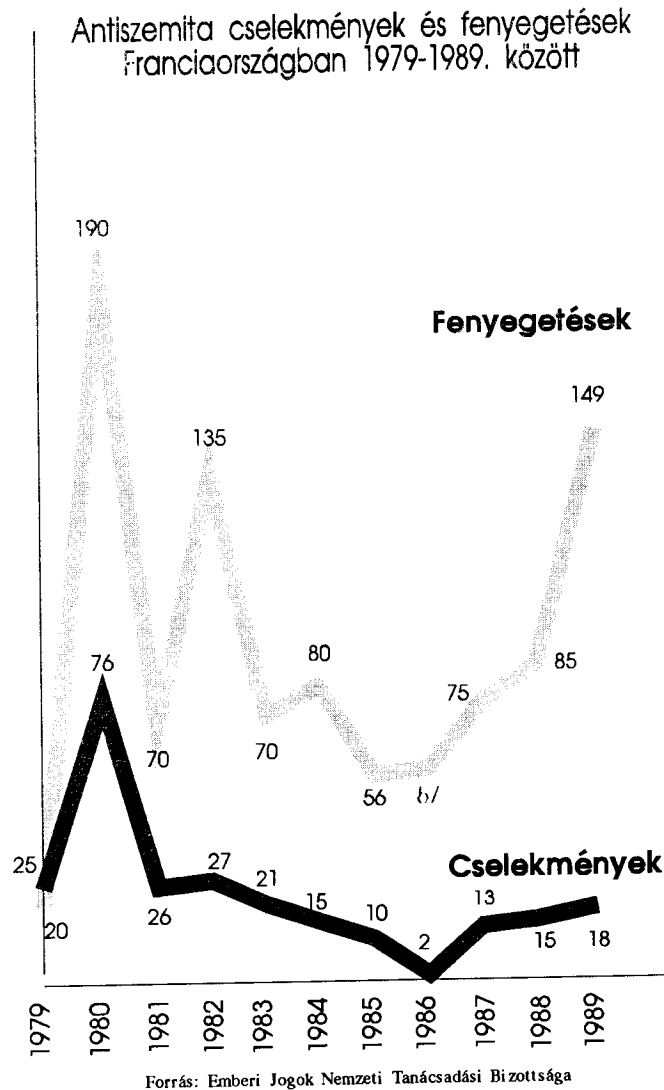
Magrebiek elleni cselekmények és fenyegetések
Franciaországban 1979-1989. között

Magrebiek elleni fajgyűlölet

Forrás: Emberi Jogok Nemzeti Tanácsadási Bizottsága

2. sz. ábra

3. sz. ábra

a munkásszállókban, amelyeket rájuk gyűjtöttek.¹¹ Egyéb források, miként a LICRA adatai, más számokat adnak meg az antiszemita cselekményekről és fenyegetésekről: 1979-ben 175 (nem pedig 45), 1980-ban 235 (nem pedig 266) ilyen esetről számolnak be. Az egész csak definíció kérdése.¹² Ami itt fontos, az nem a hasonló cselekmények pontos száma, hanem azok fogadtatása. Carpentras előestéjén Franciaországban határozottan érezhető, hogy a fajgyűlölet és különösen az antiszemitizmus erősödik. A közvéleménykutatások megerősítik ezt: áprilisban a szavazati joggal rendelkező franciák 72 %-a nyilatkozott úgy, hogy „ma Franciaországban fenyeget a fajgyűlölet” (69 %-uk mondta ezt 1985-ben); és 45 %-uk vélekedett úgy, hogy „Franciaországban fenyeget az antiszemitizmus” (a korábbi 37 %-kal szemben).¹³

Ez az érzés továbbra is erősödik, mert a fajgyűlölet és az antiszemitizmus témája a politikai napirenden szerepel. Március 27-én a miniszterelnök bemutatta azt a fajgyűlölet-ellenes Nemzeti Tervet, amely az Emberi Jogok Nemzeti Tanácsadói Bizottságának néhány javaslatán alapul. Április 3-án a fajgyűlölet kérdéseivel foglalkozó kerekasztal-beszélgetésre hívta meg az összes politikai csoport vezetőjét, a Nemzeti Front kivételével. A parlament pedig április közepe óta egy olyan törvényjavaslatról vitázik, amelynek célja minden fajgyűlölő, antiszemita vagy idegengyűlölő cselekedet elfojtása. Ez három pontban módosítja

az 1972-ben a fajgyűlöletről hozott törvényeket. Lehetővé teszi a bírák számára, hogy az ilyen ügyekben bűnösnek talált személyeket öt évre megfosszák állampolgári jogaitól. Biztosítja a fajgyűlölet-ellenes szervezetek válaszadási jogát az írott és az audiovizuális sajtóban. A bűncselekményeknek egy újabb kategóriáját állapítja meg: az emberiség ellen elkövetett bűntettet, abban az értelemben, ahogyan ezt a nürnbergi törvényszék meghatározta.

Szenvedélyes vita folyik a törvénytervezetről. A Nemzeti Front vezére dühöng. Számos kijelentése, amely miatt már eddig is bírálták, az új törvény hatáskörébe kerülne, és megvonná tőle a választhatósági jogot. A mérsékelt jobboldal támadja a javaslatot. Azzal érvel, hogy a tervezet meglepetésszerűen jött, megnyirbálja a sajtószabadságot, mi több, az egész egy kommunista törvénytervezet. Május 2-án a nemzetgyűlésben a szocialista és a kommunista csoportok az első olvasatban elfogadják, az UDC, az UDF és az RPR ellene szavaz.

Másfelől Michel Rocard politikája a fajgyűlölet legfőbb előidézőjének tekintett bevándorlás kérdéseire irányul. Az angliai Rushdie-ügy, a franciaországi csador-ügy,¹⁴ és az Iszlám Megmentési Front megerősödése Algériában felélesztették az iszlám fundamentalizmustól való félelmet. 1989 decemberében a dreux-i pótválasztáson MarieFrance Stirbois, a Nemzeti Front jelöltje fölényes győzelmet aratott annak a kampánynak köszönhetően, amelynek jelmondata így hangzott: „Nemet mondunk a csadorra az iskolákban, nemet mondunk a mecsetekre”.

Dreux után a miniszterelnöknek kellett kézbe vennie a bevándorlás problémáját. Speciális intézményeket állított fel (Főtanács a Beilleszkedés Segítésére, Beilleszkedésügyi Főtitkár; Országgyűlési Információs Bizottság), és május 16-ára újabb kerekasztal-beszélgetésre hívta az ellenzék vezetőit. Ez alkalommal a bevándorlással kapcsolatos kérdéseket vitatták meg.

A bevándorlás volt a témája a Villepinte-ben tartott ellenzéki tanácskozásoknak is (március 30.-április 1.). A Szocialista Párt végrehajtó bizottsága pedig május 16-ára napirendre tűzte annak megvitatását, hogy meg lehet-e adni a bevándorlóknak a választójogot a helyhatósági választásokon - e jog megadását a közvélemény egyértelműen ellenezte, és a mai napig ellenzi.

Mindezek következtében a bevándorlás, az antiszemitizmus és a Nemzeti Front szavazótáborának kérdései szorosan összefonódnak. A Nemzeti Front előretörése

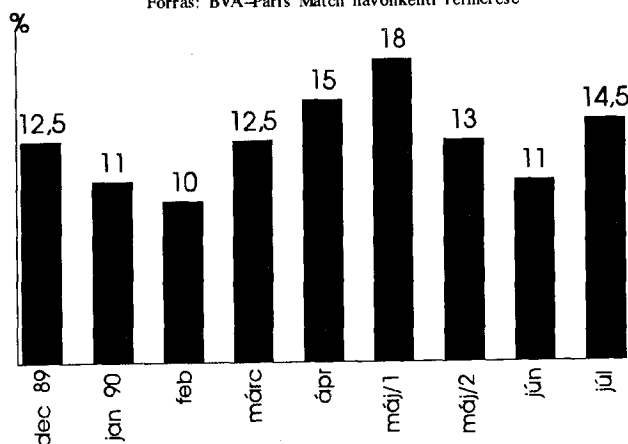
Ebben az időszakban a Nemzeti Front pályája felfelé ível. Jelöltjei az 1989 decemberi pótválasztásokon nagyon jó eredményeket értek el Marseille-ben, Salon de Provence-ban és különösen Dreux-ben, ahol Marie-France Stirbois az érvényes szavazatok több mint 60 %-át szerezte meg a második fordulóban. Minden újabb választáson növekszik a pártra adott szavazatok száma. A nizzai kongresszus (1990. március-április) sikert hozott. Eszméinek hatása terjed a rendőrség köreiben, ahol a FPIP szélsőséges rendőrszakszervezet támogatására talál, a hadseregben, az üzleti világban, amelyben hívei aktív szerepet játszanak, és az egyetemeken, mint például a Lyon III.-on. Folyamatosan növekszik azok száma, akik egy parlamenti választáson a Nemzeti Frontra szavaznának (4. ábra). Arányuk áprilisban, éppen a carpentrai események előtt éri el a 15 %-ot. Először fordul elő, hogy a megfigyelők elképzelhetőnek tartják Le Pen bekerülését a következő elnökválasztás második fordulójába.

Neki kedvezett a „Dreux-effektus”, a „csador-effektus” és különösen a francia politikai közvélemény megosztottsága. Úgy tűnik, hogy a Szocialista Párt a tavaszi kongresszusa után

kimerült a különböző irányzatai között lezajlott csatározásoktól, a róla alkotott kép még

A Nemzeti Front potenciális szavazóinak aránya 1989-1990-ben

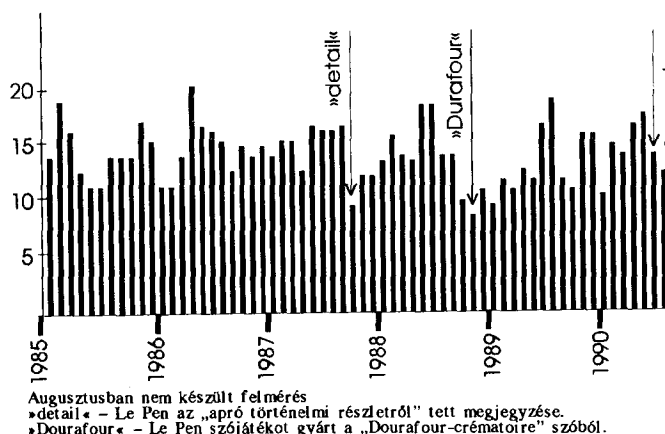
Forrás: BVA-Paris Match havonkénti felmérése

Le Pen politikai jövője

Akik azt szeretnék, ha fontos politikai szerepet játszana

Forrás: SOFRES-Le Figaro Magazine havonkénti barométere

soha nem volt ilyen kedvezőtlen. A mérsékelt jobboldalt meggyengíti vezetőinek versengése, szétmargolják a szakadást és az egyesülést célzó ellentmondó törekvések. Minden héten megalakul egy újabb párt. Ráadásul a pártok finanszírozásához kapcsolódó visszaélésekre vonatkozó amnesztiatörvény, amelyet egyaránt megszavaztak a bal és a jobboldali képviselők, maga után vonta a parlamenti rendszer ellenzőinek megerősödését, és hitelt szolgáltatott Le Pen a „négyek bandájáról” tett kijelentéseinek. Ellenfelei tanácstalanok: egyesek mint Valéry Giscard d'Estaing - egyfajta gentlemen's agreement mellett foglalnak állást, míg mások - mint Jacques Chirac - a frontális támadásra szavaznak. A politikai viták legtöbbször Le Pen és nézetei körül zajlik.

Ebben a kontextusban különleges és sajátos hatása van a Carpentrasban törtéteknek. „A gyűlölet azzal kezdődik, hogy sírokat gyaláznak meg. És azzal végződik, hogy az élöket gyilkolják meg” - mondja a párizsi érsek.¹⁵ És ki következik a zsidók után? Óriási a felzúdulás. A televízióban minden héten sugározzák a *Hétről hétre* című műsort, amely egy széles körben végzett felmérés alapján bemutatja a hét eseményeinek fogadtatását. A carpentraszi eseményeket a megkérdezettek 62 %-a érezte „személy szerint a

legfontosabbnak”. Összehasonlítva ezt az év összes politikai, társadalmi és gazdasági eseményével, kiderül, hogy csak a berlini fal megnyitása váltott ki nagyobb visszhangot.¹⁶

Politikai erőforrások

A nagy felzúdulás még nem magyarázza az általános megmozdulást. Carpentras azt a pontot jelentheti, ahol az események átbillentek, de még mindig meg kell magyaráznunk, miért öltött ilyen formát a megmozdulás, és minek alapján választotta ki céljait. Ebben a politikai közvélemény magatartása látszik meghatározónak, ez adja meg a keretet az események értelmezéséhez. Pierre Joxe jár az élen, ő támad elsőként: „Amikor a borzalom kimondhatatlan, az embernek hallgatnia kell, és uralkodnia az indulatain. De amikor tudjuk, kik a bűnösök, meg kell bélyegeznünk őket. Megbélyegzem a fajgyűlöletet, az antiszemitizmust és az intoleranciát. Franciaországban mindenki, miként mi is, sajnálatot és szomorúságot fog érezni”.¹⁷ Másnap még nyíltabban vádolja a Nemzeti Front vezérét: „Ő - akárcsak mindazok, akik az elmúlt években nyíltan kifejezésre juttatták antiszemitizmusukat azok közé tartozik, akik nem egyszerűen Carpentrasért felelősek, hanem mindazért, amit a fajgyűlölet az elmúlt években okozott” (Libération, május 12-13.). A bal- és jobboldal vádjai összezsengenek. Csak kevesen fognak emlékeztetni arra - miként Simone Veil -, hogy a tettesek még ismeretlenek.

A legtöbb megmozdulás alulról indul. Itt nem ez történik. Az emberek úgy érzik, hogy „Válság van, és mi mindannyian felelősek vagyunk” - ahogy Jacques Chirac fogalmaz. Mindenki részes a hibákban. A baloldal Le Pen segítette azzal, hogy az 1986-os választásokon megváltoztatta a választási törvényt, és időről időre felelevenítette a bevándorlók választójogának kérdését. A jobboldal pedig átvette Le Pen néhány nézetét, és választási szövetségre lépett jelöltjeivel az 1983-as dreux-i választásoktól kezdődően. A politikai közvélemény egészen mostanáig képtelen volt eldönteni, melyik a legjobb módszer a Le Pen-kérdés kezelésére. Most lépniük kell. Helyre kell hozniuk a múltban elkövetett hibákat. Nyilvánvaló, hogy meg kell állítani őt.

Nem újkeletűek azok a törekvések, amelyek a Nemzeti Fronttal szemben egy „Republikánus Front” létrehozására irányulnak. Dreux-i választások első fordulóját után Jacques Chirac, Michel Rocard és Pierre Mauroy, a Szocialista Párt főtitkára a Nemzeti Front elleni szavazásra szólítottak fel a második fordulóban. Kezdeményezésük azonban nem talált követőkre. A Carpentrasban történetekkel megváltozott a helyzet. Balról jobbra tartó láncreakció fejlődött ki, amely a Nemzeti Front teljes elszigeteléséhez vezetett. Még Valéry Giscard d'Estaing is, akinek távolléte a 14-i demonstrációról feltűnést kelt, beáll a sorba, és az élen menetel annak a tüntetésnek, amelyre Clermont-Ferrand-ban kerül sor.

A Nemzeti Front vezére pedig csak kihangsúlyozza elszigeteltségét. Azzal, hogy nem vesz részt a hétfői tüntetésre való felhívásban, és azzal, hogy a tüntetés időpontjára sajtótájékoztatót hív össze, amelyen végül meg sem jelenik, saját magát számúzi a politikai közvéleményből.

A mozgósításról különböző csoportok gondoskodtak. Ilyen például a meglehetősen magas lélekszámú zsidó közösség, amely mintegy 3000 szervezetből áll.¹⁸ A legjelentősebbek a Francia Zsidók Képviselői Tanácsához tartoznak. Ezt 1944-ben hozták létre azzal a céllal, hogy „képviselje - és ha szükséges, megvédje - a francia zsidó közösség és tagjai jogait, érdekeit és törekvéseit”, míg az egyházi hatalom gyakorlása az Egyházi Tanács és a főbb feladata.¹⁹ A hétfői tüntetést Jean Kahn, a CRJF vezetője és Joseph Sitruk, Franciaország főbbijája kezdeményezik. Az eredeti terv szerint szerdán kellene megtartani, de végül korábbi időpontra tűzik ki, hogy biztosítsák a magas részvételt még azelőtt, hogy a felzúdulás alábbhagyna, illetve, hogy lecsöndesítsék a zsidó közösség fiatalabb tagjait.

A zsidó közösségen kívül az összes többi egyház támogatására is számíthatnak - ezekkel a csador-ügy és a világi oktatáshoz kapcsolódó viták idején szilárdultak meg a kapcsolatok. Számíthatnak továbbá az összes politikai pártra, amelyek pontosan ismerik a zsidó közösség súlyát a választásokon. A különböző fajgyűlölet-ellenes mozgalmakra szintén: a MRAP-ra, a LICRA-ra, az Emberi Jogok Ligájára, a France-Plus-re, az SOS-Racisme-ra stb. Az utóbbival különösen szorosak a kapcsolatok. Az SOS-Racisme főtitkára, Eric Ghebali korábban a Franciaországi Zsidó Diákok Szövetségének volt az elnöke. Le Pen 1989 nyarán tett, a zsidókat támadó kijelentéseit követően a diákszövetség és az SOS-Racisme közösen hozták létre az Antiszemitizmuskutató Intézetet.

Ebben a különleges kontextusban éppen a különböző szervezetek szövetsége adja a megmozdulás erejét. Amikor a Nemzeti Front dreux-i sikere után a kommunisták Le Pen-ellenes „egyesült tüntetés” szervezését javasolták, és a MRAP, a CGT, a szocialisták, az SOS-Racisme és az emberjogi liga részvételével találkozót tartottak, semmi nem történt (Le Monde, november 30.). Amikor a LICRA és a MRAP éppen Carpentras előtt fajgyűlölet- és antiszemitizmus-ellenes tüntetésre hívnak fel, így tiltakozva az ellen, hogy Le Pen meghívást kap *Az igazság órája* című TV-műsorba, egyik megmozduláson sem vesz részt kétszáznál több ember. Amikor Párizsban a fajgyűlölet-ellenes szervezetek tüntetést hirdetnek a „fajgyűlölő” bűncselekmények ellen, legfeljebb ezer ember megy el a Vendôme térre. Május 14-én kétszázezren lesznek ott.

Ezzel kapcsolatban ki kell emelnünk a sajtó szerepét. A tömegtájékoztatási eszközöket korábban azzal vádolták meg, hogy túlságosan nagy nyilvánosságot biztosítottak a Nemzeti Front vezérének és nézeteinek azáltal, hogy állandóan meghívták, és így szószéket biztosítottak neki. Ezt kárpótolják most azzal, hogy kivételes gyorsasággal és terjedelemben számolnak be az eseményekről és a tüntetésekről, amivel hozzájárulnak ezek sikeréhez.

III. Politikai válasz és eredmény

A kormánytöbbség és az ellenzék

Ha egyszer megkezdődik a mozgósítás, megvan a maga dinamikája, amely hatást gyakorol az államigazgatásra és a társadalomra.

A kormány megragadja az alkalmat, hogy további lépéseket tegyen a Nemzeti Front és eszméi befolyása ellen. A rendőrség a szélsőjobboldali körökben és a skinheadek között kezdi meg a nyomozást. Intézkedéseket foganatosítanak a revizionista eszmék gerjesztése ellen. A belügyminiszter rendeletére betiltanak három újnáci kiadványt, és megtiltják a „Hitler-SS” című tréfás képregény árusítását kiskorúaknak.²⁰

Ugyanezt az irányvonalat követi Lionel Jospin közoktatásügyi miniszter. Magához hivatja az akadémia elnökét, valamint a Lyon III. Egyetem rektorát, és szorgalmazza, hogy foganatosítsanak intézkedéseket Bernard Notin egyetemi tanár ellen, aki egy revizionista cikket írt.²¹ Ugyanakkor nyomozást rendel el az egyetem két szélsőjobboldali intézménye, a Nyelvtudományi Központ és az Indoeurópai Tanulmányok Intézete pénzügyi támogatásának kivizsgálására.

Mi több, Párizs utasítást ad legalább két alkalommal a Nemzeti Front gyűléseinek megakadályozására. Savoie megye rendőrfőnöke egy Saint Franc nevű falucskában betilt egy magánterületen tartandó találkozót, amelyen Le Pen is részt vett volna. Azzal érvel, hogy a szintén betiltott - ellentüntetések miatt fennáll az erőszak veszélye. A rendőrség pedig kordont állít, hogy megakadályozza a belépést a faluba. Villeurbanne-ban, a választási kampány közepén Rhône megye rendőrfőnöke felhívja a Nemzeti Front jelöltjeinek figyelmét arra, hogy nincs joguk az utcán gyűlést rendezni - ez azután történik, hogy a polgármester az utolsó pillanatban megakadályozza őket abban, hogy gyűlésre alkalmas helyiséget béreljenek.

A kormánypolitika másrészt az ellenzékkel való együttműködés megteremtésére irányul. Kihasnálva a Carpentras utáni fegyverszünetet, Michel Rocard levelet ír Le Pen kivételével az összes ellenzéki vezetőnek, amelyben kerekasztal-beszélgetést szorgalmaz a bevándorlás kérdéseiről. Ezt az ellenzék eredetileg bojkottálni akarta. De Carpentras után az „üres szék” politikája már nem folytatható. Charles Pasqua, az RPR egyik vezetője kijelenti, hogy „következtelenség volna egymás mellett tüntetni, és utána visszautasítani a párbeszédet” (Europe 1., május 14.). A nyilvános vita körül teljes a zűrzavar, amelyet csak súlyosbítanak a közvéleménykutató intézetek, amikor ilyen és ehhez kapcsolódó kérdéseket tesznek fel: „Ön mit gondol az ellenzéki vezetők részvételéről a kerekasztal-beszélgetésen?” Mindenesetre a megkérdezettek 78 %-a véli úgy, hogy az ellenzéki vezetőknek részt kellene rajta venniük, mivel „A Zajgyűlölet és az antiszemitizmus problémái mindannyiunk problémái”.²²

A kerekasztal-beszélgetést előkészítő tárgyalások nehezen haladnak. Az ellenzék egyrészt az állampolgárságot szabályozó törvény könyv megszigorításához köti a részvételét, másrészt pedig ahhoz, hogy a kormány mondjon le arról, hogy a bevándorlók részt vehessenek a helyi választásokon. A miniszterelnök beleegyezik a második pontba, és tekintélyét latba vetve eléri, hogy a Szocialista Párt végrehajtó bizottsága (egy tartózkodással) elfogadja az 1973 óta hirdett követelés elhalasztását. Ez az egyik leglényegesebb, paradox következménye a Carpentras utáni megmozdulásoknak.

Végül a kerekasztal-megbeszélést május 29-re halasztják, a kérdés 22-i parlamenti megvitatása utáni időpontra. Hosszú tétovázás után az ellenzék elhatározza részvételét.

Maga az ellenzék is reagál a carpentraszi eseményekre. Az UDF-et és az RPR-t szövetségbe tömörítő UPF (Egyesülés Franciaországért) megalakításával tisztazza a Nemzeti Fronthoz való viszonyát. Az UPF alapszabályzatának 7. cikkelyében rögzíti, hogy „a szervezet minden körülmények között azokat a jelölteket támogatja, akik megvédik politikai és erkölcsi értékeit”.

A szerveződési formák

Időközben a tiltakozási hullám újra mozgásba lendíti azokat a szervezeteket, amelyek elindították. Július 2-án a zsidó diákszövetség egy fajgyűlölet- és antiszemitizmus-ellenes Tourde France-t indít. A verseny 23 várost érint, ahol a résztvevők felemelik szavukat a fajgyűlölet és az antiszemitizmus banalizálása, illetve a Nemzeti Fronttal létesített bármiféle szövetség ellen. A kormány támogatja a megmozdulást, a Közoktatásügyi Minisztérium biztosítja az anyagi fedezetet, az akció eredményeit pedig bemutatják a miniszterelnöknek.

A LICRA szeptemberben, azaz a Nemzeti Front hagyományos Trikolor Ünnepevel egy időben egy Testvériség Ünnep megrendezését tervezi. Az ünnepség keretében lesz zene, színház és cirkusz. Johnny Hallyday és Jane Birkin fellépésére is számítanak. Vitát rendeznek, amelyre meghívják az összes politikai irányzat képviselőit.

Az SOS-Racisme vezetője a szervezet évi kongresszusán bejelenti, hogy állampolgári harcot indítanak Le Pen ellen. Céljuk az, hogy „megfosszák a levegőtől”, illetve, hogy „kiüssék a kártyákat a kezéből”. A szervezet továbbra sem mond le arról, hogy a bevándorlók szavazati jogot kapjanak. Őszre megbeszélés-sorozatot terveznek a beilleszkedésről, amelyre minden érintett szervezetet meghívják.

Az Emberi Jogok Ligája Fajgyűlölet-ellenes Frontot hoz létre, amelyhez 25 baloldali párt és szervezet csatlakozik (az SOS-Racisme, a szocialisták, a kommunisták, a baloldali radikálisok, a zöldek, a CGT, a CFDT, a trockisták stb.).

A Grand-Orient páholy ünnepélyes felhívást tesz közzé, amelyben „republikánus mozgósítást” hirdet „az idegengyűlölet, a fajgyűlölet, az antiszemitizmus és a társadalmi megkülönböztetés veszélyes megnövekedése” ellen. A szervezet ezzel egy időben

megbeszélés-sorozatot indít Béziers-ben. Meg kell jegyeznünk, hogy a páholy tagjai a Kopernikusz utcai zsinagóga megtámadása óta nem tüntettek egyenruhában az utcán.

A kommunisták szintén szerepelnek a palettán. Clichy-sous-Boisban, ahol a legutóbbi pótválasztásokon a Nemzeti Front jelöltje az érvényes szavazatok több mint 30 %-át szerezte meg, az újonnan megválasztott kommunista polgármester Nemzeti Front-ellenes rockkoncertet szervez. A hagyományos szeptemberi *L'Humanité-ünnepség* pedig a fajgyűlölet-ellenesség ünnepévé válik.

A szocialisták soraiból is számos kezdeményezés indul. Különböző irányzataik május óta megsokszorozták a fajgyűlölettel, az antiszemitizmussal és az intoleranciával foglalkozó kerekasztal-beszélgetések és szimpozionok számát. Bernard Tapie, a sikeres üzletember, aki tavaly decemberben TV-beszélgetésre hívta ki Le Pen-t, egy olyan Polgári Fórum létrehozásán fáradozik, amelynek célja a Nemzeti Front előretörésének megállítása.

A társadalom

A carpentraszi eseményeket követő mozgósítás a politikai közvéleményen túl az egész társadalomra hatást gyakorolt. Magával vonja Le Pen és követői bojkottálását, illetve növeli a fajgyűlölet és az antiszemitizmus problémái iránti fogékonyságot. Ezt példázza az az eset, amikor Pierre Mauroy egyszerűen kivonul az Európai Városok Konferenciájáról, így utasítva el a további vitát a Nemzeti Fronthoz közel álló *Jacques Médecin*-nel, Nizza polgármesterével.

Május 14-én a sajtó egy része (a *L'Express*, a *Le Nouvel Observateur* és a *Radio-France*) bojkottálja Le Pen sajtótájékoztatóját, amely így végül elmarad.

A rendőrség legjelentősebb szervezete, a Rendőrszakszervezetek Autonóm Szövetsége május 14-16 között tartott kongresszusán egy „fajgyűlölet- és antiszemitizmus-ellenes Republikánus Front” megalakítására hív fel minden szakszervezetet, kivéve „azt a kisebbségi szervezetet”, amely „egy politikai párt gyűlöletes, fajgyűlölő, intoleráns eszméit” propagálja. Ebben mindenki a rendőrség Független Szakmai Szövetségére, a Nacionalista Francia és Európai Párthoz közel álló szélsőséges szakszervezetre ismer. A párt népszerűsége növekvőben van (a legutóbbi választásokon a szavazatok 7 %-át szerezte meg). A bevándorlómunkás-szállások elleni, egy halottat és tizenhat sebesültet követelő támadások kivizsgálásával megbízott Serge Lecanu rendőrfelügyelőnek, a párt korábbi vezetőjének május 17-én történt elbocsátása a felhívásra adott válasznak is tekinthető.

A közelmúltban hozott bírói ítéletek arra engednek következtetni, hogy a bíróságok szigorúbban kezelik a revizionista ügyeket. A touloni megyei bíróság például elutasítja azt a rágalmazási keresetet, amelyet Le Pen Roger Hanin színművész ellen nyújtott be. Hanin ugyanis kijelentette, hogy a Nemzeti Front vezetői „nem egyszerűen fasiszták, hanem igazi náci”. A bírósági ítélet először fogalmaz úgy, hogy „Le Pen eszméi, illetve a fasiszta és náci elméletek között nyugtalanító és lényegbeli egybeesések vannak”. A Nemzeti Front vezérét „faji rágalmazással” vádolják meg a „Zsidó Internacionáléről” tett megjegyzései miatt.

Az iskolák és a gimnáziumok hasonlóan reagálnak. Példa erre annak a givors-i tanárnak az esete, akit szakmai hibáira való hivatkozással felfüggesztenek állásából azután, hogy tanítványai fajgyűlölő feliratokat festenek a falakra. Egy másik tanárt azért bocsájtanak el Nancy-ban, mert antiszemita feladatot adott fel diákjainak (olyan személyekkel, mint Zsidó úr, Carpentras Kft., Antiszemitizmus asszony).

Azon egyetemeken ellen, amelyek - miként a Lyon III. - gyaníthatóan a szélsőjobboddallal szimpatizálnak, szankciókat fogyanatosítanak a kormány és a helyi hatóságok együttes nyomására.²³ Bernard Notin-t például egy évre felfüggesztik állásából, egy másik, a szélsőjobboddal iránti szimpátiájáról ismert tanárt pedig elbocsájtanak.

A művészek, az értelmiségiek szintén reagálnak az eseményekre. Egyik csoportjuk a Politis című folyóiratban közzéteszi A *250-ek felhívását*, amely „tömeges nemzeti megmozdulást” kezdeményez azzal a céllal, hogy megállítsák a Nemzeti Front előretörését, és eltorlaszolja a fasizmushoz és a fajgyűlölethez vezető utat. Jules Monnerot író, a Nemzeti Front tudományos tanácsának tagját kizárják a Roger Caillois Baráti Társaságból.

Az események hatása még a Druidákra is kiterjedt. Azután, hogy a szervezet néhány tagja fajgyűlölő kijelentéseket tett, közgyűlésükön, a Gorsed Digoron a Nagy Druida ünnepélyesen kijelenti, hogy „semmilyen módon nem tolerálhatjuk a fasiszta és náci vélemények bármilyen támogatását”.

Az egész országban bezáródnak az ajtók a Nemzeti Front tanácskozásai és gyűlései előtt. Időnként, mint láttuk, maga a kormány gyakorol nyomást, de az esetek többségében alulról, a lakosságtól és a helyi szervezetektől érkezik. Amikor egy ilyen találkozót bejelentenek, tiltakozó tüntetésekre vagy ellengyűlésekre kerül sor (ilyenek a Piknik a Testvériségért Vienne-ben, az Emberi Jogok Ünnepe Sainte-Anastasia-ban, a Három óra Le Pen ellen Villeurbanne-ban stb.). Az étterem- és szállodaigazgatók, a versenypálya- vagy stadiontulajdonosok kezdik megtagadni épületeik bérbeadását. A polgármesterek a „törvény és a rend” nevében vagy egyszerűen a „carpentasi események által keltett felháborodásra” hivatkozva betiltják a gyűléseket, vagy azt mondják, nem tudnak a találkozók megtartására alkalmas helyet biztosítani. Természetesen vannak, akik igent mondanak. De a Nemzeti Front gyűléseit összesen 25 alkalommal utasítják el, bal- és jobboldali polgármesterek egyenlő arányban. Ez meglehetősen gátolja a Front tevékenységét. Számos gyűlése négy vagy öt elutasítással találkozik, mielőtt engedélyeznék, néhányat le kell mondani, és egyelőre az sem bizonyos, hogy szeptemberben sor kerül a Trikolorünnepre, amelyet hagyományosan az auteuil-i versenypályán tartanak.

A Nemzeti Front

Hogyan reagál a Nemzeti Front erre a kiközösítésre? Le Pen ellentámadásba megy át. Összeesküvés szövődik ellene és pártja ellen. Május 11-én Koppenhágában, ahol munkaülésem vesz részt az Európai Jogok Csoportjával, kijelenti: „Figyelembe véve a körülményeket és a fajgyűlölet-ellenesség szakembereinek reakcióját, számomra a carpentasi sírok és holttestek gyalázatos megszenteltetése ugyanolyan manipulált akciónak tűnik, mint amilyenre Romániában Temesvárott került sor. Az, hogy a dolgok ilyen kísértetiesen rendeződtek el *Az igazság órája* sugárzásának éjszakáján, néhány nappal a »fajgyűlölet-ellenes« törvény megszavazása után, csak egy módon történhetett: szakszerű provokátorok csinálták”. Pénteken egy sajtókonferencián a

párt politikai bizottságának tagjai és a mindenhol jelenlévő Robert Hemmerdinger, a Francia Zsidók Szövetségének elnökhelyettese jelenlétében még világosabban fogalmazza meg vádjait: „Egyesek a pszichológiai terrorizmus és a politikai felforgatás eszközeit használják fel azzal a céllal, hogy elszigeteljék, megfélemlítsék a zsidó közösséget, és esetleg eszkalációt, megtorlást provokáljanak ki.” Ez az akció „előre eltervezettnek” látszik, és „mindenképpen azok a francia politikusok húznak belőle szemérmetlenül hasznot, akiknek kétségkívül az a céljuk, hogy elfelejtkezzünk az amnesztia és a pénzsikkasztás körüli botrányokról” (Présent, május 14-15.).

A szélsőjobboldali sajtó segítségével ellenfelei minden érvét, minden lépését visszafordítja ellenük.

A francia társadalomban nincs fajgyűlölet, nincs antiszemitizmus. Mindezek hazugságok, amelyeket a sajtó indokolatlanul felnagyít. Felmutatja a bizonyítékot: számos „fajgyűlölő” cselekményről kiderült, hogy pusztán koholmány. (A leborotvált hajjú fekete lány csak kitalálta, hogy megtámadták, ezzel magyarázva elrontott „Grace Jones” frizuráját, a fiatal fiú

testére vésett horogkeresztek öncsonkításnak bizonyultak, Meaux-ban egy másik fekete férfi lőtte le a fekete asszonyt stb.)

Mindaz, ami Carpentrasban történt, a valóságban egy politikai „coup monté”,* (*előre kitervelt gáztett) amelyet azért követtek el, hogy megakadályozzák előretörését.²⁴ A belügyminiszter már a büntett felfedezésének napján őt vádolta, noha a legcsekélyebb bizonyítéka sem volt rá. Azokat a kijelentéseket tették felelőssé, amelyeket *Az igazság órája*-ban tett a zsidókról, még mielőtt bárki tudta volna, mikor történt a sírok megbecstelenítése - most úgy tűnik, az adást megelőző éjszaka. Csütörtök este Laurent Fabius, a Nemzetgyűlés elnöke elmagyarázta, mit jelent a karóbahúzás - most úgy tűnik, hogy ilyesmi végül is nem történt.²⁵ A sírgyalázást rögtön úgy ítélték el, mint antiszemita cselekményt,²⁶ holott erre sem volt bizonyíték. A nyomozás kezdete óta elemi óvintézkedéseket hanyagoltak el (nem gondoskodtak a temető rész őrzéséről, a tetemet még a sírgyalázás felfedezésének napján boncolás nélkül visszahantolták stb.). A rendőrség rögtön a szélsőjobboldal nyomába eredt, miközben kétségtelen jeleket figyelmen kívül hagyott. Az eset a KGB-s és más baloldali ügyletek felépítésére emlékeztet ismétli önelégülten.

Távolról sem ők a bűnösök, éppen ellenkezőleg, ő és követői az áldozatok.²⁷ Megfosztják őket a sajtószabadságtól, a vélemény- és szólásszabadságtól, a gyülekezési és tüntetési jogtól, és hamarosan az állampolgári jogaiktól is. A szabadság ellenségei a másik oldalon állnak, a szocialista-kommunista diktatúra oldalán, összejátszva a „négyek bandájával”. Május 30-án a Szabadság-szobor lábánál Le Pen ünnepélyes felhívást intéz a franciákhoz, hogy védjék meg a fajgyűlölet-ellenes ideológiától fenyegetett szabadságukat.

A másik oldalon erőszak és hisztéria uralkodik. Elítéli a Nemzeti Front tagjai ellen elkövetett agressziókat (egy újságíró megverték, lövéseket adtak le a párt egyik megválasztott képviselőjének házára stb.). Az ő életét is megfenyegették, most a rendőrség védelme alatt áll. Hallotta a rádióban, amint valaki azt mondta: „A Sátán volt ott *Az igazság órájában*, a Sátán volt ott Carpentrasban, meg kell ölnünk a Sátánt”. És *Marguerite Duras* írónőn gúnyolódik, aki azt mondta: „Minden egyes nap, minden erőm megfeszítésével gondolatban megölöm L.e Pent”.

Az egész képet megfordítva, végül is olyan színben tünteti fel a fajgyűlölet és az antiszemitizmus áldozatait, mintha ők lennének a bűnösök. Talán az arabok tették. A *Présent*-ben ezt olvashatjuk: „a muzulmánoknál az élők megszegyenyítésének régi módja a halottak megszegyenyítése” (május 15.). A cikk azt az esetet hozza fel példaként, amikor Algériában a franciák távozása után francia sírokat gyaláztak meg, a közelmúltból pedig azt, amikor a Nemzeti Felszabadítási Front harcosainak sírjával tették ugyanezt. Az írás - előtérbe állítva azt a két telefonhívást, illetve azt a levelet, amely a carpentraszi sírgyalázást magára vállaló titokzatos Mohammed Al Boukina csoporttól származott - arra céloz, hogy arab bevándorlók követték el a bűncselekményt. Netán maguk a zsidók tették, vagy a Mossad*(*az izraeli titkosszolgálat)? Végül is bizonyított tény, hogy a haifai temető mintegy 300 sírjának meggyalázását és a zsidóellenes szövegek felfestését két izraeli zsidó követte el azzal a szándékkal, hogy az arabokat keverjék gyanúba. Carpentras előtt pedig, egy olyan napon, amikor a temető zárva volt, néhány embert láttak a temetőben, és egyikük sábeszdeklit viselt.

A Carpentras utáni általános megmozdulást - arra hivatkozva, hogy a „keresztény” temetők meggyalázása nem vált ki ilyen reakciókat arra használják, hogy megerősítsék a sajtót és a politikai közvéleményt manipuláló „zsidó lobby” létezéséről szóló híreszteléseket. Az emberek véleménye pedig általában az, hogy „tűzadásba viszik a dolgot”.

A kölcsönhatások

A Carpentras meggyalázását követő reakciók megerősítik a politikai folyamat-modell érvényességét, jól érzékeltetik a tiltakozó akciók és a politika közötti bonyolult

kölcsönhatásokat. Sajátos politikai kontextusban magyarázták az eseményeket, ebben a kontextusban épült fel a mozgósítás, és hatott vissza az államigazgatásra és a társadalomra. Mennyi ideig tartanak ezek a hatások? Milyen mértékben valósítják meg a mozgalom eredeti céljait?

A Carpentras után hozott határozatok többsége rövid életűnek látszik. Úgy tűnik, hogy a Le Pen-ellenes intézkedések tesztek voltak. A kormány azóta sem tett további lépéseket. A kormánytöbbség és az ellenzék fegyverszünete sem tart sokáig. Négy nappal a 14-i tüntetés után Jacques Chirac hevesen támadja a Nemzeti Front elnökét, olyan embernek nevezve őt, aki „veszélyezteti a nemzet egységét és a társadalmunk alapját jelentő keresztényi és nemzeti értékeket”. De ezután megbélyegzi „Mitterand úr nyilvánvaló szándékát, hogy provokáljon és büntudatot ébresszen a franciákban azzal a céllal, hogy a Nemzeti Front ráakaszkodjék a jobboldalra és így meggyengítse azt (Le Figaro, május 19.). A kerekasztal-beszélgetés kudarcot vall, az ellenzék nem írja alá azt a bevándorlás kérdéseit rendező egyezményt, amelyet a miniszterelnök javasolt. A fajgyűlölő, antiszemita és idegengyűlölő bűncselekmények felszámolását célzó törvényt sem szavazza meg. Ezt a tervezetet végül a nemzetgyűlés fogadja el június 30-án, kizárólag a kommunisták és a szocialisták szavazataival azután, hogy a szenátus harmadszor is elutasította.

Az az egységfront, amelyet az ellenzék a Nemzeti Fronttal szemben hozott létre, szintén nem volt hosszú életű. Alain Carignont menesztik az RPR-ből, mert arra hívta fel a villeurbanne-i választópolgárokat, hogy a második fordulóban a Nemzeti Front jelöltje ellenében a szocialista jelöltre szavazzanak. Ugyanakkor Jean-Claude Gaudin szenátor sokakhoz hasonlóan, akiket a Nemzeti Front tanácsstagjainak szavazatával választottak meg a helyi tanácsok elnöki posztjára, kiáll a szélsőjobboldallal létesítendő szövetség mellett. Ellenük nem hoznak szankciókat. A „pizzaiolik” pedig - így nevezik az UDF és az RPR helyi képviselőit a Côte d'Azur-ön, a Nemzeti Front fellegvárában már egyezséget kötöttek a soron következő tartományi választásokra.

A bevándorlók szavazati jogának problémája távolról sem oldódott meg. A javaslatot Franciaországban a szélsőbaloldal, a kommunisták és a szocialisták közül is számosan támogatják. Szeptemberben Strassbourgban fogják megvitatni Glynn Fordnak, az Európa Parlament küldöttjének az előterjesztését, amely javasolja szavazati, illetve öt éves ott-tartózkodás után választhatósági jogukat. Ezt a fajgyűlölet és az idegengyűlölet kérdéseivel foglalkozó bizottság is támogatja.

Ami pedig a Nemzeti Front gyűléseit illeti, a betiltásukat szorgalmazó mozgalom ingadozik. Számos ismert személyiség, mint például a LICRA vezetője, ellenzi ezt a stratégiát, mert mártírként tünteti fel a Nemzeti Frontot, és így ennek ügyét szolgálja. A párt egyik jelöltjének azután javulnak a pontszámai, hogy gyűlését Villeurbanne-ban betiltották: míg az első fordulóban a szavazatok 28 %-át szerezte meg, a második fordulóban már 37 %-ukat. A gyűlések betiltása helyett más eszközöket támogatnak, például ellengyűlések szervezését. Tours-ban Jean Royer polgármester engedélyezi a Front Nyári Egyetemének megrendezését. Még nem tudni, mivel fognak visszavágni a szocialisták.

Mi több, a fajgyűlölet, az antiszemitizmus és a szélsőjobboldal kilengései ellen szervezett tiltakozó akcióknak néhány esetben éppen ellenkező irányú hatása is van.

A következő napokban példátlanul megnő a fajgyűlölő és antiszemita bűncselekmények, sírgyalázások, falfirkálások, testi sértések és általában mindenfajta agresszió száma.

A carpentrasi események előtérbe helyezik a zsidó közösséget, és az átlagostól eltérőnek tüntetik fel. Minden újság hangsúlyozza, hogy a tüntetéseken ott volt az izraeli zászló. A szélsőjobboldal pedig annál hangosabban nevet „a francia nép gyűlésén, mely felett nem lobogott a trikolor. A miniszterek és a köztársasági elnök feje felett ugyanis csak a dávidesillagos izraeli zászlót lengette a szél” (Présent, május 19.). A sajtó azt is hangsúlyozza, hogy a Zsidó Ügynökség adatai szerint az események óta 2000 zsidó adta be

kivándorlási kérelmét (évente 2-5000 ilyen kérelem érkezik). Újra kezdődik a régi vita a zsidók „kettős állampolgárságáról”:

A május 14-i tüntetés rendkívüli sikere ellenérzéseket vált ki más közösségek, különösen a francia magrebiek köreiből, hogy kihangsúlyozta: amikor arabokat gyilkolnak meg, sokkal kevesebben vonulnak az utcára tiltakozni. Egyikük így fogalmaz: „Nem, nem voltam ott hétfőn. Miért lettem volna? Az arabok nem felelősek a holocaustért. Nem akarok olyan tüntetéseket támogatni, amelyek lehetővé teszik a francia társadalom számára, hogy olyan könnyen megszabaduljon mindattól, ami bántja. Ez az ő problémájuk, nem az enyém” (Libération, május 16.).

A szélsőjobboldal soraiban szintén erős ellenreakciót vált ki. Megújult erővel tüntetnek és demonstrálnak Jeanne d'Arc napján, illetve azokban a városokban, ahol gyűléseiket betiltották. Lehurrogják Jacques Chirac-ot Perreux-sur-Marne-ban és Jacques Chaban-Delmas-t Bordeaux-ban, és tüntetéseik több embert vonzanak, mint máskor az engedélyezett gyűlések. A Nemzeti Front szerint tagjainak száma növekszik.

Ami Le Pent illeti, az ő népszerűségét a carpentraszi események sokkal kevésbé befolyásolják, mint a gázkamrára tett megjegyzése („apró részlet”), vagy a „Durafour-crématoire”-ból üzött szójátéka ez derül ki abból, amit egy közvéleménykutatás megkérdezettjei válaszoltak erre a kérdésre: „Meg tudná-e mondani, hogy a következő személyek közül kit szeretne az eljövendő hónapokban és években fontos beosztásban látni?” (5. ábra).

A választások szempontjából nagyon pontosan le lehet mérni a „Carpentras-effektus” hatását a BVA-Paris Match havi népszerűségi vizsgálataival. Az első, közvetlenül az események előtt, május 2-a és 5-e között végzett interjúsorozat szerint azok aránya, akik a Nemzeti Frontra szavaznának, elérte a példa nélküli 18 %-ot. A második interjúsorozatból (május 15-19.) kiderül, hogy ez az arány 13 %-ra,²⁸ júniusban pedig 11 %-ra csökkent. De júliusban már újra megközelíti a Carpentras előtti szintet (14,5 %, míg áprilisban 15,5 %-os volt [4. ábra]).

És ahogy az idő halad, a nyomozás pedig nem hoz eredményt, Carpentras az ellenzék kezében is politikai fegyverré válik. A Le Quotidien de Paris-ban Jean-Moise Braitberg a felnyársalásra utal úgy, mint „mítoszra, amelyet szántszándékkal teremtett a politikai osztály egy része azért, hogy a közvéleményben a rettegés teljesen természetes reakcióját váltsa ki” (június 17.). Annie Kriegel elítéli a zsidó közösségben élő, az antiszemitizmus franciaországi újjászületéséről alkotott fantazmagóriát és a „fordított maccarthyizmus” terjedését (Le Figaro, május 29.). A közelmúltban Jacques Toubon, az RPR párizsi képviselője „a manipuláció gyanújáról” ír, amely „a carpentraszi szörnyű dráma körül lebeg” (Le Monde, július 27.). Maga Lionel Jospin is elismeri, hogy „talán túl sokat beszéltünk a carpentraszi temető ügyéről” (Le Monde, augusztus 3.).

Paul Yonnet szociológus cikke ennél is tovább megy. Miután ízekre szedi a „Carpentras-gépezetet”, és kigúnyolja a sajtónak azt a hajlamát, hogy saját kénye-kedve szerint alakítsa a valóságot, és ellenőrzés nélkül használja fel az információkat, maga is ezekbe a hibákba esik. Nem csupán bizonyított tényként tünteti fel azt, hogy a „felnyársalást” kitalálták, csakúgy, mint a sírgyalázás ideológiamentes jellegét, az „elfajult görbe este” hipotézisét (amelyet Monique Guemann főügyész cáfol majd), hanem „carpentraszi zsidót” csinál Le Pen-ből, és a zsidó közösségben véli felfedezni az igazi fajgyűlölőket. Az ő intoleranciájuk lenne az antiszemitizmus legfőbb előidézője. Ennek köszönhető, hogy az antiszemitizmus újjáteremtí önmagát. Számára ez csupán annyi jelentőséggel bír, mint a normandiaiakkal szembeni előítéletek.²⁹

A gépezet újra elindult, ám ezúttal az ellenkező irányban, a Nemzeti Front érdekeit szolgálva.

- 1 Lásd Doug Mac Adam: *Political Process and the Development of Black Insurgency*. 3. fejezet; Chicago, The University of Chicago Press, 1982.
- 2 A tartalomlemezés a következő sajtóorgánumok alapján készült: országos napilapok: Le Monde, Libération, Le Figaro (május 11.-augusztus 1.); hetilapok: L'Express, Le Nouvel Observateur (május 11.-augusztus 1.); helyi napilapok: Le Soir, Le Méridional, Le Provençal (május 11.-június 1.); szélsőjobboldali sajtó: National-Hebdo, Le Choc du Mois, Présent (május 11.-június 11.). Különleges figyelmet fordítottunk a tiltakozó akciókra, illetve a fajgyűlölő és antiszemita cselekményekre. Megkíséreltük összehasonlítani az eseményeket a korábban elkövetett fajgyűlölő merényletek, illetve a Kopernikusz utcai zsinagóga ellen 1980-ban elkövetett támadás által kiváltott reakciókkal (Le Monde, 1989. március és 1980. október 6.-november 6.). Ezúton szeretnék köszönetet mondani Isabelle Depret-nek a sajtóelemzésben nyújtott segítségével.
- 3 *Collective action, social movements and cycles of protest*. Cornell Studies in International Affairs, Western Societies Papers No 21, 1989.
- 4 Sidney Tarrow: *Democracy and disorder*. Oxford, Clarendon Press, 1989.
- 5 Az előbbi 1984. január 22-én Bordeaux-ban 60 ezer embert mozgósított, január 29-én Lyonban 120 ezret, február 18-án Rennes-ben 220 ezret, február 25-én Lille-ben 250 ezret, március 4-én 550 ezret Versailles-ban. Az utóbbi 1986 novemberében és decemberében 600 ezer és 700 ezer fiatalot mozgósított meg. Lásd Pierre Favre: *La Manifestation* című munkája bevezetőjét (43. és 26.), illetve a Michel Dobry által írt utolsó fejezetet Párizs, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1990.
- 6 Ugyanez mondható el a Németországban a második világháború előtt elkövetett sirgyalázásokról. Lásd Simon Epstein: *L'antisémitisme français aujourd'hui et demain*. Párizs, Belfond, 1984. 65-69.
- 7 A SOFRES-Le Figaro vizsgálata a Nemzeti Front május 30-31-én tartott kongresszusa 1002 küldöttből álló reprezentatív mintája alapján készült.
- 8 Jean Francois Kahn a *L'événement du Jeudi* című hetenként megjelenő magazin kiadója.
- 9 Algériából Tunéziából vagy Marokkóból származó arabok.
- 10 Így nevezik azokat az algériaiakat, akik az algériai háborúban a franciák oldalán harcoltak.
- 11 Lásd: The State and the citizens. A Franciaország helyzetének vizsgálatával megbízott bizottság jelentése; Párizs, *La Documentation Française*, 1981. 90. és 146.
- 12 A LICRA adatai megtalálhatók a *The State and the Citizens* című munkában; u.o. 94-95. A világ összes zsidó közössége ellen elkövetett mindenfajta antiszemita akciókkal kapcsolatos részletesebb tájékoztatóért lásd a *The Survey on Antisemitic events* című, sajtóelemzés alapján készített munkát. (Megjelent Izraelben, megtalálható a jeruzsálemi Yad Vashem Intézetben.)
- 13 Lásd a BVA-TF1 felmérését, amely a *Hétről hétre* című TV.műsor számára készült 960 fős országos mintán.
- 14 1990 októberében egy dreux-i állami iskola osztályfőnöke hazaküldött három fiatal lányt, akik vallási okokból kendővel a fejükön akartak részt venni az órákon. Az eset felelevenítve a világi oktatás problémáját, két pártra osztotta Franciaországot.
- 15 Lásd René Rémond-nal készült interjút. Libération, május 11.
- 16 A jelentés annak a felmérésnek az alapján készült, amelyet a BVA 1989. október 15-e és 1990. június 24-e között készített a TF1 megrendelésére. A Carpentrasra vonatkozó kérdést egy 948 fős reprezentatív mintán tették fel május 11-én és 12-én.
- 17 *Sajnálat és szomorúság* a címe Marcel Ophuls híres filmjének, amely Franciaország német megszállásáról és a kollaboránsokról szól.
- 18 Becslések szerint 500-700 ezer ember tartozik hozzá. Ezek fele Párizsban és Párizs elővárosaiban él. Lásd Zohor Djider-Maryse Marpsat: *La vie religieuse: chiffres et enquêtes, Données Sociales*; Párizs, INSEE, 1990. 376-384.
- 19 Lásd Doris Bensimon: *Les juifs de France et leurs relations avec Israël*. Párizs, L'Harmattan, 1989. 5. fejezet.
- 20 Az előbbi betiltás alapja az az 1881-ben elfogadott és 1939-ben módosított sajtótörvény, amely feljogosítja a belügyminisztert, hogy betiltsa az idegen vagy idegen ideológiával táplálkozó kiadványok forgalmazását, terjesztését és eladását. Az utóbbira annak az 1949-es törvénynek az alapján került sor, amely a fiatalokhoz szóló sajtótermékek terjesztését szabályozza. Ez lehetővé teszi az ilyen kiadványok fiataloknak történő eladásának, nyilvános kiállításának és mindenfajta reklámozásának betiltását.
- 21 Az írás az *Economies et Société* című szemle 1989. augusztusi számában található. „A tömegkommunikációs eszközök szerepe a nemzet leigázásában: mindenhatóság vagy tehetetlenség”. A szerző megbélyegzi a „zsidó klikket”, az „elnök zsidó környezetét”, a „soknemzetiségű bazárt”, és megkérdőjelezi a gázkamrák létezését.
- 22 Lásd a CSA 803 fős reprezentatív mintán végzett felmérését, Le Parisien, France-Inter, május 14-15.
- 23 Michel Noir azzal fenyegette meg az egyetemet, hogy a következő negyedévre megvonja tőle a pénzügyi támogatást.

- 24 Most is számos városban láthatók azok az aláírás nélküli plakátok, amelyeken sárga alapon vörös betűkkel a következő szöveg olvasható: „Carpentras: coup monté”.
- 25 Ennek ellentmond a nimes-i államügyész kijelentése, mely szerint a testen világosan láthatóak voltak a „felnyársalás szándékára” utaló nyomok.
- 26 Ezzel kapcsolatban az államügyész kijelenti: „Ismétlen hangsúlyozni akarom, hogy a bűncselekmény antiszemita jellege legalább annyira következik abból, hogy a tettesek választása a zsidóknak felszentelt carpentrai temetőre esett, mint abból, ahogyan a bűntettet elkövették: az exhumált és koporsójából kivett holttest hátsó felébe egy napernyőrudat döftek, és a gyomrára, a jobb keze alá egy dávidcsillagot tettek.” u.o.
- 27 Egészen addig, amíg özvegye nem tagadta, azt is hangoztatták, hogy az elhunyt a Nemzeti Front híve volt, és hogy a sírgyalázás a Nemzeti Front ellen irányult.
- 28 A felmérések 1813, illetve 1833 fős reprezentatív mintákon készültek.
- 29 Lásd Paul Yonnet: *La machine Carpartras. Histoire et Sociologie d'un syndrome d'épuration*. Le Débat, No 61. 1990. szeptember-október, 23-24., 26. és 28. oldal, illetve a vele készült interjú a Le Point november 5-11, között megjelent számában (*Carpentras: l'ezigence de la vérité*). Lásd ugyancsak Alexandre Adler és Jean Luc Pouthier, illetve François Dubet kritikáját (Libération, 1990. november 9.), valamint Paul Yonnet és Pierre Nora válaszát (Libération, 1990. november 27.). Lásd még Nonna Mayer: *Carpentras, machine arrière; Commentaire*, 1991 tavasza, megjelenés alatt.

NONNA MAYER

RACIAL HATRED, ANTI-SEMITISM AND A POLITICAL RESPONSE IN FRANCE: THE EFFECT OF CARPENTRAS

The study analyses the objectives, specialties antecedents and results of the wave of political protests triggered by the desecration of tombs at the Jewish cemetery of Carpentras on May 9, 1990. These anti-semitic manifestations are considered in the broader context of the strivings of extreme right political movements (above all with those of the National Front led by L.e Pen), and the negative attitude towards that event is analyzed on the basis of the position the French government along with its opposition took in this matter. Pointing to certain connections between the French immigration policy and the effects of Carpentras, the study establishes that the movements protesting against Carpentras, after a brief decline, paradoxically enough, led to the strengthening of the right wing. In all this, problems involved in the responsibility and improper utilization or even misuse of the mass media are also of great moment.

KOVÁCS ÉVA

Disszimiláció, zsidó azonosságtudat, regionális identitás Szlovákiában (1920-1938)

A magyarországi zsidóság társadalomtörténete 1920-ig a történelmi országterületen lejárlott folyamatokat, 1920 után pedig csak a trianoni Magyarországon lejátszódott változásokat vizsgálta.¹ Nem dolgozta fel az első világháborút lezáró békeszerződések alapján elcsatolt területeken rekedt zsidóság történetét. Ebben a tanulmányban azt kívánom vázolni, hogy mi történt azzal a zsidó népességgel Szlovákiában (Kassán) az első világháborút követően, amelyet *társadalomtörténeti tendenciáit tekintve hasonlóan kezel a történetírás és a történeti szociológia*, mint a trianoni terület zsidóságát.

A dualizmus kori Magyarországon élő zsidó népességet az asszimiláció fogalmának segítségével szokás leírni. Ennek most csak két jellegzetességét emelem ki.

1. 1920-ra az asszimilációs folyamat mind nemzeti, mind társadalmi szempontból befejezettnek tekinthető.² A zsidóság elhagyta nyelvét és megtanulta a magyar nyelvet, a többség magyar anyanyelvűnek vallotta magát, sőt, bizonyos területeken maga is asszimiláló tényezővé vált³, többé-kevésbé csak felekezeti alapon különült el. Elsajátította és formálta a társadalmi érintkezési szokásokat, betöltötte a polgárosodás során keletkezett társadalmi „repedéseket”.

2. A zsidóság asszimilációja azonban ellentmondásos politikai körülmények között zajlott. A liberális nemesség és a zsidó polgárság által megkötött „asszimilációs társadalmi szerződés”⁴ a zsidó emancipáció kiterjesztését az asszimiláltság mértékével kötötte össze: a zsidóság az asszimilációért cserébe emancipálódhatott. Az asszimilációnak a politikai hatalom által meghatározott kritériumai változhattak, sőt korszakonként újra- és újrafogalmazódhattak, gyakran a magyarországi zsidóság valódi társadalmi asszimilációjának elért fokától függetlenül.

Az asszimilált vagy az asszimiláció útján járó zsidóság már az 1880-as években a politikai antiszemitizmussal is szemben találta magát. A modern, politikai antiszemitizmusnak pedig éppen az a sajátossága, hogy emancipáció- és asszimilációellenes. Ez az ideológia volt az, melyet az 1920-as ellenforradalmi kurzus a hivatalos politika szintjére emelt.⁵

A Horthy-korszakban felerősödtek a zsidóság ellen irányuló diszkriminációs törekvések, ugyanakkor az asszimiláció tovább folytatódott.

Milyen társadalmi és politikai körülmények határozzák meg az 1920-ban Csehszlovákiához csatolt felvidéki zsidó népességet, amely társadalomtörténeti előzményeit tekintve hasonló utat járt be, mint belső területek zsidósága - az asszimiláltság fokának tekintetében is.

Mindenekelőtt egy rövid kitérő: a kassai zsidóság vizsgálatából levonható általános következtetésekre azért támaszkodhatunk, mert túlnyomó többsége 1910-re már tudott magyarul és 4/5-e magyar anyanyelvűnek vallotta magát, a magyar kultúrához asszimilálódott, szemben például a pozsonyi zsidósággal, amely németül beszélt, és kultúrájára a német szellemiség, a német-osztrák műveltség hatott inkább.

A kassai és az egész szlovákiai zsidóság két világháború közötti fejlődése eltér a magyarországiétól; a masaryki korszak *nem* a zsidóság ellen irányuló diszkriminatív törekvések és *nem* a zsidóság folytatólagos asszimilációjának a története, mint Magyarországon.

A felvidéki, jórészt magyar ajkú zsidóság körülményei 1920-tól gyökeresen megváltoztak, a Csehszlovák Köztársaság létrejöttével megteremtődött új jogi, politikai és társadalmi feltételek hatottak az ott élők identitására is.

A fő különbség a két politikai berendezkedés között, hogy Csehszlovákiában *nem volt antiszemita kurzus* 1920 és 1938 között, sőt, az egyetlen olyan utódállam volt, ahol legalábbis kísérletet tettek a nyugati polgári demokráciákhoz hasonló politikai berendezkedés kialakítására. A masaryki liberális, demokrata értékek térhódításának köszönhetően egészen az 1930-as évek közepéig politikai antiszemitizmusról sem beszélhetünk, szemben a, magyarországi véres eseményekkel és a numerus claususszal. Ez a szlovákiai zsidóságot drasztikusan érintette, és bizonyos disszimilációt is előidézett: a magyar érzelmű zsidóság eltávolodott, elidegenedett az „anyaországtól”, mert a politikai vezetés nem hogy gátat nem tudott vetni a szélsőséges antiszemita megnyilvánulásoknak, hanem maga hozott diszkriminációs törvényt. A kulturális elszigeteltség tovább fokozza a távolságot: az 1920-as évek elején a magyarországi sajtó alig jutott át a határon, a „hazai” híreket elsősorban az ellenzéki Prágai Magyar Hírlap közvetítette liberálisan, a csehszlovák politikai vezetés iránt kellőképpen lojálisan.

Jelentős változások álltak be a zsidóság etnikai státusában is. A csehszlovák alkotmány a Monarchiában csak felekezeti csoportként számon tartott izraelita népességet *nemzetiségi jogosítványokkal is felruházta*. A zsidó nemzetiségi státus bevezetése mögött meghúzódó politikai törekvések elsősorban arra irányultak, hogy a magyar nemzetiség számarányát így is csökkentsék, de nem mellőzhetők a liberális szándékok és az ébredő zsidó reneszánsz hatásai sem, valamint az a körülmény, hogy a Csehszlovákiához került Kárpátalja (Podkarpatská Rus) területén jelentős, etnikai sajátosságokkal is jellemezhető, ortodox, asszimilálatlan zsidó tömegek éltek. A zsidóság nemzetiségként való felfogásában egyaránt benne rejlett a magyar etnikumtól való disszimiláció és a zsidó nemzeti öntudatra ébredés lehetősége is. Önmagában azonban a zsidó nemzetiség vállalása (például a népszámláláskor, letelepedéskor, munkába álláskor) nem állt közvetlen kapcsolatban a zsidó nemzeti azonosságtudat meglétével; különösen akkor nem, ha olyan egyszeri, gyakran politikai aktusról volt szó, amelyben ez a vállalás kézzelfogható társadalmi előnyökkel járt. (Ez lehetett az egyik magyarázata annak, hogy már az első, 1921-es csehszlovák népszámláláskor a kassai izraelita népesség majdnem 2/3-a [!] zsidó nemzetiségűnek vallotta magát.)

A Csehszlovák Köztársaság megalakulásával az egykori Felvidéken is megváltoztak a nemzetiségi erőviszonyok. Többségi etnikai csoport lett a cseh és a szlovák nemzetiség, az addig uralkodó magyarság pedig létszámát és politikai súlyát tekintve egyaránt a legerősebb kisebbséggé vált a többi (német, ruszin, lengyel) minoritás mellett. A korábban jórészt magyar ajkú zsidóság mint önálló nemzetiség, szintén ezek közé a kisebbségek közé tartozott, elkülönülve a magyar kisebbségtől. Másfelől viszont az azonos kisebbségi feltételek a magyarok, németek, ruszinok és zsidók között közös sorsként is megjelenhettek: ez bizonyos esetekben erősíthette a regionális identitást, a közös városhoz, a város polgári életmódjához, kultúrájához és tradícióihoz való kötődést. (Ez a kassaiak esetében a magyarnyelvűség megőrzését, a magyar kultúra ápolását és a helyi magyar politika támogatását jelentette, amelyben a két világháború közötti időszakban is élen járt a helyi zsidó polgárság.) Ebben az értelemben tehát a megkezdett asszimiláció folytatásának lehetünk tanúi, amely azonban bizonyos szempontból - és sarkítva - disszimilációként is felfogható: a helyi magyar etnikumhoz való további asszimiláció együtt járhatott (és gyakran együtt is járt) a magyar nemzettől való eltávolodással.

A következő eltérés a magyarországi és a csehszlovákiai feltételek között az, hogy a zsidóságra Szlovákiában *nem nehezedett asszimilációs nyomás*. A politikai vezetés arra törekedett, hogy a zsidósággal „disszimilációs társadalmi szerződést kössön. Rögtön felismerte, hogy a zsidóság nem „csehszlovák”, és lehet akár nem magyar is, csak meg kell nyerni - vagyis mint zsidót kell támogatni. A felkínált előnyökért a zsidóságtól nem várták el, hogy asszimilálódjon a szlováksághoz, elegendő volt, ha az illető zsidónak-tehát nem magyarnak - vallotta magát. Az évszázados magyar asszimilációs törekvések után tehát a

felvidéki zsidóság egy sajátos, disszimilációs légkörbe került. A magyar nemzetiség ily módon való gyengítése kézenfekvőbbnek látszott, mint a már elmagyarosodott zsidóság szlovákokhoz való asszimilációjának erőltetése. Bár ez a „disszimilációs társadalmi szerződés” nyilvánvalóan kevésbé volt hatékony, mint a múlt századbéli magyar-zsidó „asszimilációs társadalmi szerződés”, a szlovákokhoz való asszimiláció első csírái már a harmincas években megjelentek. Az asszimilációs elméletekből ismert első lépcsőfok, az integráció, a többség nyelvének elsajátítása különösen a zsidó gyermekek iskoláztatásában érhető tetten. A szülőknek több mint a fele szlovák tannyelvű iskolába íratta gyermekét, és ez az arány fokozatosan nőtt a két évtized alatt, a magyar tannyelvű osztályok izraelita létszámának csökkenésével párhuzamosan. Amikor az 1930-as népszámlálással sikerült a magyar lakosság számarányát Kassán a bűvös 20 % alá szorítani, és ezzel a magyarság elvesztette nyelvhasználati jogát a városi közhivatalokban, tömegek kényszerültek arra, hogy a biztos megélhetésért elsajátítsák a szlovák nyelvet.

A csehszlovákiai demokratikus berendezkedés új politikai alternatívákat nyújtott az ott élő zsidók számára, amelyekre a magyarországiaknak nem, vagy csak korlátozottan nyílt lehetőségük. Mint ahogy a magyar és a német nemzetiségnek, úgy nekik is módjuk volt arra, hogy nemzetiségi alapon politizáljanak: 1918-ban Pöstyénben megalakult a *Zsidó Párt*, amelynek minden nagyobb zsidó lélekszámmal bíró szlovákiai városban alakult helyi szervezetei. Bár a Zsidó Párt soha nem vált a szlovákiai zsidóság országos politikai szócsövénévé, a helyi közigazgatásokban a húszas években még kisebb-nagyobb súllyal helyet kapott.

Míg Magyarországon a két világháború között elenyésző maradt, Csehszlovákiában jelentékeny mozgalommá terebélyesedett a *cionizmus*. A Nemzetközi Cionista Szervezet helyi csoportjai és az országos kiterjedésű cionista pártok persze egészen másképpen politizáltak és mások voltak a célkitűzéseik, mint a Zsidó Pártnak - így különbözőek voltak azok a zsidó csoportok is, amelyek egyiket vagy másikat támogatták. A Zsidó Párt, amely a fennálló politikai rezsimmal szemben lojális, a nemzetiségi jogok betartását és kiterjesztését célzó politikát folytatott, és gyakran lépett koalícióra a magyar pártokkal, elsősorban a keleti területek jórészt ortodox hitközségeire támaszkodhatott. A cionista szervezetek a hitközségektől szinte teljesen elkülönülten a Zsidó Állam létrehozásán fáradoztak, és - szemben a Zsidó Párttal - a politikai paletta bal oldalán, a szociáldemokraták és a kommunisták mellett helyezhetők el. A cionista mozgalom Prága-orientáltságú modern szerveződés volt, amely leginkább a fiatal generációkat hódította meg. Ha a Zsidó Párt politikai kudarcai és szűk, kevésbé aktív tömegbázisa miatt nem volt képes számottevően alakítani a zsidóság identitását, úgy a cionista mozgalom annál inkább. A héber nyelv oktatása, a zsidó ifjúság önképzése és átképzése például a mezőgazdasági pályákra, az önálló Zsidó Állam megteremtésére szervezett, gyakran militáns cserkészmozgalmak egy gyökeresen új zsidó identitás kialakítását célozták, melyben a zsidóság már nemcsak felekezeti, hanem nemzetiségként, hanem nemzetként tételeződött.

Csehszlovákiában (Kassán is) a legjelentősebb tömegpártok közé tartozott a Szociáldemokrata és a Kommunista Párt: ebből a szempontból is alapvetően másképpen néztek ki a politikai erőviszonyok, mint Magyarországon, ahol a szociáldemokraták fokozatosan elvesztették politikai jelentőségüket, a kommunisták pedig be voltak tiltva.

A csehszlovák Szociáldemokrata és Kommunista Párt - melyeknek soraiban szép számmal voltak zsidók-egyfajta homogenizációs hatást fejtett ki úgy, hogy az internacionalizmus eszméjével háttérbe szorította a kisebbségi-nemzetiségi azonosságtudatot, materializmusával és ateizmusával pedig a felekezeti kötődést.

Végül nem mellőzhető az a külső körülmény sem, hogy míg Magyarország 1920-ban lezárta a határait a zsidó bevándorlás előtt, addig Szlovákiába tömegesen érkeztek zsidók Keletről (Lengyelországból és Szovjet-Oroszországból). A bevándorlók, akik általában csak

jiddisül és valamennyire lengyelül, ruszinul, esetleg németül beszéltek és az ortodoxiához tartoztak, a zsidó nemzetiség létszámát gyarapították, és a tradicionális zsidó kultúrát erősítették ott, ahol megtelepedtek. Az „őslakos” magyar ajkú zsidósággal szinte csak a nekik rendezett jótékonyági rendezvényeken találkoztak. Annak ellenére, hogy ugyanazon felekezethez tartoztak, a társadalmi és a kulturális különbségek miatt áthidalhatatlannak látszó távolság volt a két csoport között.

Nagyjából és vázaltszerűen ezek voltak tehát azok a meghatározó körülmények, amelyek a szlovákiai zsidóság sorsát a magyarországiétól eltérően befolyásolták. Mindez akkor persze nem volt kézenfekvő sem az érintettek, sem az új folyamatokat „kívülről” (Magyarországról) követők számára. A két világháború közötti magyarországi sajtóból tudjuk, hogy mindkét oldalon megfogalmazódott az a dilemma, hogy a Szlovákiában élő, már asszimilálódott magyar zsidóság „kivált-e a magyar nemzetestből”, és „cserben hagyta-e a kisebbségbe szorult magyarságot”. A vita 1938-ig, az első bécsi döntésig nem jutott nyugvópontra, az érvek nem találkoztak az ellenérvekkel és viszont. A kérdésfeltevés módja azonban - azon túl, hogy morálisan tarthatatlan - magukra a tényleges eltérésekre, változásokra is rámutat:

A szlovákiai zsidóság identitásának egészen más volt a kontextusa Magyarországon, mint helyben. Magyarországon - az egyre erősödő antiszemitizmus ellenére - továbbra is az asszimilációs logika volt az uralkodó szemlélet, a zsidókat csak mint Mózes-hitű magyarokat tartották számon, és a társadalom részéről is az az elvárás élt tovább, hogy „magyarosodni kell”, míg Csehszlovákiában egyaránt érvényesülhetett az asszimiláció, a disszimiláció és a nemzeti öntudatra ébredés. Az asszimilációs logika túl szűk volt az előbb vázolt folyamatok értelmezésére.

Magyarországon zsidókérdés volt (abban az értelemben, hogy a zsidók, állították, felekezeti arányaikat meghaladó mértékben vesznek részt bizonyos foglalkozásokban, és ez a magyar társadalomra nézve káros egyenlőtlenségeket szül) -Csehszlovákiában magyar- és németkérdés volt (hasonlóképpen megfogalmazva). Míg a zsidókérdést Magyarországon diszkriminációs intézkedésekkel akarták „megoldani”, addig Csehszlovákiában a zsidóság ellen nem irányult diszkriminációs politika, sőt, olykor pozitív diszkrimináció tárgya lehetett.

A magyar kultúránemzet-felfogás kizárólagos identitást, kizárólagos kötődést várt el a zsidóságtól is - Csehszlovákiában lehetőség nyílt a plurális identitásformák létrejöttére.

Hogy a történelmi Magyarország zsidóságának társadalomtörténetében ez az 1920-tól megfigyelhető „elágazás” hová vezethetett volna, mára már nem rekonstruálható. A második világháborút és a holocaustot megelőző két évtized rövid volt arra, hogy az új identitásformák a maguk teljességében megmutatkozzanak, csak a tendenciák váltak láthatóvá. Annyi azonban bizonyos, hogy a szlovákiai magyar ajkú zsidóság két világháború közötti története kérdésessé teszi a 19. századi és 20. század eleji magyar asszimilációs politika összes sikerét, és magát az asszimilációs logikát is, mint kizárólagos értelmezési keretet.

Jegyzetek

- 1 A már kisebb könyvtáryi irodalom felsorolása helyett lásd Várdy Péter bibliográfiáját. In: *Befejezetlen múlt - mai zsidó valóság* (1982), *Kiegészítés* (1987) Enschede, 1987.
- 2 A nemzeti és társadalmi értelemben vett asszimilációról lásd Szabó Miklós: *Nemzetkarakter és resszentiment*. In: *Világosság* 1981, 6.
- 3 Ehhez lásd Karády Viktor: *Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá?* In: *Századvég* 1990, 2.
- 4 A fogalmat Karády Vikortól kölcsönöztem: *Szemponatok a magyarországi zsidóság kutatásához*. 1987. Kézirat.
- 5 Erről Szabó Miklós: *A „magyar girondistáktól” az ébredő magyarokig*. In: Uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986*. Budapest, 1989.
- 6 Témám Kassára vonatkozó hipotéziseit lásd *Zsidók válaszáton*. In: *Varietas Historiae*. Budapest 1990. 137-150.

ÉVA KOVÁCS

DISSIMILATION, JEWISH IDENTITY, REGIONAL IDENTITY IN SLOVAKIA (1920-1938)

The study is an attempt to outline certain changes in the identity of the Jewish population of the Hungarian territories which were annexed to Czechoslovakia after World War I. In the interwar period, compared to the assimilation tendencies of Jewry in the preceding period, some groups of Jewry in Slovakia showed signs of a dissimilation tendency, i.e., they awakened to consciousness of their Jewishness, while others were inclined to assimilate with the Slovaks. However changes in the “margin conditions” (new political system, collective rights of minorities, absence of anti-semitism and the forced assimilation) largely contributed to the birth of new forms of identity, of the pluralistic identity.

GUY HÉRAUD

Népek és régiók Európája

A jelenlegi kelet- és dél-európai fejlődés kétségkívül felerősítette a kis népeknek és a nemzeti kisebbségeknek azt a követelését, hogy az önrendelkezési jog az ő esetükben is váljék valósággá. Olyan általános horderejű jelenségről van itt szó, amely Nyugat-Európát, de a többi kontinenst is közvetlenül érinti. A totalitárius rendszereknek sikerült ugyan ideig-óráig gátat vetniük a nemzeti emancipációs törekvéseknek, de ma már legfőbb ideje, hogy a jelenség okait komplex módon megvizsgáljuk. Ezek az okok véleményem szerint jórészt a szuverén államok kialakulásának folyamatában, valamint ezeknek az államoknak a jellegében rejlenek.

Az államok a történelem vak produktumai; a történelem pedig a hatalom és a véletlen együttese. Ezért az államok nem azonosak a népcsoportokkal. Az államok névsora és határaiak vonalai nem felelnek meg - hacsak nem véletlenül - a népcsoportok névsorának, illetve a köztük húzódó valódi határoknak. Európában hiányzik a baszk, a friulán, a fríz, a walesi, a szárd és a szorb állam. Ezzel szemben Európában több német nyelvű és több, legalább részben francia vagy olasz nyelvet beszélő állam van; három olyan ország is akad, ahol a holland nyelv hazai nyelvnek számít, és kettő olyan, ahol a svéd nyelv a beszélt nyelv.

Eltekintve a törpeállamoktól, csak Portugália és Izland egynyelvű, azonban az állam és a népcsoport nem tökéletesen azonos, mivel a portugál népcsoport Spanyolországra (Galícia), az izlandi pedig a Faeroe-szigetekre is áterjed. Utóbbi esetben olyan izlandi-faeroei nyelvről beszélhetünk, amely két kodifikált változatra osztható fel: az izlandira és a faeroeire. Írország, Luxemburg és Málta sajátos esetek: olyan államokról van szó, ahol egy népcsoport van, de ezek több nyelvet beszélnek.

A történelem határozza meg az államok kialakulását és azt a tényt, hogy a különböző nyelveket beszélő nép végül is a domináns nyelvet elismerte, és önmagát egy közös nemzet részének tekintette. Emellett van egy másik nemzet, az „akarati nemzet” (Willensnation), amelyet Ernest Renan a „mindannapi népszavazás” eredményének nevezett. Itt tehát az államnemzet mellett egy más nemzeti koncepció merül fel: az „akarati nemzet” koncepciója.

Van azonban egy harmadik fogalom: az etnikai nemzeté, az „etnikumé”, illetve a nyelvközségé. A különböző európai nyelvekben a „nemzet” fogalma eredetileg erre a jelentésre korlátozódott. Csupán a 18. század második felében különösen a francia forradalom hatására vette fel a „nemzet” fogalma mindkét kiegészítő jelentést: „a meggyőződésből eredő nemzet” és az „államnemzet” jelentését. Turgot francia államférfinak és közigazásznak Dupont de Nemours-hoz intézett levele 1776-ból bizonyítja ezt a szemantikai változást. Turgot szembefordul a „nemzet” Dupont de Nemours által alkalmazott az állammal azonosított fogalmával, és az alábbiakat írja: „Mint mindenki, a »nemzetet« én is olyan családok és népek gyülekezetének tartom, amelyek ugyanazon nyelvet beszélnek. Ez a meghatározás nem önkényes, hanem az általános gyakorlaton alapul, és úgy vélem, hogy többször hibát követtek el, amikor az »állam« helyett a »nemzet« szót használták. Ma azonban a »nemzet« alatt mindenki államnemzetet ért.” Turgot-nak igaza volt, de a fogalomtisztázó harcban sajnálatos módon alulmaradt. Ezt a jelentéstani keveredést azok az államok támogatták és támogatják ma is, amelyek úgy vélik, hogy ezzel álcázhatják asszimilációs politikájukat. Azt hirdetik, hogy ők egy „nemzet”-et alkotnak, titkolják a kisebbségek létezését, és így egy általános konszenzusra tudnak hivatkozni. Valójában ezek a nyelvi vagy akarati egységről szóló állítások nem felelnek meg a valóságnak, amit az európai etnikai helyzet felmérése minden bizonnyal igazolni fog.

Európában az egyes népcsoportok mostani helyzete a saját státus nem-lététől a többség és a kisebbségek közötti kvázi-egyenjogúság státusáig terjed.

Saját státus nélküli népcsoportnak minősülnek a kisebbségek Franciaországban (Korzika kivételével) és Görögországban (a Nyugat-Trákiában lévő törökök kivételével). Olaszország az alkotmány 6. cikkelye alapján átfogó eszköztárral rendelkezik ahhoz, hogy biztosítsa nyelvi kisebbségeinek jogait. Sajnos azonban csak négy konkrét esetben élnek ezekkel: Bozen autonóm tartományban a német és ladin nyelvet beszélő lakosság javára, Valle d'Aosta autonóm terület francia nyelvet beszélő lakossága, valamint Görz és Trieszt tartományokban a szlovén nyelvet beszélők javára. A többi kisebbség (német, ladin, szlovén és francia nyelvvel, a már megnevezett területeken kívül, továbbá az albán, a friulán, a görög, az occitán, a piemonti, szárd) nem rendelkezik saját státusszal. Ez a második világháború utáni nemzetközi jogi standardnak felel meg, mivel a „kisebbség kollektív jogainak” fogalmát az „egyének diszkrimináció-mentes rendszere” váltotta fel.

Az 1948. december 10-i Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 2. cikkelye így hangzik: „Mindenkinek rendelkezhet minden joggal és szabadsággal mindennemű megkülönböztetés, elsősorban fajra, nemre, nyelvre, vallásra, politikai és bármilyen más meggyőződésre való tekintet nélkül, nemzeti és társadalmi hovatartozásától, tulajdonától, születésétől vagy bármilyen más helyzetétől függetlenül.” Egy másik hasonló rendelkezés szerepel a békeszerződésekben (pl. az Olaszországgal 1947-ben kötött békeszerződés 15. cikkelye) és az Egyesült Nemzeteknek a polgári és politikai jogokról szóló 1966. évi egyezményében. A népcsoportnak csupán az egyénre alapozott jövője garantálja a kisebbséghez tartozóknak azt az igényét, hogy őket az állam ugyanúgy kezelje, mint a többségi nemzet tagjait. Ez azonban azt jelenti, hogy alá kell vetniük magukat a többség nyelvi és oktatási rendszerének.

Az „egyének diszkriminációmentes kezelése” nem tartalmazza a „mutatis mutandis” klauzulát; amelynek hiánya azonban éppenséggel komoly diszkriminációt jelent. Láthatjuk tehát, hogy mennyire álszent ez a rendszer. Úgy tesz, mintha feladná a kollektív jogok filozófiáját, ugyanakkor az egyenjogúsági elv figyelembevételével az államhatalmat „veti be”, és megnyitja a kapukat az asszimiláció előtt.

Szerencsére a kollektív jogok azon rendszere, amely megfelelt a Népszövetség jelenlegi európai színvonalának, mégis fennmaradt, a legtöbb esetben azonban pusztán belső szabályozások eredményeként. A nemzetközi jog szempontjából csak négy olyan megállapított helyzet fordul elő, ahol saját státusszal rendelkező népcsoportok élnek.

A *dél-tiroli németek* az Olaszországgal 1947-ben kötött békeszerződés IV függeléke alapján.

Az egykori nemzetközi város, *Trieszt* területén és az *olasz és szlovén* népcsoportok.

Az *ausztriai horvátok és szlovének* az osztrák államszerződés 7. cikkelye értelmében. A *Bécsben élő csehek* szintén nemzetközi jogi szempontból elismert kisebbségi jogokkal rendelkeznek, mégpedig az osztrák alkotmánybíróság döntése szerint még ma is érvényes brünni megállapodás alapján (1920. június 7.).

A *schleswigi német és dán kisebbség* a kieli, bonni stb. kormányok párhuzamos nyilatkozatai (1949-1955) következtében.

Ez idő szerint Európa legtöbb nyugati államában belső rendeletek szabályozzák a kisebbségek helyzetét. Ezek azonban bizonyos eseteket érintenek, mint a frízeket Hollandiában, az aostaiakat Olaszországban, a walesieket Nagy-Britanniában, a korzikaiakat Franciaországban. Ezek csak Ausztriában általános jellegűek (1976. július 7-i törvény); ebből profitál a Burgenlandban élő négy és fél ezer magyar. A szocialista - vagy egykori szocialista - államok az egész világon síkra szállnak az etnikai kisebbségek kollektív jogaiért. Ennek ellenére ezekben az országokban sem ismertek el egyes népcsoportokat, például

Lengyelországban, miközben mindenki szenvedett attól, hogy nincs tényleges szabadság, és nem tartják tiszteletben az emberi jogokat.

A státus tartalmát tekintve két kategória különböztethető meg. Intézményes formák, amelyek az egyenlőtlenség elvéből indulnak ki, és olyanok, amelyek az egyenjogúság elvén alapulnak. Egyenlőtlenség mindenütt előfordul, ahol a kisebbségi nyelvnek kisebb státusa van, mint a hivatalos államnyelvnek. A leggyakoribbak az alábbiak: Az államnyelvvel, mint elsődleges nyelvvel nem egyező kétnyelvűség. Ilyen a nem spanyol nyelvek státusa Spanyolországban, a németé és a latiné Dél-Tirolban, a frízé és a walesié, valamint a korábbi szocialista országokban élő népcsoportok nyelveinek státusa.

Kivételt képeznek a Faeroe-szigetek és a német nyelvű belgiumi részek, ahol a kisebbség nyelve elsőbbséget élvez az államnyelvvel szemben. Az iskolákban általában figyelembe veszik a nyelv egyenértékűségét. Így Dél-Tirolban a német iskolában a német az oktatási nyelv. Ha meggondoljuk, a francia nyelv pozíciója Valle d'Aostában jelentéktelenebb, mivel itt az oktatás olasz (vagyis főleg olasz) nyelven történik, míg a franciát idegen nyelvként tanítják.

Az állami hivatalok szintjén az egyenlőtlenség állapota azáltal jut kifejezésre, hogy az egyes területeken (joggyakorlat, törvényhozás, kormányzás, katonaság) kizárólag az államnyelvet használják.

Többnyire, méghozzá igen gyakran kapnak ezek a kisebbségi régiók autonóm státust, azonban ennek hiányosságai korlátozzák ezt az autonómiát. Néha a régió határát nem jól jelölik ki: vagy leszűkítik a területet, vagy túl szélesre méretezik; így a kisebbség éppen abban a régióban vész el lassanként, amelyet a számukra alakítottak ki. Így kebelezte be Dél-Tirolt a Trentino-Alte Adige régió, habár ez - az ismert „csomagterv” (1970) óta - a többségében olaszok által lakott régióban „autonóm tartományt” képez. Hasonlóképpen a Jugoszláviában zártan letelepült magyarok területét a „Vajdaság autonóm tartományhoz” csatolták, amelynek keretében a magyarok csak alakosság 22%-át alkotják.

Ehhez hozzájárul a központi hatóságnak az önkormányzatok felett gyakorolt állami felügyelete is. Az állami felügyelet, illetve gyámkodás lehetővé teszi a kormánynak vagy képviselőinek (prefektusok, megbízottak, kormányzók), hogy megakadályozzanak vagy akár megszüntessenek olyan intézkedéseket, amelyeket az autonóm kormányzatok hoztak. Így például a Valle d'Aosta-i autonóm terület alapszabálya 31. cikkelyének 4. §-a lehetővé teszi a központi kormánynak, hogy a parlament elé vigyen olyan törvényeket és rendeleteket, amelyeket a nemzeti érdekek tekintetében veszélyesnek tart. Így az államnemzet dönt azokról a létfontosságú kérdésekről, amelyek őt szembeállítják egy idegen népcsoporttal.

A kisebbség és a többség teljes egyenlősége azt követelné, hogy az előbbieket nyelvét az állam egyenjogú hivatalos nyelvén nyilvánítsák. Amennyiben ez megtörténik, akkor a „kisebbség” szó csak annak aritmetikusan tiszta, számszerű értelmében használható. Így például a francia és olasz svájciak nem alkotnak „kisebbség”-et, mivel a svájci alkotmány a francia és az olasz nyelvet ugyanúgy hivatalos nyelvnek ismeri el, mint a németet, amelyet a svájciak 74 %-a beszél. Ugyancsak ez vonatkozik a francia nyelvet beszélő belgákra (4 millió az 5,6 millió flamanddal szemben) és a svédekre Finnországban, noha az utóbbiak csak alakosság 6,2 %-át alkotják. Ebből a szempontból nem jelentenek sajátos esetet az Åland-szigetek, amelyeket a svédek a kontinenssel azonos elbánásban részesítenek, azzal a kivétellel, hogy településeiket nem zárják el egy esetleges finn bevándorlás elől. A Cseh és Szlovák Köztársaságban a szlovákokat de jure egyenjogúnak tekintik, ami Jugoszláviában is így van a szlovének és a makedónok esetében. Ezzel szemben Svájcban a rétorománokat, akiknek nyelve csak a kantonok szintjén hivatalos, kisebbségnek kell tekinteni annak ellenére, hogy a rétoromán nyelvet 1938-ban Svájc negyedik nemzeti nyelvének nyilvánították. A „német nyelvű belgák” helyzetéről (Eupen térségében St. Vith) lehetne vitatkozni. Hajlom arra, hogy őket kisebbségnek tekintsem, mert a német nyelv státusa

Belgiumban inkább a nemzeti, semmint a hivatalos nyelv. Vallóniában (Welkenraedt területén és Arlon körzetben) a többi, német nyelvet beszélő ember kétségtelenül kisebbséget alkot.

Milyen helyet foglalhatnak el a nyelvközösségek egy szövetségi Európában? Módszertani okokból célszerűnek tűnik, hogy filozófiai irányvonalakat kövessünk. Ezek egy demokratikus etnicitásban lelhetőek fel.

A kisebbségi helyzet morálisan elfogadhatatlan, ebből következően teljes mértékben ellentmond annak az elvnek, hogy minden ember egyenlő. Emellett ez a helyzet a nyelvek és a kultúrák meghamisításához vezet; mindkettő folklórrá korcsosul, vagy egészen eltűnik. A nyelvek és a kultúrák azonban „értékeket” alkotnak nemcsak az egyes népcsoportok számára, hanem Európa és az egész emberiség javára. Edward Sapir nyelvész és antropológus az alábbiakat írja: „Ha egy kultúrát egy másik, akár értékesebb is, kiszorít, akkor ez nem kulturális teljesítmény. Ez esetben mindegy, hogy egy ilyen cselekvésből származik-e politikai nyereség vagy sem. Ezért az emberi szellem megsértését jelenti az olyan tervszerűen szorgalmazott elhatározás, hogy egy kultúrát valakire ráerőszakoljanak, ami mindig okait is alkothatja ezen elhatározás igazolásának.”

A nyelvek és a kultúrák azoknak a népcsoportoknak felelnek meg, ahol ezek kialakultak. Ezek megváltoztatása azt jelenti, hogy ezeknek a népcsoportoknak súlyos károkat okoznak, megbántják és megsértik őket lelkük mélyén. Valójában a nyelv és a nép jelleme között szoros kölcsönhatás áll fenn, amelyet a különböző tudományágakban tevékenykedő mai tudósok egyértelműen hangsúlyoznak. Már az évszázad elején Alfred Fouillée pszichológus a nyelvet egy „olyan formának tekintette, amely magába foglalja mind az aktív, mind a passzív nemzeti szellemet; egy nemzet nyelve jellegét tekintve ugyanaz, mint az egyén jellemét kifejező arcvonások”. Ma Jean Stoetzel pszichológus azt hangsúlyozza, hogy „el kell gondolkodni egy nép nyelvi struktúrája és jellege közötti szoros kapcsolaton”. Szerinte ez a kapcsolat olyan erős, hogy a „különböző nyelvek az őket beszélő embereket abban az irányban befolyásolják, hogy meglehetősen különböző módon gondolkodjanak”.

Ezt a gondolatot a legtöbb nyelvész magáévá tette, így Georges Mounin is, aki a következőket mondja: „Minden nyelv a valóságból különböző aspektusokat különít el (...) A nyelvek ugyanazon objektív adottságot nem azonos módon elemzik.” Ebből szerinte az következik, hogy „ugyanannyi kultúra van, mint nyelv, mivel nemcsak a nyelvi területek, hanem a kultúrák is idegenek egymás számára. Vitathatatlan az a tény, hogy a különböző kultúrák és civilizációk létezése ugyanannyi, egymástól világosan eltérő világot eredményez.” Bertil Malmberg svéd nyelvész úgy véli, hogy „egy idegen nyelv elsajátítása nem korlátozódhat arra”, hogy „új címkéket ragasszunk a már ismert fogalmakra”. Sokkal inkább „meg kell barátkoznunk egy új szemantikus rendszerrel, és ezért új módon kell gondolkodnunk és éreznünk”. Ez sok etnológus véleménye, így például az amerikai Benjamin Lee Whorfé is, aki számára a nyelv, amelyet egy ember beszél, meghatározza annak életét és világnézetét. Az alábbiakat írja: „A gondolkodás a kitaposott utak hálózatát követi egy bizonyos nyelvben, van egy olyan szerkezet, amely rendszeresen a valóság meghatározott aspektusai felé tud irányítani és következetesen kiszoríthat olyan más dolgokat, amelyeket a többi nyelv kihangsúlyoz.” Ezután következik egy különösen fontos megjegyzés: „Az ember számára ez a szervezethez messzemenően ismeretlen, és az ember mégis teljes egészében ennek a szétörhetetlen béklyónak a foglya.”

A sok tudományos felismerés közül, amelyek valamennyien ugyanabba az irányba mutatnak, idézzük még az amerikai Willard van Orman Quine nézeteit, aki megértette a fordítással kapcsolatos problémát, és rámutatott arra, hogy ez mindig csak „megközelítőleg” lehet. Számára minden nyelv egy „különböző kódot jelent, mivel az értelmi összefüggéseknek nincs egy olyan nyelvek fölötti rendszere, amelyben ez a kód le van fektetve, amelyre hivatkozni tudna”. Ebből következik a nyelvi és kulturális világok

relativitása és nagyfokú áthatolhatatlansága. François Jakob biológus a nyelvet és a kultúrát egy „második genetikai kódznak” tekinti. E teóriáknál azonban sokkal többet mondanak maguk a tények az etnikai kérdésekről. A választással foglalkozó szociológia kiemeli a nyelvi zónák és a választási eredmények közötti szoros kapcsolatot. Franciaországban például az okszitán terület választásai és népszavazásai során baloldali irányvonalával mindig különbözött az északi területektől. Okszitániában De Gaulle-t nem választották volna meg elnöknek, és újra sem választották volna. Ezzel szemben Elzászt és a Baszkföldet konzervatív magatartás jellemzi. Svájcban, ahol a nyelveket a területek teljes mértékben megtartják és a népszavazások gyakoriak, minden megfigyelés arra a felismerésre vezet, hogy különbcég áll fenn a német és a francia nyelvet beszélő Svájc között. Itt vagy pontosan ellentétesen történik a választás, vagy ha ugyanabban az irányban hat, akkor egy kis különbség van a szavazatok számát tekintve. A különbség nemcsak a német és a francia nyelvet beszélő kantonok között, hanem a kétnyelvű kantonok között is fennáll (Friburg, Wallis). Említésre méltó, hogy a két népcsoporthoz tartozók nem törekednek arra, hogy identitásukat ellenállás útján igazolják, és a legtöbb esetben nem is tudnak ezekről a különbségekről. Meglepőnk és talán el is szomorítanánk őket, ha figyelmeztetnénk arra, hogy milyen „jó svájciak”. Itt nincs semmilyen tudatos motiváció, semmiféle olyan szándék, hogy elhatárolódjanak a szomszédtól, hanem olyan mélyre ható struktúrák működnek, amelyek feltárják a népek kollektív öntudatlanságát.

A sajátos gondolkodási és cselekvési mód, amely minden nyelvi népcsoportra - akár a beleélés képességét, akár az attól való elidegenülést tekintve - jellemző, bizonyítja, hogy a nyelvnek nemcsak kommunikációs szerepe van, amelyre a korábban uralkodó, racionalista és kozmopolita nézetek a nyelvet korlátozni kívánták. André Martinet, a Collège de France egykori professzora ezzel szemben azt a nézetet vallja, hogy a nyelv még három további funkciót lát el: segíti a gondolkodást, igazolja a személyt, és esztétikai szerepe van.

Végezetül a nyelvek és a nép jelleme egymásra épülő struktúrákat alkotnak, mint ahogy azt Ferdinand de Saussure, a strukturalista nyelvész megalapítója már meggyőzően bemutatta. Ugyanez az álláspontja Roman Jakobson, orosz származású amerikai nyelvésznek, aki számára a nyelvész, az etnológia és a pszichoanalízis az ember és a társadalom elemzésének kiegészítő módszereit képezik. A nyelv és az etnotípus ebből a szemszögből maga az etnikai valóság, egyidejűleg „párhuzamos és kiegészítő jellegű”.

Egyébként ezen a kölcsönhatáson egy új tudomány, a szociolingvisztika alapul. Megalapítója, Joshua Fishmann három fontos kutatási területet emel ki: a nyelvváltozatok jellemzőinek, funkcióinak és az őket beszélő embereknek a tanulmányozása: Itt figyelembe kell venni azt, hogy e három tényező egymással mindig kölcsönhatásban áll, és változik a nyelvcsoporton belül. Így tehát a nyelv és a kultúra, amelyek minden nyelvváltozathoz hozzátartoznak, nemcsak olyan értékeket képeznek, amelyeket az egész emberiség számára meg kell őrizni, hanem döntő jelzőeszközét alkotják annak a kollektív tudatnak, amelyet ma nemzeti identitásnak nevezünk.

Ennek a filozófiának természetesen politikai konzekvenciái vannak. Mit kell tenni annak érdekében, hogy minden nyelvnek és kultúrának garantáljuk azokat a feltételeket, amelyek szükségesek a szabad és erőszakmentes fejlődéshez? Mindenekelőtt kategorikusan el kell vetni a régi nacionalizmust, ami valójában államnacionalizmus. A nacionalizmusnak ez a fajtája kettős tekintetben okoz nehézségeket. Az ilyen jellegű nacionalizmus kifelé az agresszivitás és a hegemonia felé tart. Befelé erősíti azokat a kapcsolatmintákat, amelyek lehetővé teszik, hogy a nagyobb népcsoport domináljon a kisebbségek fölött. A nemzeti állam a felszínen annak a népcsoportnak az érdekeit képviseli, amelyik többségben van. Ez a népcsoport uralja az állami apparátust (törvényhozás, kormányzás, közigazgatás), és az államot egyedül és kizárólag a saját javára engedi működni. Ha tehát fel akarjuk szabadítani a kisebbségeket, akkor az etnikailag plurális összetételű, nem tisztán nemzeti államokat

homogén etnikai szervezeti egységekkel kell felváltani úgy, hogy etnikai ellentét ne álljon fenn. Amennyiben ezen új szervezeti egységek között békés kapcsolatok garantálhatók, akkor a szuverenitást egy magasabb szintre, azaz európai szintre lehetne helyezni addig, amíg végül kialakul minden kontinens globális szövetsége. Ez az általános orientáltság vonatkozik a kisebbségek többségére, mindenesetre mindazokra, akik magukat „téves történelmi döntésekből eredő kisebbségnek” nevezik. Ide tartoznak mindenekelőtt azok a zárt etnikai kisebbségek, akik „anyaországuk” határaival szomszédosak (így a magyarok Szlovákiában és Jugoszláviában, a baszkok és a katalánok, az albánok Koszovóban, a németek Dél-Tirolban, az olaszok az isztriai városokban stb.). Ilyen kisebbségeknek tulajdonképpen sohasem szabadna kialakulniuk. Hogy mégis léteznek, annak a kényszer és a rossz megállapodások az okai. Tehát vannak olyan hibás történelmi döntések, amelyek e helyzet alapját képezik, és ezeket a hibákat a határok egyszerű megváltoztatásával ki lehetne küszöbölni. Ez jóvátételi feladat lenne nemcsak az érintett államok, hanem ugyanolyan mértékben a népek közössége számára is.

Egészen más eset áll fenn a „kényszerű kisebbségek” tekintetében. Itt vagy olyan kisebbségekről van szó, amelyek más államon belül körülzárt területet alkotnak, nevezetesen akkor, amikor ezek a területek kicsik (külön települések és nagyszámúak, mint pl. a wallisziek Felső-Olaszországban, az albánok Kalábriában, a Vajdaság különböző etnikai csoportjai (szlovákok, románok, oroszok stb.), a németek Erdélyben; vagy pedig ezek olyan kisebbségek, amelyek egykor a többségi népcsoportot alkották, és a saját területükön asszimiláció révén kisebbséggé váltak: ide kell sorolni például a szlovéneket Dél-Karintia egyes területein, valamint a szorbokat ősi településterületükön. Nem utolsósorban ehhez a kategóriához tartoznak mindazok a kisebbségek, amelyek szórványtelepüléseket alkotnak: a dán kisebbség Schleswigben, a zsidó kisebbség (amennyiben nemzeti öntudattal rendelkező zsidókról van szó), a vendégmunkások éppen kialakuló kisebbségei.

Ezekben az esetekben a kisebbséget nem lehet kirekeszteni az őt körülvevő többségből. Területi megoldások tehát aligha lehetségesek, hacsak talán nem a települések szintjén. Ebben az esetben nem lehet beszélni hibás történelmi döntésekről.

Ezen okok miatt itt olyan megoldások után kell kutatni, amelyek nem határokat módosítanak, hanem a kulturális autonómia biztosítása révén a kisebbségek előtt maximális fejlődési esélyeket tárnak fel, amennyiben ez az állam területén való tartózkodásukkal összeegyeztethető. A szabadság alapelveinek - amely minden valóban demokratikusan létrehozott politikai rendszernek az alapját képezi - kiindulópontjául kell szolgálnia ahhoz, hogy minden népcsoportnak biztosítsák az alábbi öt jogot, amelyeket ebben a sorrendben kell alkalmazni:

1. Az önfenntartás joga

E joggal támasztja alá a népcsoport a saját létét és kerül olyan helyzetbe, hogy éljen minden további, a népcsoporthoz kapcsolódó jogával. Az önfenntartás - a dolgok mai rendjét tekintve - forradalmi elv, miután a mai államokban nincsenek meg azok a népek és népcsoportok, amelyek úgy jelentkeznek mint létező csoportok, hanem a központi hatalom az, amely azok létezését megállapítja vagy elhallgatja.

2. A saját határrendezés joga

E jog lehetővé teszi minden népcsoportnak, hogy saját fennállását definiálja. Mihelyt a népcsoport egy meghatározott területen telepszik le, magában foglalja ez a jog azt a kompetenciát is, hogy meghatározza saját területi határait, természetesen egy olyan döntőbírárság fenntartásával, amelynek a két szomszédos népcsoport ellentétes követeléseiből származó vitás esetekben döntenie kell.

3. Az önrendelkezés joga

Az önrendelkezés joga megengedi a népcsoportnak, hogy maga válassza meg azt az államot, amelyhez tartozni kíván. Ezért a status quo egy másik államhoz való csatlakozás

vagy pedig egy saját állam létrehozása mellett dönthet. Az önrendelkezés jogát, amelyet az Egyesült Nemzetek a legkisebb népcsoportoknak is odaítél (így például Nauru államnak csak 8000 lakosa van), az európai népcsoportoktól megtagadják. Ez a diszkrimináció elviselhetetlen. Az önrendelkezési jog a népcsoportok autonómiájának egyetlen olyan komponense, amely nem alkalmazható a kényszerűséből létrejött kisebbségekre, ezért maradnak ezek a csoportok szükségszerűen hosszabb időre kisebbségek.

4. Az önszerveződés joga

E jogigény következtében minden népcsoportnak olyan helyzetet kell biztosítani, hogy önmaga határozza meg a közügyek belső rendjét. Ez olyan jog, amelyet általában a szövetségi államok minden tagállama élvez, amely azonban a központosított megszervezett államokban ez idő szerint csak Spanyolországban van meg az autonóm közösségek javára, annak fenntartásával, hogy az alapszabályokat a parlament ratifikálja.

Noha Olaszországban megkérdőjelezték mind az öt, sajátos autonóm alapszabályzattal rendelkező régiót, a döntést azonban alkotmánytörvények, azaz a többséget képviselő parlament határozatai útján hozták meg. Sok esetben, nevezetesen Valle d'Aosta eseteiben, az alaptörvény jóval távolabb esik attól, mint ami alapján alakosság az állampolgárságot megválasztotta.

5. Önkormányzati jog

Ezen igényen lényegében a közösség önkormányzati jogát értjük. A népcsoportnak - azon státus keretében, amelyet elfogadott - ügyeit önmagának és szabadon kell igazgatnia. Szabadságjogainak gyakorlása során nem szabad alávetnie magát az állami felügyeletnek. Az egyetlen elfogadható és egyébként szükséges ellenőrzésnek a közigazgatás jogszerűségének vizsgálatára kell irányulnia. Ez - mint ahogy a szövetségi államokban szokásos - az illetékes bíróságokra hárul.

Ha ezek az alapelvek gyakorlattá válnak, a megfelelő eljárások elkerülhetetlenek. Ha azokat nem dolgozzák ki, akkor az alapelvek holt betűk maradnak, ugyanúgy, mint ahogy ez volt idáig a helyzet a Szovjetunió szövetséges köztársaságainak sokszor hangoztatott önrendelkezési jogával vagy a jugoszláv alkotmány bevezető szakaszaiban rögzített (a koszovói albánoknak azonban megtiltott) hasonló jog esetében. Itt nincs arra mód, hogy részletezzük ezen eljárások kialakításának módját. Elégedjünk meg azzal, hogy a folyamatok néhány fontos szintjére rávilágítunk.

Minden eljárás megindításakor fel kellene térképezni az összes etnikai jellegű területet, az etnikai határok megállapításával.

Ezután különbséget kellene tenni a „hibás történelmi döntések miatt kialakult kisebbségek” és a „kényszerből kialakult kisebbségek” között.

A „hibás történelmi döntések miatt kialakult kisebbségek” esetében általában olyan zárt térségekről van szó, ahol a népcsoport még többséget alkot. Itt népszavazásokat lehetne tartani, és ezáltal érvényesíteni lehetne a népcsoportok önrendelkezési jogát. Ezeket a népszavazásokat magának a népnek kellene kezdeményeznie. Mivel a népi kezdeményezések jogi úton való rögzítése nélkül az a veszély fenyegetne, hogy az állam *sohasem* szervezne népszavazást önrendelkezés céljából. Ez a helyzet többek között Spanyolország példáján tanulmányozható, ahol a baloldal megakadályozta a baszkok önrendelkezési jogának érvényesítését. Ezzel a tényállással magyarázható a jelenlegi válság is. Igazságtalan lenne, ha minden felelősséget az ETA-ra hárítanánk. A terrorizmus olyan alternatíva, amelyben az önrendelkezés állam részéről való engedélyezésének keretében egy másik megoldás is benne rejlik. Az alternatíva ennek megfelelően nem „demokrácia vagy terrorizmus”, hanem „önrendelkezés vagy terrorizmus”. Ez a nemzetközi közvélemény számára olykor nehezen érthető. Itt *nem* elegendő csupán helyreállítani a demokráciát (ami a népcsoportok valódi autonómiájának említett negyedik és ötödik összetevőjét jelentené). A demokráciát meg kell előznie az önrendelkezésnek (az eljárás harmadik fázisa), mivel az A népcsoport, amely az

államban domináns szerepet játszik, nem határozhat meg a B népcsoport számára sem nemzetközi jogi státust, sem belső jogrendszert.

A népi kezdeményezésekben és népszavazásokban való részvételhez ezért olyan meghatározott feltételeket kell kialakítani, amelyek biztosítják ezt a jogot minden állampolgárnak, akik az államterületről származnak vagy már elég régóta ott élnek. A népszavazások megismételhetők, mivel egy nép öntudatra ébredése és nemzeti öntudatának fejlesztése evolúciós folyamatokat jelent. Egy szavazás negatív kimenetele nem determinálhatja a jövőbeni politikát, mert talán elképzelhető, hogy ez a szavazás olyan időpontban történt, amikor a nép öntudatra ébredése még nem volt elégséges.

Annak érdekében, hogy bizonyos belső egyensúlyt érjenek el az európai föderációban, és ezt meg is őrizzék, kívánatosnak tűnne, ha a nagy népcsoportokat több regionális közösségre osztanák fel, amelyek külön-külön a föderáció közvetlen tagjai lennének, ahol a régiók egyesülési lehetősége a föderáció hozzájárulásától függne. Ebben az esetben a (német, angol, francia, olasz stb.) kultúrát a hasonló népcsoportok regionális államaiban közös, kooperatív, régiók feletti struktúrák útján kezelnék. Ennek megfelelően a nemzet nem tűnne el, hanem csupán a nyelvi elhatárolást és a kulturális támogatást kellene központosítani. A nagy nemzetek több európai szövetségi államra való felosztásánál számításba kellene venni a történelmi, gazdasági és szubetnikai kritériumokat.

A „kényszerű kisebbségek” esetében, amelyek ősi területükön vagy települési területükön számszerűen kisebbséget alkotnak, a fent említett megoldási modell természetesen nem alkalmazható. Még nehezebb helyzetben vannak azok a népek és népcsoportok, amelyeket elűztek lakóterületükről. Ezt a kategóriát is meg kívánjuk legalább említeni, anélkül, hogy közelebbről foglalkoznánk a lehetséges megoldásokkal. Két helyzet vár tisztázásra: azoknak a népcsoportoknak a helyzete, amelyek hazájukban a számszerűséget tekintve kisebbséggé váltak és a szórványosan élő népcsoportok helyzete. A kivándorlók (vendégmunkások és családtagjaik, menekültek stb.) megjelenésével még jelentősen növekedni fog az utóbb említett kategóriához sorolható népközösségek száma és nagysága.

A bevándorolt népcsoportok tekintetében meg kellene teremteni minden szükséges feltételt ahhoz, hogy olyan helyzetet biztosítsanak e kisebbségek tagjai számára, hogy azok dönteni tudjanak: az új hazában maradnak, vagy visszatérnek a régibe. Ennek az a feltétele, hogy a befogadó ország egyidejűleg és ugyanolyan mértékben biztosítsa a bevándorlóknak a saját nyelvét és kultúráját, mint az ott élők esetében. Ez a feladat még inkább indokolt akkor, ha gyermekekről és fiatalokról van szó. Egyetlen államot, országot, tartományt és közösséget sem szabad azonban kitenni annak a kényszernek, hogy igazodjék a bevándorlók nyelvéhez, kultúrájához, hagyományos életmódjához és szokásaihoz, és nem szabad engedni, hogy ezáltal eltorzuljon vagy elveszen saját identitása.

Ha azonban olyan őshonos népcsoportokról van szó, amelyek lassanként áramlottak be a területre, mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy identitásukat megvédjék és megőrizzék. A probléma lényegét az etnicitás követelménye (azaz a népcsoport megőrzése), továbbá a demokrácia és a többségi törvény közötti ellentmondás képezi.

Amennyiben a demokratikus elv, azaz a többség akarata érvényesül, akkor a kisebbséget alkotó népcsoportok nagymértékben veszélyeztetettek, és hosszú távon az eltűnés veszélye fenyegeti őket. Az ilyen jellegű következmények azonban rendkívül igazságtalanok, és végső soron elfogadhatatlanok. Itt mutatkozik meg az, hogy a formális demokráciát nem szabad magasabbra értékelni, hanem az etnikai jelleg figyelembevételével, azaz az etnicitással korrigálni és tökéletesíteni kell.

A kompromisszum abban áll, hogy minden személyi jellegű illetékességi kör tekintetében a kisebbség dönt egyedül a saját ügyében, természetesen megfelelő mértékben állami eszközöket is a kisebbség rendelkezésére kell bocsátani. Bizonyára nehéz általános és pontos különbséget tenni a „személyi jellegű illetékességi feladatok” és azon feladatok között,

amelyeknek végzése a területhez kapcsolódik. A kérdés azonban jogilag megoldható. A belga állam reformja, amely az 1970. december 27-i alkotmánymódosítással és a későbbiekben pedig az elfogadott alkotmány- és végrehajtási törvények révén történt meg, bizonyítékul szolgálhat arra, hogy jogi-technikai szempontból el lehet különíteni egymástól a személyi és a területhez kapcsolódó kompetenciákat. Az előbbieket itt az a három „etnikai közösség” szabályozza, amelyeknek megvannak a saját jellemzőik. Nem a belga parlament, hanem minden csoport számára külön felállított közösségi tanács határoz a holland, francia és német nyelvet beszélő belgák személyes érdekeinek kialakításáról.

A fentiekben vázolt eljárások (népszavazás, népi kezdeményezések és a személyi státuszok jóváhagyása) elvileg háromféle módon vezethetők be: a) minden államban tisztán belső döntések alapján; b) nemzetközi egyezmények alapján, amelyeket az olyan szervezetek keretében hoznak létre, mint az Európa Tanács vagy az Európai Közösség; c) egy európai alkotmányozó közgyűlés vagy egy európai törvényhozó útján.

Valójában az első változatnak minimális esélye van. Egyetlen állam sem ajánlja fel magától kisebbségeinek az önrendelkezést népszavazás útján, ha nem háború vagy gerillaharc kényszeríti erre. A második lehetőség megvalósulására is csak csekély esély van, mivel az államok szuverenitás iránti igényei kérelhetetlenül az ilyen szerződések létrehozása ellen szólnak. Ennek ellenére helyes lenne ezeket a kérdéseket megvitatni az Európa Tanácsban vagy az Európa-parlamentben. Véleményem szerint a leginkább esélyes harmadik lehetőséget kell realizálni. Ennek az az oka, hogy csak egy európai szövetségi államnak lenne elég súlya ahhoz, hogy elrendelje és megvalósítsa az önrendelkezéssel kapcsolatos eljárásokat. Ezáltal világossá válnék, hogy az európai szövetség és az etnikai (regionális) emancipáció nem olyan elgondolások, amelyek ellentmondanak egymásnak, hanem olyan tervezetek, amelyek kölcsönösen kiegészítik egymást. Ez az elemi dialektikus szempont megzavar sok jóhiszemű embert, akik a közvéleményt a „mikronacionalizmus” ellen hangolják anélkül, hogy valamit tennének a „makronacionalizmus” ellen, amely gátolja Európa további fejlődését.

A föderalizmus nagyszerűsége abban rejlik, hogy lepetővé válik általa az egység és a különbözőség összekapcsolása. Egység a különbözőségért, és általa különbözőség az egységben és az egység által. Ennek értelmében Amadou Mahter M'Bow úr, az UNESCO egykori vezérigazgatója a következőket állította: „Semmi sem lenne helytelenebb, mint a hit, hogy a nemzet kulturális identitásának a helyeslése a sovinizmus kifejezését jelzi. Csak akkor lehet valódi kulturális pluralizmus, hogyha minden nemzet újra visszanyeri kulturális identitását, sajátosságait kölcsönösen elismerik, és meglelt identitásukból megfelelő hasznot húznak.”

Amennyiben a nagynemzeti rendezési elvnek, amely olyannyira felelős a történelmi sérelmekért, még szerepet kell játszania, úgy legfeljebb a nyelv és kultúra területén. Fel kell hagynunk a nemzeti hadsereggel, a nemzeti diplomáciával és a nemzetgazdasággal. Ezek azok a feladatok, amelyek vagy Európa, vagy pedig Európa és a régiók előtt állnak.

A nemzetek részére viszont a legtisztább szintet, mégpedig a kultúrát és a szellemet kellene fenntartani. Ez az elgondolása egy egykori görög elnöknek, M. Constantin Tsatsosnak, akinek kijelentése megfontolásainkban perspektívaként szolgálhat: „nem minden népnek van saját vére, de mindig van saját kultúrája, morális és esztétikai értékrendje, amely az évszázadok során összekapcsolódott, és éppen ez a különleges megjelenési formájában. Ez olyan elem, amely soha nem szűnik meg, még akkor sem, ha nagyobb politikai egyesüléseket érünk el egy egyesült Európa szintjén, mivel ezáltal alakul ki az egyes társadalmak alkotó potenciálja és az ezeket a társadalmakat összekapcsoló erő.”

GUY HÉRAUD

EUROPE OF NATIONS AND REGIONS

The study starts out from the distinction of three types of nations, i.e., from the categories of the state nation, the volitional nation (“Willensnation”), and the ethnic nation, which all characterize different relationships between the nation as a linguistic community and the state. Examining the present ethnic status situation in Europe, the author lists those ethnic groups which have, or have not, such a status of their own and outlines the most characteristic content elements of the ethnic group status which can increase either equality or inequality.

The second part outlines the optimum situation of minority nations and ethnic groups in a would-be confederate Europe. Elimination of state-nationalism forms the most important requirement which is to make possible the gradual enforcement of the following rights of national minorities:

1) right of self-preservation; 2) right of determining their own territory; 3) right of self-determination; 4) right of self-organization; 5) right of self-government.

In the concluding part of his study, the author gives an account of the possible sources of law for an international, all-European minority statute as well as of the possibilities of a universal legal regulation.

POMOGÁTS BÉLA

A kulturális regionalizmus

Történeti és kulturális régiók. Európa valamikor a régiók Európája volt, s valamely terület gazdasági, kulturális és politikai megszervezését nem az állami vagy birodalmi kormányzat, hanem a helyi hatalom végezte. Ezek a regionális egységek, tartományok és országrészek saját hagyományaik szerint fejlődtek, és persze előfordult, hogy idővel önállósították magukat, s kiválva a feudális állam keretéből, szuverén országok lettek. Többnyire azonban megmaradtak a magasabb államszervezetek keretében: ezekből az átfogóbb szervezetekből lettek később a nemzetállamok. E nemzetállamok, különösen azok, amelyek csak a 19. század második felében jöttek létre, mint Németország vagy Itália, mindazonáltal későbbi fejlődésük során is fenntartották a belső régiók kereteit, mi több, ezek a keretek az államstruktúra felépítésében is szerepet kaptak, például Németországban, amelynek államszervezetén belül a tartományok: a „Land”-ok jelentékeny autonómiát élveztek. Hasonló gazdasági és politikai jellegű régiók kaptak szerepet Nagy-Britanniában (a történelmi országok: Anglia, Skócia, Wales és Észak-Írország révén); Ausztriában (az egykori „örökös tartományok” által), Olaszországban, újabban a decentralizált módon szervezett Spanyolországban, sőt Franciaországban, ahol a hagyományosan igen erősen érvényesülő központi hatalom néhány fontos kormányzati feladatot a tradicionális országrészek („region”) hatáskörébe utalt. Köztudomású, hogy a regionális autonómia elve érvényesül Svájc államéletében is: a kisebb régiók, az egy-egy magyarországi megyének, sőt járásnak megfelelő kantonok igen széles körű önkormányzat alapján intézik belső ügyeiket.

A nemzeti államok létrejöttéhez hasonlóan a nemzeti irodalmak is a regionális irodalmi kultúrák közeledése, illetve egyesülése révén jöttek létre, mindazonáltal érezhetőek voltak akár a 19., akár a 20. században azok a törekvések is, amelyek a korábbi regionális hagyományok felújítását tűzték ki célul. Mintha az államépítő, s ennek megfelelően a nemzeti egység megteremtésére irányuló politika erősen központosító törekvéseivel szemben időről időre új öntudatra ébredtek volna a tradicionális történelmi és kulturális képződmények, a nemzeti kereten belül külön színeket képviselő népcsoportok, a nemzeti kultúrán belül külön karaktert mutató kulturális regionalizmusok.

A 20. század első négy évtizedében Európa-szerte elterjedt „szellemi-történeti” iskola, amely kétségtelenül új gondolkodást és szemléletet hozott a 19. század második felében uralkodó pozitivizmus után, nagymértékben kedvezett e regionális irodalmak elismerésének. Általános visszhangot keltett két német tudós: August Sauer és Josef Nadler „tájirodalmi” elmélete („Landschaftstheorie”), amely a nemzeti irodalom történelmi tájegységeik szerint kialakult változataival foglalkozott, s a német irodalmon belül meg kívánta különböztetni a porosz, a szász, a bajor, a sváb, a thüringiai, a sziléziai, a szudéta és más hagyományokat. Ezt az elméletet legátfogóbb módon Josef Nadler *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften* című munkája dolgozta ki. A helyi irodalmi hagyományok ápolását, az irodalmi regionalizmusok fenntartását szorgalmazta a német „Heimatsdichtung”, illetve a francia „regionalisme” szellemi irányzata is. Az előbbi a német vidéki élet ábrázolását, a „romlatlan” falusi szellem kifejezését tűzte ki célként, s a kulturális törekvéseket úgymond egységesítő városi irodalom ellen lépett fel, tulajdonképpen konzervatív eszmék alapján. Irodalmi képviselői közül Hermann Stehr a sziléziai, Emil Strauss a sváb, Hermann Löns a porosz, Eduard von Keyserling a brandenburgi, végül Peter Rosegger a stájerországi osztrák regionális hagyományokat kívánta képviselni, illetve életre kelteni. A francia regionalisták is a vidéki élet ábrázolására, a hagyományos „népi lélek” megszólaltatására törekedtek, midőn valamely franciaországi táj vagy éppen egy Franciaországon kívüli francia népközösség tradícióinak és lelkületének kifejezését tekintették feladatuknak. Ilyen módon vált Henri

Bosco a provanszál, Maurice Genevoix a Loire-menti, Henri Queffélec a Bretagne-i, Charles Ferdinand Ramuz a svájci, illetve Louis Hémon a Québec-i (azaz a kanadai francia) regionalizmus írójává.

Magyarországon kevésbé alakultak ki a feudális regionalizmusnak azok az intézményei és hagyományai, amelyek a kontinens nyugati és déli részén oly elevenek és hatékonyak voltak. A középkori magyar állam szervezetében csupán a „társországi” státust élvező Horvát-Szlavonországnak, a több-kevesebb időre a magyar államhoz kapcsolt balkáni bánóságoknak és az erdélyi vajdaságnak volt a nyugat- és dél-európai regionális struktúrákhoz hasonló helyzete. Kulturális régiók azonban a történeti Magyarországon belül is létrejöttek, noha nálunk, ellentétben mondjuk a német irodalommal, nem voltak igazán meghatározók az országrészek szerint történő kulturális elkülönülések, s talán csak az erdélyi magyar szellemi életnek volt valamelyest elkülönülő kulturális hagyománya és identitástudata. Ezt nemcsak az önálló erdélyi fejedelemség kultúrája mutatta, hanem azoknak a korai „transzilvanistáknak”, például Apor Péternek és Cserei Mihálynak a munkássága, akik Erdélynek a Habsburg Birodalomba történt betagolása, vagyis a magyar korona országainak közösségébe való visszatérése után adtak nagyobb hangsúlyt annak, hogy fenn kell tartani az erdélyi hagyományokat és identitást, illetve később olyan íróknak, publicistáknak és államférfiaknak a tevékenysége, mint Kemény Zsigmond, aki ugyancsak nagy meggyőződéssel hangoztatta azt a követelményt, hogy Erdélynek a maga szellemi, politikai tradícióit kell követnie.

A magyar irodalom történeti önismeretében, szemben a magyar politikai kultúra imént vázolt regionális jellegű változataival, voltaképpen szokatlan az írói egyéniségek és az irodalmi művek regionális szempontú szemlélete és vizsgálata. Irodalmunk sokévszázados fejlődésében a regionális szempontoknak, a „helyi színeknek”, a történelmi és kulturális hagyományoknak is kétségtelenül volt szerepe, ám valószínűleg közel sem olyan mértékű, mint például a regionális hagyományokat talán leginkább képviselő német irodalomban. Voltak természetesen nálunk is kísérletek, amelyek a magyar irodalom történeti rendszerezése során irodalmi kultúránk regionális tagozódását vették alapul, és az egyes táji hagyományok éles szembeállítására révén próbáltak meglehetősen merészen tetsző következtetésekre jutni. Hirtelen két ilyen elméletre utalnék: Vahot Imre *Dunai és tiszai költők és Kazinczy Ferenc műiskolája* című 1844-ben megjelent tanulmánya a magyar nemzeti irodalom három regionális hagyományát, illetve karakterét különíti el, a „dunai” költőket epikus, a „tiszaiakat” drámai, a felvidékieket pedig lírai tehetségekként jellemezve. Majdnem egy évszázaddal később, 1930-ban Farkas Gyula *A magyar romantika* című művében tett kísérletet arra, hogy a regionális tradíciók jegyeivel magyarázza a születő romantikus irodalom változatait. (Különösen a dunántúli írók: Kisfaludy Károly és Vörösmarty tájjal kapcsolatos élményvilágát mutatta be úgy, mint a nemzeti romantika egyik forrásvidékét.) Ezek az elképzelések azonban nem érintették komolyabban a magyar nemzeti irodalom szemléletét és történetének feldolgozását, irodalomtörténetírásunk - a múltban és a jelenben egyaránt - nem regionális, hanem eszme-, irodalom- és stílustörténeti szempontok, illetve vizsgálatok nyomán rajzolt képet a hét évszázados magyar irodalmi kultúráról, s a tájélmények vizsgálata csupán színezte ezt a képet, mint ahogy színezte az írók történelmi ismereteinek és élményvilágának elemző vizsgálata is.

Kényszerű magyar kulturális decentralizáció. A magyar-irodalmi kultúra; hasonlóan az ország politikai és gazdasági intézményeihez, központosított módon fejlődött a Habsburg-uralkodóházzal kötött 1867-es kiegyezés után; a dualista állami berendezkedés évtizedeiben. Az irodalom intézményei Budapesten összpontosultak, s a mindinkább növekvő fővárosból fejtették ki hatásukat. -A fellépő -írói tehetségek, mint például a pártiumi Ady és Kaffka Margit, az erdélyi Szabó Dezső, a dunántúli Babits vagy a bácskai Kosztolányi igyekeztek ezeknek az intézményeknek a keretében elhelyezkedni: Budapest nemcsak megélhetést és

publikációs lehetőségeket kínált, hanem nagyvárosi életformát is, és ez az életforma a századfordulón nem állott igazán messze attól a polgárosult életmódtól, amelyet Bécsben, Berlinben, Münchenben vagy akár Párizsban lehetett találni. A magyar fővárosnak ebben az időben mindenképpen „európai” levegője, életstílusa és irodalmi élete volt. Ebben a tekintetben a magyar kulturális élet másként alakult, mint a policentrikus módon fejlődő német vagy olasz irodalom, helyzete az ugyancsak erősen központosított francia irodaloméhoz hasonlítható. A hazai kulturális élet régi, történelmi székhelyei (Debrecen, Szeged, Sopron, Pozsony, Kassa, Kolozsvár; Marosvásárhely) sokat veszítettek korábbi szervező erejükből, s csak a századforduló után történtek kísérletek arra, hogy vidéki városokban irodalmi központok alakuljanak. Ez a törekvés csak Nagyváradon, a régi Magyarország egyik legdinamikusabban fejlődő kereskedő- és ipari városában ért el számottevő eredményeket.

Az irodalmi decentralizációt végül mégsem a természetes fejlődés, hanem egy váratlan történelmi eseménysorozat: az Osztrák-Magyar Monarchia első világháborús veresége, a magyarországi modernizációs kísérletek erőszakos elfojtása, s ezek következményeként a régi Magyarország területének feldarabolása kényszerítette ki. A trianoni békeszerződés közel három és félmillió magyart (1,8 milliót Erdélyben, 1,1 milliót a Felvidéken, 0,5 milliót a Délvidéken), valamint számos hagyományos magyar kulturális központot és intézményt helyezett a szomszédos országok (az „utóállamok”) fennhatósága alá. Mindezek következtében kialakult a magyar irodalom policentrikus modellje, amely a maga rendszerében meglehetősen eltér a történelemben és különösen a 20. században általánosan ismert többközpontú kultúráktól (francia, svájci francia, kanadai francia, afro-francia; angol, kanadai angol, ausztrál, dél-afrikai angol; nyugat-német; kelet-német, osztrák, svájci német stb.). A magyar irodalom (kultúra) policentrikus modelljét lényegében az a tény határozza meg, hogy az első, illetve a második világháború következményeként több, Magyarországgal szomszédos országban is magyar nemzeti kisebbségek élnek, továbbá, különösen a második világháború, majd az 1956-os forradalom leverése után több százezer magyar nyugati emigrációba kényszerült, s ezek a kisebbségek, valamint emigrációs csoportok - nem utolsósorban nemzeti identitásuk fenntartása érdekében - létrehozták saját irodalmukat.

A kisebbségi sorba került magyarság jelentékeny áldozatokkal létrehozott irodalma a magyar kisebbségek által lakott történelmi tájegységek (mint amilyen Erdély; a régi Felvidék vagy a Vajdaság) művelődési hagyományaira támaszkodott, ugyanakkor összeköttetésben maradt Magyarország kultúrájával és irodalmával; ennek az irodalomnak az általános törekvéseivel és áramlataival: A maga „kisebbségi” (nemzetiségi) tudatának ápolása mellett is őrizte a magyar nemzeti irodalom nagy értékeit és hagyományait. A magyar kisebbségi irodalmak ilyen módon két forrásból alakultak ki: a regionális és az egységes nemzeti irodalmi hagyományok forrásaiból. Ennek a kettősségnek részben „irodalomontológiai”, részben irodalomtörténeti oka volt. Természetes, hogy a magyar nemzetiségi irodalmak a maguk regionális hagyományaira is kívántak támaszkodni, hiszen ezek a hagyományok-Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely, Pozsony; Kassa, Szabadka történeti és kulturális hagyományai - gazdag szellemi örökséget kínáltak, s minél gazdagabbak voltak, annál természetesebben ment végbe az irodalomalapítás folyamata. Ez magyarázza azt, hogy az igen gazdag magyar kulturális tradíciókat ápoló, s a 17-18. században, az erdélyi fejedelemség korában a magyar nemzeti kultúra egyik központjának számító Erdélyben viszonylag könnyebben, a kulturális intézményekben szegényebb területeken, például Szlovákia déli, magyarok által lakott vidékén vagy a Vajdaságban viszonylag nehezebben fejlődött ki a magyar nemzetiségi irodalom. Ám a regionális hagyományok mellett a teljes nemzeti irodalomnak is lényeges szerepe volt a nemzetiségi irodalmak megalapozásában és további fejlődésében: az erdélyi, a szlovákiai és a jugoszláviai magyar irodalom ma is a teljes magyar kulturális örökségre támaszkodik.

Nemcsak a nemzetiségi magyar irodalmak létében, hanem történeti alakulásában is ez a kettős (regionális és egyetemes) tájékozódás érvényesült. A nemzetiségi magyar irodalmak „hőskorában” a regionális hagyományok képviselői éppúgy szervező szerepet vállaltak, mint azok a polgári radikális, illetve baloldali írók, akik az 1918-1919-es forradalmak leverése után mint politikai emigránsok telepedtek le a szomszédos országokhoz csatolt területeken. A regionális hagyományok és a többnyire, legalábbis kezdetben az emigránsok által képviselt eszmék igen gyorsan összeötvöződtek, valójában ezek az elvi szintézisek (vagy éppen kompromisszumok) szabták meg a magyar kisebbségi irodalmak ideológiáját a két világháború között. Ez az ideológia maga olyan hagyományt alkot, amely egyszersmind a kortárs magyar nemzetiségi irodalmak fejlődésének is fontos tényezője. Az egyetemesség: a nemzeti irodalomba történő integrálódás, és a regionalizmus: a szülőföldön élő szűkebb kulturális közösség tapasztalatainak és törekvéseinek megszólaltatása, mint művelődéspolitikai igény és kultúraszervező program általában egymás mellett, egymást kiegészítve, ritka esetekben egymással polemizálva jelenik meg a magyar nemzetiségi irodalmakban. A kisebbségi irodalmi kultúráknak tulajdonképpen keskeny ösvényen kell előrehaladniuk, egymással ellentétes vonzások között kell egyensúlyozniuk. Arra kell törekedniük, hogy a létrejövő irodalom kifejezésre juttassa a mögötte álló emberi közösség tapasztalatait és törekvéseit, ugyanakkor ne válják pusztán lokális, sőt provinciális csoportok szócsovévé.

Regionalizmus és irodalmiság. A magyar nemzetiségi irodalmakban regionális hagyományok kaptak szerepet, felelevenítve a kulturális tájak hosszú évtizedeken keresztül elhallgatott és elhallgattatott szellemét. Különösen az erdélyi magyar irodalomban történt ez így: Kós Károly tudatosan a kalotaszegi, Nyírő József és Tamási Áron pedig a székely történelmi, kulturális és mentalitásbeli tradíciók megőrzésére és megörökítésére törekedett. Ugyanezek a törekvések hatották át a születő szlovákiai magyar irodalmat, például Jankovics Marcell, Darkó István, Győry Dezső vagy Morvay Gyula műveiben, amelyek a hagyományos „felvidéki” levegőt kívánták érzékeltetni (hivatkozhatom Jankovics pozsonyi történeti életképeire vagy éppen barkónak olyan jellegzetes elbeszélésére, mint a *Szlovenszkói vásár*), továbbá a vajdasági magyar irodalmat, nevezetesen Herceg János, Szirmai Károly és Majtényi Mihály írásait.

A regionális irodalmak kibontakozásának igénye nemcsak a magyar kisebbségi literatúrákban jelent meg, hanem a magyarországi irodalomban is. A két világháború között, különösen a harmincas években ismét napirendre került a kulturális decentralizáció ügye, s egyre-másra szerveződtek meg a nagyobb magyar vidéki városok irodalmi társaságai, szellemi műhelyei és kulturális folyóiratai. Ilyenek jöttek létre Debrecenben, Szegeden, Pécsen, sőt Székesfehérváron és Kőszegen is, s jól kirajzolható jellegzetességgel éledtek fel a „dunántúli” (a „pannóniai”) és az „alföldi” irodalmi hagyományok, azok a szellemi tradíciók, amelyeket a dunántúli Berzsenyi Dániel, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály és Babits Mihály, illetve az alföldi Csokonai Vitéz Mihály, Arany János és Móricz Zsigmond képviselt.

A „helyi színek” (Szenteleky Kornél) és a regionális hagyományok jelentek meg a korszak magyar költészetében is. Ebben a vonatkozásban érdekes tanulságokkal szolgál, ha mérlegre helyezzük a Nyugat 1919-1920 után fellépő nemzedékeinek: az úgynevezett „második” és „harmadik” generációnak a költészetét. E nemzedékek költői általában a természet ősi nyugalmasában és tündéri idilljében kerestek menedéket a társadalmi létben dúló küzdelmek elől. Szabó Lőrinc (*Föld, erdő, isten*), Fodor József (*Lihegő erdők*), Erdélyi József (*Világ végén*) és Berda József (*Öröm*) ugyanúgy a természet ölében találta meg az áhított békességet, mint néhány esztendő múltán Radnóti Miklós (*Pogány köszöntő*), Vas István (*Őszi rombolás*) és Zelk Zoltán (*Úlj asztalomhoz*). A magyar líra tájzsemléletében mindazonáltal meglehetősen nagy változás ment végbe alig egy évtized folyamán. A fiatal

Szabó Lőrinc vagy Radnóti Miklós idilli tájai még a költői képzelettől nyerték alakjukat és színeiket. Az a „benső táj”, amelynek természeti képét és pásztori életét klasszikus minták és nosztalgiák ihlették, egészen más jellegű volt, mint a harmincas években kibontakozó költészet természeti világa. Ez a természeti világ már nem bukolikus minták, hanem valóságos hazai tájak hatására született.

Szerb Antal kisesszéje: a *Természet vagy táj* szellemesen különbözteti meg a két fogalmat. A természet fogalma szerinte a városi civilizációban kialakult mesterkélttség elutasítását, panteista sejtelmeket rejt magában, ezen kívül erősen emocionális jellegű: „A természetbe belevetítik az emberi érzésvilág egész gazdagságát, a természet vidám, melankolikus, sivár, ujjongó, játékos, vigasztaló, Érosszal telített, haragvó.” A táj fogalma ezzel szemben nem rekeszti ki magából a társadalmi és történelmi mozzanatokot. Nem kíván romantikus kivonulást a civilizációból, történelmi és kulturális hagyományokra utal: „A tájba beletartozik az ember és az ember műve is. Fontos színe a város a hegy lábánál, a távoli falvak, a várromok és kolostorok (...) Mindezek etnikai vagy művészeti milyensége még a tisztán természeti jelenségeknél is erősebben befolyásolja a táj jellegét.” A természet fogalma mintegy a költészet mitologikus fogalmai közé tartozik, a táj fogalmának kultúrtörténeti jellege van. „... a természet - mondja Szerb Antal - ahistorikus, időtlen fogalom, szinte ellentéte a történelemnek, a táj pedig csupa történelem.” Ez a történelmi tájfogalom jelenik meg a két világháború közötti korszak költőinél. A verseikben alakot öltő táj nemcsak menedéket kínál a társadalomban dúló válságok előtt; biztonságot is ad, feladatot is kijelöl: A költő a táj meghitt világában érzi otthon magát, a táj hagyományai alakítják kultúráját, elmerül történelmében, felelősséget, vállal népének sorsáért. Ennek az otthonosságnak; hagyománynak és felelősségnek a jegyében lesznek a két háború közötti korszak - a polgári áramlatok; illetve a kibontakozó népi irányzat- költői valamely történelmi táj követői és énekesei. Vas István és Rónay, György „történelmi tája” Budapest, Weöres Sándoré, Jankovich Ferencé és Takáts Gyuláé a Dunántúl, Kiss Tamásé az Alföld, Jékely Zoltáné, Dsida Jenőé, Szabédi Lászlóé, Kiss Jenőé Erdély, Györy Dezsőé a Felvidék, Berkó Sándoré és Sáfáry Lászlóé Kárpátalja, Dudás Kálmáné és Fekete Lajosé a bácskai táj.

Amikor a magyar irodalom (az egyetemes magyar irodalom, az összmagyar irodalom, a magyar nemzeti irodalom) belső felépítésére és közelmúltjára figyelünk, ezeket a regionális változatokat is figyelembe kell vennünk. Az irodalmi régiók természetesen csak az jut el a nemzeti irodalom értékei közé, ami a regionális „helyi színeket” egyetemes és átfogó igények és értékek jegyében rendez el; a különféle régiók és irodalmi regionalizmusok mindazonáltal önmagukban is értéket jelentenek: hitelesítik és gazdagítják a művészköltést. Amikor azon gondolkodunk, hogy miképpen lehetne nemzeti kultúránk egységét helyreállítani, kétségkívül számot kell vetni ezekkel a nagyobb: például erdélyi, felvidéki, vajdasági, dunántúli, alföldi és kisebb: például székely, kalotaszegi, kárpátaljai, bácskai; debreceni, Balaton-melléki irodalmi régiókkal is. Annál is inkább, mert a kulturális régiók általában nem írhatók körül állami és közigazgatási határokkal: összekötik a határ két oldalán élő magyarságot és összekötik a régiókban élő különböző nemzetiségeket, népeket. Mondjak példát? A Bánság (Bánát) történelmileg kialakult kulturális régió, amely egyszersmind többnemzetiségű (magyar, német, román és szerb) kultúrát jelent, vagy az az ugyancsak történelmi régió, amelynek mondjuk Kassa, Rozsnyó, Miskolc, Sárospatak, Sátoraljaújhely és Ungvár a vonatkozási pontjai, nemcsak egy hagyományos magyar történelmi és kulturális tájat jelöl meg, hanem a magyar-szlovák, s kisebb mértékben a magyar-német és a magyar-ruszin kulturális érintkezés és kölcsönösség termékeny földjét s bizonyos esetekben: műhelyét is megjelöli. Végül is: a Kárpát-medence, mi több, Közép-Európa és egész Európa ilyen kulturális régiókból épül fel, s alighanem a szellemnek és a hagyománynak ez a színes és gazdag mozaikja alkotja Európa lelkét. Régiók Európája? Beszéltek, beszélünk arról, hogy Európa államok, országok, nemzetek és kultúrák együttese, miért ne lehetne a tradicionális

kulturális régiók hazája is? Hiszen ha ezeket a régiókat s e régiók hosszú évszázadok során kialakult történeti karakterét megőrzi az időnek, valójában legjobb önmagát őrzi meg.

BÉLA POMOGÁTS

TRADITION AND FUTURE OF CULTURAL REGIONALISM

In an effort to find the individual characteristics of the economic, political and cultural regions of Europe, the main argument of the study is based on the polycentric character of the culture of national states. Regional characteristics-embodied in states, which took their final shape in the 19th century, in autonomies and self-governments - reflect the specialties of the local cultures as well. After touching upon the documents of the regional ideas of literature, which were all based on the history of ideas, the author analyses the local characteristics which the Hungarian intellectual life could rely on after its forced decentralization (defeats in two world wars disintegration of the country) and examines how the entire Hungarian culture could be built out of those characteristic elements.

PAUL ROBERT MAGOCSI

1989 és Kelet-Közép-Európa nemzeti kisebbségei

A berlini fal ledőlt, 1989 forradalma új reményt hozott Európának, a vasfüggőnyt lebontották, és úgy tűnik, a kontinens évtizedekig tartó megosztottságának végérvényesen vége szakadt. Európa maradéka és az egész világ közvéleménye 1989 utolsó hónapjaiban meghatottan vette tudomásul, hogy a szabadság összes nyelvi alakjában - *Freiheit, svoboda, szabadság, libertate* - a kontinens „másik fele” számára is realitássá lett. A kíméletlen politikai elnyomás neosztálinista változata szerencsére a legtöbb kelet-közép-európai nép számára immár a múltat jelenti.

1989 forradalmát igazából a szovjetunióbeli változások visszatükröződése okozta. Mihail Gorbacsov dinamikus vezetése alatt egy új politikai irányvonal a szuperhatalmak közötti kapcsolatokat jobbá tette, mint amilyenek azok a 20. században valaha is voltak. Természetesen mindezt számtalanszor elmondták a nyugati sajtóban. Még a legmegátalkodottabb kételkedők is - tudván, hogy felelőtlenül elmulaszthatjuk a 20. század kínálkozó lehetőségeit - kezdték érezni: végeredményben lehet még némi remény az emberségre.

Hogyan hatott 1989 a Kelet-Közép-Európa különböző országaiban élő nemzeti kisebbségekre? Hozott-e javulást a kisebbségek helyzetében a kommunista rezsimek bukása után a sokat magasztalt szabadság? A válasz: igen is, nem is. Igen, ha az egyének szabadságjogaira gondolunk: hogy az emberek félelem nélkül beszélhetnek; nyilvánosan járhatnak templomba, zsinagógákba vagy mecsetekbe; magánkereskedelemben kezdhetnek gazdasági helyzetük megjavítására; vagy külföldre utazhatnak, legfőképpen oda, amit mostanáig hivatalosan a „kapitalista Nyugat” negatív értelemben használt terminusával illettek. Nemleges a válasz azonban, ha a nemzeti kisebbségeket kollektíve, csoportként vizsgáljuk. Ennek oka a kormányok politikájával van összefüggésben. Mert igaz ugyan, hogy napjainkban azok az egyének, akik Kelet-Közép-Európa nemzeti kisebbségeiből valók, szabadabban fejthetik ki tevékenységüket, mégis, mint csoportok kezdik elveszíteni a kommunista rezsimek által mostanáig biztosított kormányzati támogatást, amelynek révén több mint négy évtizeden át ellenőrzést gyakorolhattak fölöttük, de közben meg is védték őket.

A marxista-leninista ideológusok megjósolták, hogy a nemzeti különbözőségek és velük együtt a nemzetiségek végül is el fognak sorvadni, amikor a társadalmi-politikai fejlődés legmagasabb foka - a kommunizmus - bekövetkezik. A jóslat szerint ez a folyamat a különböző népeknél különböző időben megy végbe, történelmi fejlettségük szintjétől függően. Mindaddig azonban, amíg ezt a történelmi szakaszt eléri, a nemzeti kultúrák fejlődését elő lehet segíteni és főleg arra kell törekedni, hogy egyetlen egyén se szenvedjen diszkriminációt nemzeti hovatartozása miatt. Ilyen diszkrimináció végeredményben a feudális és burzsoá múlt öröksége volt, amelynek uralkodó osztályai a proletariátus gazdasági és gyakran nemzetiségi alapokon való elnyomásán keresztül tartották fenn hatalmi pozíciójukat. Így hát, érvelt Lenin, amíg a kommunizmus történelmi állapotát el nem éri, a Szovjetunióhoz hasonló munkásállamokban élő nemzeti kisebbségek nyelvét és kultúráját meg kell őrizni, és arra ösztönözni, hogy fejlődjenek. Nem meglepő ezért, hogy a lenini nemzetiségi politika eredményeként sok szovjet nép történetében először kapott szabályszerű irodalmi nyelvet, amelyet az új generációk szovjet iskolarendszerben tanultak meg és azután tovább örökítettek.¹

A nemzeti kisebbségek védelmének lenini tanát, mint sok más szovjet modellt, a kelet-közép-európai új kommunista rezsimek a második világháborút követően fogadták el. A nemzeti egyenlőség elvét a legalaposabban és legsikeresebben talán Tito Jugoszláviájában,

valamint Csehszlovákiában, Magyarországon és Kelet-Németországban hajtották végre. A többi, jelentős nemzeti kisebbséggel rendelkező szovjet csatlósállam - Lengyelország, Románia, Bulgária - szintén kénytelen volt a nemzeti kisebbségek egyenlőségének elvéhez ragaszkodni. A gyakorlatban azonban ezen országok mindegyike mindent megtett azért, hogy korlátokat állítson a kisebbségi fejlődés elé, és aligha mondható, hogy az ukránok és a németek helyzete Lengyelországban, vagy a magyaroké és németeké Romániában, vagy a törököké és macedónoké Bulgáriában kedvező lett volna, akárcsak a legerősebb szovjet befolyás idején, az 1950-es, 1960-as években is.

Másrészt, Jugoszlávia, Magyarország, Csehszlovákia (a német és kezdetben a magyar kisebbségek kivételével) és Kelet-Németország meglehetősen előnyösen bántak kisebbségeikkel. Úgy tűnt, hogy minél kisebb a nemzetiség, annál jobb volt a helyzete. A kis nemzetiségek ugyanis ritkán jelentettek veszélyt az államra; sőt, bármifajta javulás a helyzetükben lényegesnek tűnt ahhoz képest, amit az 1945 előtt a legtöbb kelet-európai országban hatalmon lévő fasisztoid nacionalista rezsimok alatt tapasztaltak. Tehát az olyan kisebbségek, mint a lausitzi szorok Kelet-Németországban, egyfajta kirakatpolitika objektumává váltak, akiknek fennmaradása a Német Demokratikus Köztársaság állítólag demokratikus természetének bizonyítására szolgált. Tény, hogy ez a kirakatpolitika sikereket is produkált! A kevesebb mint 80 000 szorb Felső- és különösen Alsó-Lausitzban az 1940-es évek végén már úton volt az asszimiláció és az eltűnés felé, ezt akadályozta meg az NDK-kormány, amely évente bőséges állami támogatást nyújtott a szorb nyelvű iskolák, könyvkiadás, kulturális centrumok (a Domowina), népi együttesek és a Német Tudományos Akadémia részlegének fenntartására (Bautzenban).

Némileg analóg volt ezzel a kommunista Csehszlovákia bánásmódja ruszin-ukrán, a lengyel és (az 1960-as évek után) a magyar kisebbségével; vagy az, ahogy a kommunista Magyarország bánt szlovák, román és német (sváb) kisebbségeivel. Még jobb volt a népek helyzete a délszlávok országában, Jugoszláviában. Öt nemzetiség alkotta a föderatív köztársaságokat: a szlovének, horvátok, szerbek, montenegróiak és macedónok. A kommunisták hatalomra jutásáig a montenegróiakat és macedónokat mégcsak nem is tekintették külön népeknek, egyszerűen csak a szerbek regionális variánsainak. 1945 után azonban, jórészt az ország háborús hőse, Tito marsall előrelátása révén a montenegróiak visszanyerték státusukat mint különálló nemzetiség (Jugoszlávia 1918-as megalkotása előtt független államuk is volt), míg a macedónok első ízben kodifikálták nyelvüket és köztársaságuk minden szintjén használták azt - a kormányzatban, kereskedelemben, iskolákban, templomokban, saját macedón egyetemükön és tudományos akadémiájukon.

Jóllehet bizonyos jugoszláviai államalkotó nemzetiségek, mint a macedónok, montenegróiak és szlovének helyzetük nyilvánvaló javulásának tanúi lehettek a kommunista uralom eredményeként, mások, mint a szerbek, akik politikailag uralták a két háború közötti királyságot, vagy a horvátok, akiknek a helyzetét megerősítette a második világháború alatti német megszállás, úgy érezték, hogy régebbi privilegizált státusukat aláásta a nemzeti egyenlőség politikája. Az a legjobb esetben is csak egyenlővé tette őket más, a háború utáni jugoszláv föderációban élő államalkotó nemzetiségekkel. Másrészt, Jugoszlávia kisebb létszámú nemzeti kisebbségei jelentős javulást tapasztaltak helyzetükben. Közvetlen korreláció látszott a kötelezettség között, hogy megerősítsék a kisebb népek helyzetét, ugyanakkor visszatartsák a nagyobb nemzetiségeket - főleg a szerbeket és horvátokat - attól, hogy túlságosan megerősödjenek. Az olyan kisebbségek, mint a muzulmánok Bosznia-Hercegovinában, az albánok Koszovóban vagy a magyarok a Vajdaságban, széles körű kormányzati, oktatási és kulturális lehetőségeket kaptak nemzeti azonosságuk megőrzésére. Úgy tűnt, a jugoszláv politika ez ügyben csaknem eléri a lehetetlenség szintjét. Például a kis létszámú vajdasági ruszin (rutén) kisebbség, amely a második világháború óta sosem haladta meg a 30 000 lelket, a Vajdaság öt hivatalos nemzetisége egyikének státusába emeltetett. Itt

élnék közülük a legtöbben, bár nem mindannyian. Ez azt jelenti, hogy az összes állami felirat és hivatalos dokumentum a Vajdaságban öt nyelven íródik, valamint azt, hogy a ruszinoknak saját elemi iskoláik vannak, gimnáziumuk, tantestületük, rádióadásai, televíziós programjaik, könyvkiadójuk, hetilapjuk, gyerekmagazinjuk, irodalmi, tudományos folyóiratuk és az újvidéki egyetemen ruszin nyelv és irodalom tanszékük. Mindez államköltségen és - jegyezzük meg - kevesebb mint 30 000 ember számára!

A kisebbségi kultúrák megőrzése természetesen pénzbe kerül, és ez az egyik magyarázata annak, hogy a nemzeti kisebbségek helyzete elkerülhetetlenül meg fog változni - és részben rosszabb lesz - a forradalmi változások nyomán. Végül is a kelet-közép-európai változás szükséglete inspirálta. A Szovjetunió stagnáló gazdasága arra sarkallta Gorbacsovot, hogy megkövetelje az átépítést - a peresztrojkát - a szovjet társadalom újbóli megerősítésére. Kezdetben a nyíltságot (glasznoszt) és a demokráciát helyezték előtérbe, mert azt gondolták, hogy ennek révén lehetséges a gazdasági szerkezetátalakítás.

A szovjet bel- és külpolitikai változások váratlan eredménye volt a kommunista rezsimek gyors megbuktatása minden kelet-közép-európai államban. Eltekintve azoktól a követelésektől, melyek a polgári szabadságjogok biztosítékait, a törvény uralmát és a többpárti politikai rendszert sürgették, ezekben az országokban a gazdasági kényszer a piacgazdaság valamilyen formájának bevezetését tette szükségessé ahhoz, hogy Kelet-Közép-Európa végül is hasonlóbbá válhassék a másik Európához, a „Nyugathoz”. Ez persze azt jelenti, hogy ezeknek a rendszereknek a legtöbb, ha ugyan nem az összes aspektusát az önellátás és a profitmotiváció szemszögéből kellene nézni. Ebben az összefüggésben a drága kulturális ügyek támogatására szolgáló kormányzati segélyprogramokat újra fel kell mérni, és kemény döntéseket kell hozni olyan kérdésekben is, hogy megengedhető-e vajon továbbra is az állami támogatás „luxusa” az új világban, ahol az elszámolási kötelezettség és a profit válik a dolgok motorjává.

Röviden: megengedheti-e magának egy olyan ország, mint Csehszlovákia - amely elavult ipari infrastruktúra újjáépítéséért küzd (itt jegyezzük meg, hogy ez az egyik legsúlyosabb környezetszennyezési forrás Közép-Európában), hogy versenyképesé tegye termékeit a világpiacon - azt, hogy évente százazretet ruházzon be a színházi személyzet, a múzeumok, a könyvkiadók, a rádióállomások, sőt, az iskolák támogatására, csupán azért, mert ezek az intézmények tevékenységüket egy nemzeti kisebbség nyelvén folytatják? Ahogyan a kenyér, a tej és más fontos árucikkek árát a kommunista Kelet-Közép-Európában kormányzati ártámogatási programokon keresztül mesterségesen alacsonyan tartották, ugyanúgy az értelmiségiek (tanárok, írók, szerkesztők, színészek, táncosok stb.) évről évre teljes fizetést kaptak, tekintet nélkül arra, hogy elkelt-e a könyvük, megtöltötték-e színházaikat fizető nézőkkel, vagy hogy megfelelő számú egyetemi hallgatójuk volt-e - ahogyan az majdnem minden esetben nem volt meg. Ha a gazdasági realitás a kenyér, a tej és a sajt ártámogatásának megszüntetését kényszeríti ki - márpedig így van -, azt eredményezve ezzel, hogy ezen alapvető cikkek árai megduplázódjanak, sőt megnégyszereződjenek, akkor miért ne lehetne a nemzeti kisebbségek mesterséges segélyezését ugyanúgy megszüntetni?

Valójában a Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon élő kisebbségek tevékenységére szánt költségeket már csökkentették, és okunk van azt hinni, hogy tovább fogják csökkenteni. Röviden szólva, azok az idők, amikor a nemzeti intelligencia megélhetését egy életem át már pusztán a kommunista párt vonalának követéséért cserében is biztosították - véget értek. Ahogyan Nyugaton is, az értelmiségi tevékenységnek, akár az élet többi területén, oly mértékben kell igazolnia magát, ami gazdaságilag majdnem, ha ugyan nem teljesen, azonos az önellátással.

Ha a gazdasági tényező az egyik kulcs annak értelmezéséhez, hogy 1989 forradalma miért járul hozzá a nemzeti kisebbségek helyzetének romlásához, akkor a másik a politikai. Ahogy az már a különböző kelet-közép-európai forradalmakról szóló újságjelentésekből is,

kiderült, a nacionalizmus fontos tényezőként szerepelt. Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország és a többi kelet-közép-európai ország újból megerősítette nemzeti önértékét és függetlenségét, amikor meg buktatták kommunista kormányait, amelyeket több mint négy évtizedig egy külső hatalom, a Szovjetunió tartott fenn. Ugyanez a külső erő, a Szovjetunió a lengyel, magyar, román, bolgár nemzeti önérték ellenőrzését is megkövetelte, és azt, hogy a „lenini nemzetiségi elveket” követve a nemzeti kisebbségek védelmével kizárólag határaikon belül foglalkozzanak.

Ma a nemzeti önbecsülés felszínre törését, amelyet minden közép-kelet-európai ország átél, sok helyen az az érzés követi, hogy a nemzeti kisebbségek védelme, sőt megkülönböztetett kezelése a kommunista idők öröksége, amely gazdaságilag sokba kerül, politikailag és nemzeti szempontból pedig lealázó. Majdnem fél évszázados külső politikai elnyomás után miért ne lehetne Lengyelország a lengyeleké, Szlovákia a szlovákoké, Magyarország a magyaroké és Szerbia a szerbeké? Miért kell az államalkotó nemzetiségeknek még mindig a köztük élő ukrán, cigány vagy albán kisebbségek szükségleteit kielégíteni? Ilyen állásfoglalások is érvényesülnek a magyaroknak a cigány, a románoknak a magyar, a szerbeknek az albán kisebbséggel szemben képviselt negatív kormányzati döntéseiben, a máig virulens rasszista nézetek magyarázatában. Még Csehszlovákiában is, ahol Václav Havel elnök humanizmusának térnyerése jogos dicséretet kapott, a szlovákok nyíltan válnak intoleránssá magyar és ruszin-ukrán kisebbségeikkel szemben, miközben bejelentik a teljes egyenlőség iránti igényüket a cseheknek. Eközben a cseh közvélemény - elnökük jószándékú békülési kísérletei ellenére-úgy tűnik, kevésbé szimpatizál a megmaradt német kisebbséggel.

Am ha a fenti elemzés helyes, akkor mit jelent a kommunizmus utáni, az 1989 utáni forradalmi időszak Kelet-Közép-Európa nemzeti kisebbségei számára? Elnyelik-e ezeket a kisebbségeket azok a nagyobb csoportok, amelyek uralják az államukat, vagy beteljesületlen igényeik arra rendeltetnek, hogy a folytonos instabilitás forrásai maradjanak egy régióban, amely belebetegedhet abba, hogy ezt a terhet kell cipelnie?

Úgy tűnik, van megoldás a problémára, és azt az 1992-es év szimbolizálja. Ez az az év, amelyben Európa 12 állama egy régóta készülő kísérletbe kezd, amit remélhetőleg siker koronáz majd. A 12 államból megalkotandó új gazdasági és korlátozott politikai egységben a nemzetállami határok jelentősége szükségszerűen meg kell hogy változzék.

A 19. században a nemzetállamot úgy tekintették, mint a társadalmi és gazdasági fejlődés optimális egységét. Sajnos, az európai nemzetállamok majdnem kivétel nélkül azon a hamis kiindulóponton alapultak, hogy határaikon belül egy nyelv és egy kultúra által egyesített egyetlen nép él, vagy kellene hogy éljen. Sosem volt így, de hogy mégis ez legyen a látszat, azt állami rendelettel és különösképpen az oktatási rendszeren keresztül kellett elérni. A többnemzetiségű államok, mint Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és Spanyolország sikerrel próbálták meg asszimilálni a skótokat, walesieket, bretonokat, elzásziakat, okszitánokat, baszkokat, katalánokat, friulánokat és más nemzetiségeket, amelyek határaikon belül éltek. Ez a folyamat sosem fejeződött be teljesen. A politikai, társadalmi és kulturális hatalom természeténél fogva a nemzeti fővárosokban (London, Párizs, Róma, Madrid stb.) koncentráltódott a nemzeti és regionális kisebbségek kárára.

1992 után az ember reálisabban gondolhat a társadalompolitikai szerveződés három szintjére: 1. a páneurópaira; 2. a nemzetállamira; 3. a regionálisra. Habár ez ideig a középső, azaz a nemzetállami szint volt a legfontosabb, jelentősége a jövőben csökkenni fog; a páneurópai és regionális szintek fogják felváltani.

Egy ilyen forгатatókönyv úgy tekinthető, mint a középkori Európába való visszatérés. Azaz, egy Európa, amelyben Skócia közvetlenül kereskedhet Provence-szak vagy Flandria Lombardiával, anélkül, hogy közbe kelljen iktatniuk mostanáig mesterséges fővárosaik - London és Párizs, Brüsszel és Róma - jóváhagyását.

Még ennél is fontosabb, hogy gazdasági és kulturális döntéseket - beleértve azt is, hogy melyik nyelv a tanítási nyelv az iskolákban és melyik szolgálna a kommunikáció hivatalos közvetítő eszközeként kellene hozni ezen régiók mindegyikében, mégpedig nem a nemzetállamok (amelyek határai elszigetelik e régiókat) fővárosaiban élő bürokraták által. Az új Európában, amelyben minden egyes régió egyenlő, nem lenne olyan, a nemzetállamokat szimbolizáló nyelv vagy kultúra (angol, holland, német, kasztíliai spanyol, olasz vagy görög), amely fölötté állna a mostanáig kisebbségben lévő nyelveknek vagy azoknak, amelyeknek létezéséről tudomást sem vettek (a skótnak, walesinek, fríznek, bretonnak, baszknak, okszitánnak, katalánnak, friulánnak, macedónnak stb.).

Van egy másik oldala a nyelvi kérdésnek, amely első pillantásra vészjóslónak tűnik mind az „uralkodó”, mind az „alárendelt” nyelv számára. Az európai egység felé mutató trend, nem beszélve a „globális falu” irányába ható világméretű fejlődésről, sürgetővé tette az igényt egy *lingua franca*-ra. Ilyen volt a latin az európai közép- és korajúkorban. Az „újlatin” a körülmények kényszere folytán az angol lett. És mielőtt a műveltségére büszke európai olvasó túl érzékennyé válnék, hadd emlékeztessük rá, hogy ez az „újlatin” nem Britannia nyelvi konzerválása, mivel annak a körülbelül 750 millió embernek, aki ma a világon az angolt mint anyanyelvét vagy mint hivatalos nyelvet beszéli, több mint 90%-a nem a Brit-szigeteken él.²

Fontosabb azonban az a tény, hogy az angolnak mint „újlatinak” az elismerése hangsúlyozná a korábban alárendelt kisebbségi nyelvek helyzetét. Többé nem kellene egy baszknak vagy katalánnak vagy bretonnak sem azt tanácsolni, hogy ne pocsékolja a anyanyelve megtanulására az idejét, csupán azért, mert ezidáig saját régiójukon kívül, de belül is a francia vagy a kasztíliai spanyol tudása volt az egyedüli garancia az oktatási, valamint a társadalmi-gazdasági mobilitásra. A holnap Európájában, azután, hogy tökéletesen elsajátítunk valamilyen nyelvet, az újlatin - vagyis az angol - válik majd fontossá. A katalán vagy a breton egyenrangú lesz a kasztíliai spanyollal vagy a franciával, mivel az érvényes második nyelv e népek mindegyike számára az angol lesz és nem - mint eddig - a kasztíliai spanyol vagy francia államnemzeti nyelv. Valójában amint a társadalompolitikai szerveződés háromszintes modellje növelni fogja a páneurópai és regionális entitások jelentőségét, az angolnak, mint modern *lingua francának* az elfogadása úgy fogja növelni a regionális nyelvek tekintélyét, ténylegesen egyenlő szintre emelve őket annak a nemzetállamnak a hivatalos nyelvével, amelyben jelenleg léteznek.³

De mi köze van mindennek a mi problémánkhoz - a kelet-közép-európai nemzeti kisebbségek jövő helyzetéhez? Mivel Kelet-Közép-Európa országai elszántan csatlakozni akarnak felebarátaik gazdasági rendjéhez - úgy ahogyan azt az európai tizenkettek 1992-es éve szimbolizálja -, meg kellene velük értetni, hogy a jövő útja a nemzetállam jelentőségének csökkenése, és a régiók, valamint kultúráik nagyobb befolyása és önrendelkezése. Ezek után nem lesz nagy jelentősége, hogy magyar kisebbségek élnek Csehszlovákiában, Romániában és Jugosziáviában vagy hogy albán kisebbség él Jugoszláviában. Mivel könnyebben fognak közlekedni a kevésbé jelentős államnemzeti határokon át, akadálytalanul fogják tevékenységüket kifejteni szomszéd országokban élő felebarátaik között, mivel ténylegesen sosem fogják elhagyni saját kulturális régiójukat.

Persze, ne legyünk teljesen idealisták: ne feltételezzük, hogy a remények máris realitások. A tizenkettek Európájában még mindig vannak a nemzetállam-elméletnek mohó védelmezői, akik kevés szimpátiát táplálnak egy regionális Európa iránt, míg a „másik félben”, keletre, nincs hiány heves nacionalistákban, akik erős centralizált nemzetállamokat akarnak teremteni, mint Franciaország vagy Nagy-Britannia, amit - úgy érzik - a történelmi sors igazságtalanul tagadott meg tőlük. Ám vannak olyan politikai vezetők is, akik felismerik, hogy míg a függetlenség iránti igények lélektanilag szükségesek a nemzeti létükben évtizedekig elnyomott népek számára, a valóságos politikai függetlenség rövid ideig tartó

fejlődési fok lenne, amely a szomszédoknak mint szuverén regionális entitásoknak az egységéhez vezetne egy nagyobb európai egészen belül.

Mindezt mostanában Dmitrij Rupel, a Szlovéniai Demokratikus Egyesült Ellenzék vezére foglalta össze talán a legjobban. „Teljesen szabadnak kell lennünk, mégha csak szimbolikusan és öt percre is. El fogunk szakadni és rögtön tárgyalásokat javasolunk egy konföderációs Jugoszláviáról.”⁴ Még a buzgó nacionalista vezetők is, akik a távolabbi keleten, a Szovjetunió köztársaságaiban élnek - mint például Dmitro Pavlicsko ukrán parlamenti képviselő - elismerik, hogy „a függetlenség után, amikor a dolgok tisztázódnak, az ukránok uniókat hozhatnak létre saját igényeik szerint, például Oroszországgal, Lengyelországgal, Németországgal”.⁵ Ilyen realista állítások hallatán az ember nem tud nem arra gondolni, hogy Kelet-Közép és Kelet-Európa magához tért nemzetei azon vannak, hogy beváltsák Andy Warhol gúnyos megjegyzését: a jövőben a nemzetállamok, akár az egyének, meg fogják érdemelni 15 perces világhírüket.

A lényeg: azok, akik a teljes politikai függetlenséget a jelenlegi határoknak megfelelően kívánják az egyes országok vagy országrészek részére biztosítani, a múlt hangját és vágyait képviselik. Engedjük meg egy pillanatra az összes népnek, hogy a függetlenség eszméjét a geopolitikai realitásoktól függetlenül kezeljék, hogy azután tovább léphessenek a stabilabb és tartósabb politikai kapcsolatok felé.

A nemzetállamnak mint a leghatékonyabb társadalmi és gazdasági egységnek az ideje lejárt. Európa megmutathatja, és meg kellene hogy mutassa az utat efelé az új realitás felé, először a tizenkettek társulása révén 1992-ben és azután csatlakoztatva magához maradékát. Ez bizonyára be fog következni. Ez a jövő biztosíthatja kelet-közép-európai nemzeti kisebbségek jólétét és ezáltal felfedi azt, hogy 1989 forradalmi éve igazából egy új időszak kezdete volt, és nem visszatérés a régihez.

Bán D. András fordítása

Jegyzetek

- 1 Részletesen lásd Iszajev, M. I.: *National Languages in the USSR: Problems and Solutions*. Moszkva, 1977, és Connor Walker: *The Nationality Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*. Princeton, N. J., 1984.
- 2 Az angol nyelv dominanciájától való jogtalan félelmet a legerőteljesebben Andreas Chiti-Batelli fejt ki: *'Lingua franca' internationale et défense des cultures minoritaires*. Europa Ethnica, XLVI, 2. Bécs, 1989 87-93.
- 3 Valójában ez már megtörtént Hollandiában. Bár a frízeknek meg kell tanulniuk hollandul, hogy kifejezhessék tevékenységüket Hollandiában, sem a fríz, sem a holland nem használatos a határokon túl. Az angol az, amely hivatalos második nyelvvé lett a hollandul beszélők számára. Ezzel analóg módon, a holland helyett sokkal praktikusabbnak tűnne, hogy az angol váljék a második hivatalos nyelvvé, és ne harmadik nyelv legyen a fríz-ajkúak számára, ahogyan jelenleg az.
- 4 Idézi Schammel Michael: *The New Yugoslavia*. New York Review of Books XXXVII, 12., 1990. július 19. 42.
- 5 *Inside Ukrainian SSR Politics: Interview with Dmytro Pavlychko*. The Ukrainian Weekly, Jersey City, N. J. 1990. augusztus 5. 12.

PAUL ROBERT MAGOCSI

1989 AND THE NATIONAL MINORITIES OF EAST CENTRAL EUROPE

After the collapse of the communist regimes of the region, the situation of national minorities has improved as regards the individual rights - maintains the author - but it worsened in respect of the collective rights. In his opinion, the main reason of this lies partly in the rapidly deteriorating economic conditions, partly in the intensification of the anachronistic strivings

for the national state. The only possible way out of this situation is to restrict the excessively national character of the individual states and to establish a new order of European cooperation based on regions. It might effectively improve the nationality situation, if the English language as a new "*lingua franca*" were in common usage in the European countries since it would offer equal chances to the minorities against the hegemony of the given state's official language.

BÍRÓ BÉLA

Kossuth-paradoxon*

A mai román szellemi életben a nemzetiségek és főképpen a magyar kisebbség kérdéskörére két tipikusnak nevezhető reakciót figyelhetünk meg. Az egyik - legszükségesebb változatában a Vatra által képviselt - álláspont szerint a magyar kisebbség pusztája léte is a román nemzeti állam egységét veszélyezteti, ezért a magyar kérdés a mai román társadalom létkérdése. A másik - az ellenzék legmarkánsabb csoportja, a Polgári Szövetség által képviselt - álláspont szerint a romániai nemzetiségi kérdés egyáltalán nem is létezik, a kérdés hatalmuk megtartása érdekében - a demokrácia ellenségei kreálják... Az egységes román nemzeti állam eszméjét sem a határokon belül, sem azokon kívül senki sem kérdőjelezi meg.

A két álláspont kizárja egymást, képviselőit mégis egybefűzi a közös kiindulópont: az egységes nemzeti állam eszméje szent és sérthetetlen. Mindaz, ami ennek az eszmének a jegyében 1919 óta Romániában lezajlott - beleértve a Ceaușescu-diktatúra utolsó másfél évtizedében történeteket is -, lényegében helyes volt, bár történetek közelebbről meg nem határozott - túlkapások is.

A felek közti nézeteltérések abból fakadnak, hogy az egyik oldal az „erősödő magyar nacionalizmus”, valamint a „román szempontból mind kedvezőtlenebb nemzetközi helyzet” veszélyét „felismerve” az egységes román nemzeti állam megteremtésének egyetlen lehetőségét a magyar kisebbség gyors felszámolásában látja. A másik oldal a román demokratikus törekvések iránti nyugati rokonszenv s az elrománosításban elért sikerek alapján reális lehetőséget lát a magyar kisebbség csendes, demokratikus asszimilációjára, az egységes román nemzeti állam konfliktusmentes megteremtésére.

A nemzetiségek önrendelkezését és “- ami ezzel együtt jár - a helyi önkormányzatokat az ellenzék ugyanúgy nem akarja elfogadni, mint a kormányzó többség. A nemzetiségi kérdés létének tagadása (mely a Szövetség decemberi sajtóértekezletének egyik legnyomatékosabb momentuma volt) nem csupán a román szélsőjobboldal hisztériájának, hanem a magyarság jogos követeléseinek elutasítása is egyben.

Ez az álláspont nem magyarellenességen vagy nemzeti elvakultságon alapul. Aszóban forgó értelmiségi több-kevesebb rokonszenvvel viseltetnek irántunk, de meg vannak győződve róla, hogy a történelmi fejlődés iránya az egységes, egynyelvű és egynemzetiségű nemzetállam kialakulása. Ez a történelmi szükségszerűség feltartóztathatatlan. A nemzetiségi kérdés álprobléma, mert a történelem előbb-utóbb úgyis automatikusan megoldja majd. A magyar követelések ugyanolyan irreálisak, mint a Vatra félelmei.

Ez a tételese ki nem fejtett, de implicite az ellenzék minden nyilatkozatában, illetve az elhallgatásokban benne rejlő álláspont annál is különösebb, mivel a kelet-közép-európai társadalmak mai átrendeződési folyamatai ideológiailag a történelmi szükségszerűség marxi tanának tagadásán, a civil társadalom megteremtésének szükségességébe vetett hiten alapulnak.

A fogalomzavari mi sem szemléltethetné világosabban, mint az individuális és közösségi jogok szembeállítását. A nemzetiségek közösségi jogokra támasztott igényeiben a Dialógus Csoport tagjai (a Szövetség szellemi elitje) következetesen az individuális emberi jogok - elavult nézetekre alapozott - tagadását, a közösségi diktátum felújításának kísérletét látják. Lásd Dan Petrescu beszámolóját a budapesti értelmiségi találkozóról a 22 című hetilapban (az ellenzék legszínvonalasabb lapjában), valamint Alin Teodorescu sepsiszentgyörgyi előadását a Társadalmi Dialógus Csoport céljairól.

A csoport tagjai nem veszik észre, hogy az individuális emberi jogok túlnyomó többségükben *közösségi individuumok* emberi jogai. Az etnikai kisebbségek anyanyelvhez, hagyományokhoz, nemzeti önrendelkezéshez való joga csupán az adott etnikumok tagjainak

közösségében gyakorolható, ahogyan a foglalkozási- vagy véleménycsoportok tagjainak jogai is csupán intézményesített közösségi jogokként gyakorolhatóak.

Nem veszik észre, hogy a modern nyugati társadalmak egyre inkább kisebbségi társadalmak, rendkívüli krízismegoldó képességük épp abban áll, hogy a legkülönbözőbb politikai színezetű, foglalkozási, életkori, etnikai stb. kisebbségek számára biztosítanak optimális önmegvalósítási lehetőséget, s ezzel a társadalom krízishelyzetekhez való alkalmazkodási képességét folyamatosan a maximumon tartják. Krízishelyzetekben (és nem csak azokban) a konkrét feltételekhez legrugalmasabban alkalmazkodó kisebbségek vehetik át a befolyásolás, illetve a kivitelezés feladatát.

A legeredményesebb nyugati társadalmak történelmi sikereiket is mindenkor azoknak a kisebbségeiknek, puritánoknak, zsidóknak, hugenottáknak stb. köszönhetik, akik az adott társadalmakban lappangó gazdasági-társadalmi lehetőségeket felismerve, olyan új irányokat szabtak a társadalomnak, melyek történelmi perspektívában meghökkentben eredményeseknek bizonyultak.

S hogy miért, érthető. A társadalmi folyamatok sokkal inkább *sztochasztikus*, semmint *a priori* szükségszerűségekre alapozott folyamatok. A társadalmak önszervező rendszerek, melyekben a negatív visszajelzések, s e visszajelzésekre adott gyors és hatékony válaszok játsszák a meghatározó szerepet. Erre azonban a széleskörűen decentralizált, sokszínű és változatos intézményi struktúrákkal rendelkező társadalmak a legalkalmasabbak, ezek kínálják a tervszerű és a spontán cselekvés legtökéletesebb összhangját. Az intézményes erőszak csupán ezekben a társadalmakban szorítható a minimumra, s így ezek működhetnek a leghatékonyabban.

Hogy a demokratikusan gondolkodó román értelmiségiek ezeknek - a bizonyára általuk is *jól ismert* - igazságoknak a valódi tartalmát nem képesek *felismerni*, annak magyarázata abban a nemzeti ideológiában rejlik, melyet kisgyerekkoruk óta beléjük tápláltak, s melyet a mai közhangulatban képtelenség megkérdőjelezni.

Egy román értelmiségi számára „még elgondolni is szörnyű”, hogy a magyar nemzetiségi törekvések esetleg ugyanazzal a mércével mérhetőek, mint a románság nemzeti törekvései, más szóval, hogy a romániai magyarságnak ugyanannyi joga lehetne a magyarsággal való „egyesülésről” álmodozni, mint amennyi a románságnak volt, vagy a besszarábiai románoknak *van*. A románság nemzeti egységtörekvései számukra a legnemesebb nemzeti erények megnyilatkozásaiként jelennek meg, a magyarság hasonló törekvései viszont a legvisszataszítóbb bünt testesítik meg.

Az erdélyi románság, illetve magyarság reális jogegyenlősége ellen egy középkorból ismert logikai érv, az *argumentum ad horrendum*, az elgondolni is szörnyű érve szól, hiszen a román és a magyar nemzeti törekvések egyenjogúságának elismerésében a (homogénként értelmezett) román nemzeti állam legitimitásának megkérdőjelezését kell (joggal) látniuk.

Mindez persze nem román specialitás. A magyarság 20. századi tragédiája is abból fakad, hogy a múlt századi magyar hatalom birtokosai sem voltak képesek a nemzeti gondolatban rejlő paradoxon destruktív jellegének felismerésére. S akiknek sikerült is kitörniük a bűvös körből, semmilyen hatással nem lehettek a hivatalos magyar politikára.

A nemzeti gondolat első súlyos krízisét magyar és román vonatkozásban egyaránt az 1848-as forradalom és szabadságharc váltotta ki.

A magyar forradalmárok ingerült megütközéssel tapasztalhatták, hogy román testvéreiknek nem fűlik a foguk az oly szépen megálmodott szabadsághoz. Pedig Erdély román forradalmárai ugyanúgy a reformkor nemes eszméin nevelkedtek, ugyanúgy a polgári és nemzeti szabadságra vágytak, mint a magyarok.

Csakhogy ők az emberi jogok és a haladás *magyar* gondolatához nem a nemzeti szabadság, hanem az *elmagyarosodás* fogalmát asszociálták. Nemzetiségileg alárendelt helyzetük, s ebből fakadó gyanakvásuk döbbsentette volna rá őket arra, hogy a haladás csalóka

dolog, s az egyenlőtlenség egyik formáját csupán egy másikkal helyettesíti? Bizonyára. Az azonban már tény, hogy a bizonytalan, de számukra bizonyosan szemfényvesztésnek tűnő egyenlőségi gondolat, s egyben a társadalmi haladás gondolata helyett a jóval kézzelfoghatóbb nemzeti egység gondolatát részesítették előnyben.

De a románság forradalom-, s így implicite „haladás-ellenes” magatartását negatívnak minősíteni, ahogyan azt a magyar történetírás mindig is tette, éppoly értelmetlenség, mint a magyarság nemzeti szűkkeblőségéről vagy nacionalizmusáról beszélni akkor, amikor az saját nemzeti egységét igyekezett megvédelmezni, ami - akkor legalábbis úgy tűnt - szerencsésen egybeesik a haladás irányával (azzal a bizonyos „történelmi szükségszerűséggel”).

A magyar és román forradalmárok közti nézeteltérést a román-magyar közeledés hívei minden esetben félreértésekre igyekeztek visszavezetni. Pedig a román és a magyar forradalmárok nem értették félre egymást. Mindkét fél pontosan tudta, hogy a polgárosodás folyamata megnyitná az utat az egységes magyar nemzeti állam évszázadokon át késleltetett kialakulása előtt, s a románok óriási tömegeit olyan városokba terelné, melyeknek lakossága csaknem teljes egészében magyar vagy német. S hogy ezek a városok a *fokozatosan* városra kerülő nemzetiségi tömegeket különösebb erőszak vagy nyomás nélkül, pusztán az 1000 éves történelem tanának (és tényeinek), a bevándorlás hivatalos, de a nem magyar történettudomány által is elfogadott elméletének súlya alatt fokozatosan asszimilálnák. Teljes asszimiláció a belátható jövőben, sőt soha nem lenne lehetséges, de az, hogy a demográfiai arányok a történelmi múltat is maga mellett tudó magyarság javára billenjenek, s ezzel felszámolódjon a románság nemzeti egység törekvéseinek - a korabeli viszonyok közt - egyetlen komoly legitimációja, néhány évtized alatt erőszak nélkül is, sőt leginkább anélkül, valóban elérhető lett volna.

Mert a demokrácia és az asszimiláció egyáltalán nem zárják ki egymást. Tökéletes demokrácia nincs, de van erőszakmentes, természetes asszimiláció, amit csak az akadályozhatna meg, ha a kisebbség még csak nem is egyenlő, hanem kivételezett lenne.

A szakirodalomból például ismert, hogy a kulturális civilizációs szempontból alacsonyabb szinten álló népcsoportok, például a cigányok „egyenjogúsítása” csupán akkor lenne megoldható, ha „egyenlőtlenül”, azaz preferenciálisan részesülnének a társadalmi juttatásokból. S ez a helyzet nem szűnik meg a fejlettségi szintek kiegyenlítődése után sem. A valódi egyenlőség csak újabb kivételezettségek révén volna megoldható, akkor ugyanis, ha a kisebbségek arányszámuktól függetlenül mennyiségileg és minőségileg ugyanazokat a kulturálódási eszközöket vehetnék igénybe, mint a többség, ugyanolyan arányban részesülnének az állam erőforrásaiból stb. Mai fogalmakkal: ha a kulturálódni vágyó kisebbség ugyanannyi sajtótermék, könyv, értelmiségi státus stb. közt válogathatna, ugyanannyi időn át hallgathatná saját nyelvén a rádiót, a televíziót stb. Ez gyakorlatilag a társadalom által termelt javak aránytalan elosztását eredményezné, és valóban megvalósíthatatlan, annál is inkább, mert ugyanannyi joggal követelhetné ezt magának *minden* más nemzetiség.

Így tehát a kisebbségi lét már természeténél fogva hátrányos helyzetet jelent. Olyan hátrányos helyzetet, melyet senki nem önszántából vállal. Az ilyen helyzet vállalására az embert csak sajátos körülmények *kényszeríthetik*.

A *teljes* egyenlőség „egyetlen” útja a többségi nyelv és kultúra *tökéletes* elsajátítása. Ennek azonban evidens veszélyei vannak. Az ilyen fokon elsajátított többségi kultúra gyakorlatilag fölöslegessé teheti a (gyakorta szellemileg is provinciális) kisebbségit. De legalábbis kényelmesebbnek mutatkozhat a többségi mellett megmaradni. A kisebbségi kultúra elsajátítása, ápolása ugyanis az egyéntől jelentős többleterőfeszítést igényel, ennek vállalásához pedig - különösen erős versenyhelyzetben - a nemzeti öntudat és büszkeség fejlett formája szükséges, ezt azonban csupán a kultúra valódi - általában nehezebben hozzáférhető - értékeinek elsajátítása termelheti ki. A kör bezárul.

Van persze egy harmadik, de Kelet-Európában nem csupán a múlt században, de jobbra ma is figyelmen kívül hagyott lehetőség, amikor is a nemzetiségek autonóm közösségekké alakulva saját, a többségtől többé-kevésbé elkülönült, de abba szervesen illeszkedő, az anyanemzettel is zavartalan kapcsolatokra épített nemzeti életüket élhetik. Ehhez azonban nem elegendők az individuális emberi jogok. A kisebbség egyedeinek azzal a joggal is rendelkezniük kell, hogy a többségtől elkülönült közösség tagjaiként definiálhassák identitásukat, *s más országok határai közt élve is szabadon „csatlakozhassanak”* ahhoz a nemzeti közösséghez, melyhez őket önazonosságuk köti. Ha ezt a természete szerint közösségi jogot nem vívhatják ki, nemzetiségi létük illuzórikussá degradálódik.

Nincs képtelenebb vád, mely a kisebbségeket illethetné, mint a szeparatizmus vádja. A szeparáció, a többségtől való elkülönülés a kisebbség *létének alapfeltétele*. De a szeparáció elve a demokrácia egyik alapprincípiuma is: a hatalmi ágak, a társadalmi csoportok, érdekek stb. szeparációja, sőt esetenkénti szembenállása nélkül *nincs* demokrácia. Ami meg az államtestből való kiválásként értelmezett szeparatizmus veszélyét illeti, azt demokratikus körülmények közt ellensúlyozza a többségi elv, de - ami még fontosabb - fölöslegessé tesz az adott kisebbség kollektív jogait.

Nem vall vajon anakronisztikus gondolkodásmódra azt feltételezni, hogy az 1848-as forradalom román forradalmárai valami ehhez hasonló gondolatmenet, még pontosabban sejtések alapján utasították el a magyar szabadságharcot? Meggyőződésem, hogy nem. S tán azért, mert a magyarokhoz teljesen hasonlatosan vélekedtek a nemzetté válás folyamatáról. (Ahogy azt a két világháború közt és azóta is bebizonyították.) Valóban anakronisztikus gondolkodásmódra az vallana, ha a magyar forradalmárokon kérnök számon (ahogy azt magyarok és románok oly gyakran teszik) a nemzetiségi törekvések jogosságának elismerését Európa egyik legelmaradottabb birodalmában *akkor, amikor* annak még a fejlett Nyugaton sincs nyoma. Sőt, ott is még annak a folyamatnak (mint utólag kiderült, csupán látszólagos) leírásánál tartanak, melyet a magyarok még meg sem kezdhettek.

Nyilvánvaló, hogy a szabadságharc (s manapság a román demokrácia) által ígért individuális jogok a románság (s a mai magyarság) nemzeti közösségként való fennmaradására, a román fejedelemségekben (illetve Magyarországon) élő fajtestvéreikkel való egyesülésre nemhogy reális garanciákat nem kínálhattak, de éppen ezeket a törekvéseket látszottak megghiúsítani.

Hogy a magyar szabadságharc legjelentősebb képviselői eljuthassanak annak felismeréséig, hogy *Kelet-Európára a vélt „nyugati modell” nem érvényes*, még a forradalom-bukása sem elégséges. A Szegeden kidolgozott elvek alapján 1868-ban megszületik „az európai nemzetiségi jog első átfogó törvénye” (Fábián Ernő), de minden kétséget kizáróan csupán a történelmi kényszer hatása alatt, nem a közvélemény többségének *belső* meggyőződéséből.

Még a szabadságharc legfelvilágosultabb elméinek is hosszú utat kellett bejárniuk, hogy a román és magyar érdekek minden hátsó gondolattól mentes összebékítésének elkerülhetetlensége meggyőződésükké válhasson. Kossuth az 1850-es évek fordulóján például még messze áll ettől. Miközben a románság leeurópaibb gondolkodója, Nicolae Balcescu így fogalmaz: „... ma világosan látjuk, hogy bennünket, az összes románokat a magyarokkal, tegnapi ellenségeinkkel és Európa összes népeivel ugyanaz a zsarnokság nyom el. Ma nyilvánvalóvá vált minden épeszű és jóérzésű román előtt, hogy a nemzeti szabadság nem jöhet császári udvaroktól, sem zsarnokok és császárok kegyétől, hanem kizárólag az összes románok szoros összefogása *együttes és az összes népekkel közös* (saját kiemelésünk) felkelése útján. Ez az új út, melyre a románok lépnek, és melyre lépniük kell az összes erdélyi, bánági, magyarországi, valamint fejedelemségekbeli románoknak, akik a haladás ügyét magukénak vallják”.

Az 18500-as évek „sokat ígérő” (Miskolczy Ambrus) román-magyar együttműködésének sajnos a magyar emigráció „diplomataíra” jellemző dilettantizmus, az akkor és ott jóval európaibb és korszerűbb (francia diplomáciai hagyományokon, a fanarióta örökségen nevelődött) román értelmiség számára nem csupán ostoba, de mélységesen sértő nemzeti gőgje miatt kell meghiusulnia.

Ami azonban a magyar forradalom emigrációban élő vezetőinek önrevízióját előidézi, nem ezeknek a próbálkozásoknak a kudarca, hanem a nemzetközi forradalmi mozgalom képviselőivel való közvetlen vagy közvetett összeütközés.

A Constitutionalul című bukaresti lap egy 1894 márciusában közölt cikke alapján Jancsó Benedek *Szabadságharcunk és a dáko-román törekvések* című, 1895-ben megjelent művében érdekes és meglehetősen valószínű történetet mesél el erre vonatkozóan. Az 1852 táján alakult Európai Demokratikus Forradalmi Bizottság Mazzini vezetésével Luganóban tartja üléseit. Egy napon Mazzini indítványozza, hogy szólítsák fel a Párizsban székelő román Forradalmi Bizottságot is, hogy képviseltesse magát a központi bizottságban. Az ülésen részt vevő Kossuth, azzal érvelve, hogy a románok nem képviselnek nemzetet, a bizottság pedig nemzetek képviselőiből alakult, vehemensen tiltakozik: Magatartása nagy megütközést kelt. A bizottság Kossuth tiltakozása ellenére természetesen megszavazza a javaslatot. S mikor a románok képviselője, Bratianu valóban meg is jelenik, újabb incidensre kerül sor. Kossuth gúnyosan így kiált fel: „L'enfant trouvé de Mazzini!” (Mazzini talált gyermeke!). Mazzini erre öklével úgy üt az asztalra, hogy a tintatartó felborul, és hangosan így kiált fel: „L'enfant legitim de la providence!”

Az európai forradalom emigránsait Kossuth magatartása megdöbbenetete, olyannyira, hogy Kossuth forradalmiságának és demokratizmusának őszinteségét is kétségbe vonták.

„S valóban - fűzi a fentiekhez a Kossuth magatartását egyébként helyeslő Jancsó - mennyivel igazibb és őszintébb forradalmárok voltak a románok, akik sem a múltból, sem a tényleges állapotokból nem akartak semmit fenntartani. A magyaroknak céljuk a régi közjog restaurálása volt, a románoknak pedig olyan új közjog teremtése, melynek alapját nem a történelmi jog, hanem az általános emberi jog képezte.”

S hogy ez a magyar forradalom paradox vonásait tükröző vélekedés nem pusztán a múlt században és nem pusztán Jancsó Benedeknél bukkan fel, azt a szabadságharc történetének egyik legújabb összefoglalása is bizonyítja. Deák István Egyesült Államokban megjelent munkájának címe: *Alkotmányos forradalom*. (Istvan Deak: *The lawful Revolution. Louis Kossuth and the Hungarians 1848-49*. New York, 1979.) Az ellentmondást azonban Kossuth kortársai is érzékelték: „A mieink (a Kossuth párt) tudniillik a legközelebbi múltból semmit sem látszottak tanulni. Ők a katasztrófa után még dühösebbek voltak, mint azelőtt. Nem bírják felfogni, hogy a forradalom terére lépve a történelmi tért tetteleg elhagyták.” (Szemere *Naplói*)

Kossuth egy ideig úgy érezhette, kilátástalan helyzetbe került, pusztán magyar szempontokat szem előtt tartó magatartása épp a magyar ügyet kompromittálhatná. E felismerés vezette el az egyetlen megoldáshoz, mely az egyik nemzet egységét és integritását a másik egységének és integritásának csorbítása nélkül tenné lehetővé, s ez a Duna-medencei Konföderáció elmélete. Kossuth ekkorra azonban már eljátszotta eszméi nemzetközi, de legalábbis a magyarországi nemzetiségek körében való propagálásának lehetőségét. A konföderációs elmélet ugyanis, mely 48-ban román részről bukkan fel először, s melyet a magyarok akkor figyelemre sem méltattak, ekkor a nemzetiségeknek már kevés.

Kossuthot azonban e késedelem miatt elítélni badarság volna, még ha magatartásának alakulásába alkati tényezők is belejátszhattak. O az adott történelmi helyzetben, illetve helyzetekben aligha viselkedhetett volna másként. Balcescu idézi debreceni tartózkodásakor (1849. május 29.) Ion Ghicanak írt levelében: „Érteném - mondta Kossuth Iancuékra utalva - ha nemzeti függetlenségükért keltek volna fel, s azért, hogy a román fejedelemségekkel

egyesüljenek. Ez legalább olyan eszme volna, melyet értenék, ha nem is helyeslek, mert nekem nem szabad beleegyeznem az állam feldarabolásába.”

A kor uralkodó eszméje az egységes nemzeti állam, olyannyira, hogy a románok törekvéseinek logikus voltát (s ezzel végső fokon egyfajta jogosságát), még ha e törekvésekben a magyar nemzeti egységre nézve végveszedelmet lát is, el kell ismernie. Az erdélyi románság kérdése ugyanis nem erdélyi, hanem egyetemes román kérdés. S ezt a tény, - Ion Slavici emlékiratai (*A világ, melyben éltem*. 1980, Kriterion, Bukarest) is meggyőznek erről - a románság kulturális egységét toleráló magyar hivatalosság is elismeri.

Kossuth csak az emigrációban jutott és juthatott el oda, hogy Kelet-Európa 19. századi történelmének ellentmondásait teljes mélységükben átélve, a kort - ki tudja, talán századokkal - megelőző megoldásra a benne nagyon erősen gyökerező elfogultságokat leküzdvé rátalálhasson.

Kossuth eszméiből azonban kora magyar közvéleményéig nem jut el jóformán semmi. Amit e közvélemény örökség gyanánt átvesz belőle, az még a 48-as Kossuth eszméinek színvonalát sem éri el. Nem véletlen, ha Slavici és minden becsületes román idegenkedett „tőle”.

Slavici - a mai magyar olvasó számára érthetetlen módon (lásd Huszár Sándor néhány évvel ezelőtt a bukaresti *A hétben* közölt cikksorozatát) - elutasította a magyar közvélemény által kisajátított Kossuthot, de vele együtt az úgynevezett egységes nemzeti állam fikcióját is. S nemcsak akkor, ha Magyarországról volt szó. *A Börtöneim* Ember az emberek között című fejezetében a két világháború közti viszonyokra utalva a következőket írja: „Ha úgy kezdjük el, mint a magyarok, úgy is végezzük, amitől gyakorta félek, mert azok, akik kulturális életünkben így vagy úgy szerepet játszanak, túlságosan híjával vannak a szükséges felkészültségnek, s még nem képesek megérteni: nem lehet érdeke a román népnek, hogy Nagy Románia földjén csak a román kultúra bontakozhasson ki teljes szabadságában.”

S amit Slavici a két világháború közti viszonyokról megállapít, ma sajnos fokozottan érvényes. A Ceaușescu-diktatúra bukását követően a román demokrácia kibontakozását a nemzeti gondolat és az individuális-kollektív emberi jogok pusztító ellentmondása hiúsítja meg. S ez az ellentmondás az ország demokratizálódásának elháríthatatlan akadálya, legalábbis egyelőre.

A nemzetiségi kérdés álproblémává való nyilvánítása mögött is csupán a magyar etnikum fokozatos visszaszorításának (talán öntudatlan) szándéka rejtőzhet. (Még akkor is, ha a Polgári Szövetség szóvivőinek említett sajtókonferenciája elsősorban a Vatra és a Romania Mare című lap által manipulált román közvélemény „megnyugtató” célja volt.) Mert a Vatra agresszív és primitív módszereinek elutasítása önmagában még korántsem jelent demokratikus szándékokat. Nyilvánvaló: a Vatra módszerei csupán a magyarok ellenállását fokozhatják, s a román nemzeti törekvéseket kompromittálhatják a külföld előtt.

Egyvalamit a hatalmon lévők és az ellenzékiek kimondatlan konszenzusban vallanak (illetve ami lényegileg ugyanaz, nem utasítanak el): perspektivikusan mindennemű nemzetiségi autonómia az állam „széteséséhez” vezet. A románságnak joga van a nemzeti egységhez, a magyarságnak nincs. Hogy miért? Ezt a kérdést egy becsületes román soha nem teheti fel, mert az már önmagában is a román nemzeti eszme elárulása! Aki ilyeneket kérdez, azt le kell lőni, mint a veszett kutyát! (Lásd Marosvásárhely diktátorának, Judea ezredesnek Enache asszonyhoz intézett szavait: „Ön halált érdemelne!”) Az úgynevezett kontinuitás-elmélet legfőbb ideológiai funkciója éppen az, hogy a kérdést „logikailag” is értelmetlenné tegye. A magyarok ugyanis az 1000 évvel korábbi román őslakosság kiirtása, elmagyarosítása ezeréves fasizmus révén valósították meg nemzeti egységüket, következésként *ennek a nemzeti egységnek bármely formája emberellenes!*

Úgy tűnik, a mai román értelmiség az öreg Kossuth múlt századi egyetemességétől igencsak messze áll.

A száz évvel ezelőtti és mai helyzet azonban *merőben eltérő*. Az elmúlt száz év alatt az európai demokrácia alapvetően átalakult. A totális diktatúrák és a két világháború iszonyú pusztításai sok olyan demokratikus alapelv lényegét tették világossá, melyeknek valóságos tartalma száz évvel ezelőtt aligha lehetett több *sejtésnél*.

A nemzeti kizárólagosság pusztító téveszméjéből kilábaló és mind eltökéltebben egységesülő Európa árnyékában egy - a száz évvel ezelőtti magyarnál is agresszívabb - téveszmét hajszolni nemcsak komikus, de mélységesen tragikus is. Annál is inkább, mivel a románság ma már a legkisebb kockázat nélkül ismerhetné el a nemzetiségek etnikai-kulturális autonómiáját, hiszen ez az autonómia az Egyesült Európában már nem jelenthetné a román nemzet egységének megbontását, ami a múlt századi magyarság számára közletről sem volt így! Egy ilyen Európában a románok és a magyarok nemzeti egysége már nem zárhatná ki egymást! Volt idő, amikor ezt a gondolatot a románok éppúgy képesek voltak megérteni, sőt (nyilván az akkori történelmi kényszer hatása alatt) elfogadni, mint mi ma. Ion Ghica Bălcescuhoz címzett 1848 júniusi levelében például a következőket írta: „Nem akarunk elszakadni az illető államoktól, de nemzeti egységet akarunk”. (Ion Ghica: *Opere*, 4. kötet), hogy aztán a századelőn (nyugat-európai segédlettel) a románságot is a nemzeti kizárólagosság gondolata kerítse hatalmába.

Vajon szükségszerű-e, hogy a tisztességes, kölcsönösen előnyös történelmi megoldásokért csupán a legyőzöttek, az esélytelenek, a gyengébbek lelkesedhessenek, s a győztesek, az esélyesebbek és hatalmasabbak csupán az egyoldalú megoldásokat, az erőszak stratégiáit vélhessék elfogadhatónak? Európa példája azt látszik bizonyítani, hogy nem az!

A románságnak is föl kellene ismernie, hogy Románia nem egyetlen nemzetiség, hanem a területén élő *összes nemzetiségek*, azaz egy nemzetiségek fölött álló *közösség* tulajdona, hogy a szuverén románságnak - túlsúlya dacára - ugyanúgy alá kell rendelnie sajátos érdekeit ennek a *közösségnek*, ahogyan azt ő a magyaroktól, a németektől, a zsidóktól, a cigányoktól megköveteli, s ahogy azt Európa szuverén államai teszik. Ebben állna a nemzetiségek valódi egyenjogúsítása, s a lojalitás fogalmának minden nemzetiség számára elfogadható definíciója.

A nemzeti gondolat paradoxona nem logikai konstrukció, bár épp a nyugatias politológiai gondolkodás román és magyar „pragmatikusai” szeretnék azzá minősíteni (lásd: a budapesti román-magyar értelmiségi találkozó „konszenzusát”), hanem napi politikai valóság. S ha az adott paradoxon feloldása „utópia”, akkor minálunk csupán az „utópiáknak” lehet történelmi esélyük.

De vajon a románságnak is a magyar 48-hoz hasonló történelmi kataklizmára lesz-e szüksége, hogy a román Kossuth Lajosok kitörhessenek a bűvös körből?

Bárhogyan legyen is, félő, hogy Európába valóban nem Budapesten, hanem (a francia sajtó egykori - Ubü királyt Ceaușescuval társító szójátékát felelevenítve) még mindig Übükaresten át vezet az út.

* A tanulmányt a Sepsiszentgyörgyön megjelenő testvérnapunk, az Európai Idő című független emberjogi-kisebbségvédelmi és kritikai hetilap 1991. évi 5. számából vettük át. A lapban közölt fontos kisebbségi tárgyú írásokról következő számunkban adunk ismertetést.

BÉLA BÍRÓ

THE KOSSUTH-PARADOX

Recalling the conceptions associated with the state's relationship to its national minorities, the author points to some contradictions underlying the historical changes of positions in that relationship, and also points out that the related attitudes arise from a mechanical handling of the problem. This is reflected by the often meaningless distinction between the individual and

the collective rights, and also by the fact that a minority which became a majority nation, having come to power, would perceive the problem in the same way as the former majority which it had fought against. This paradoxical problem is documented by the author through one example of the common past of Romanians and Hungarians. Forced to go into exile, Lajos Kossuth, one-time governor of Hungary, was aware of the rightfulness of the demands of the Romanian nationals in Transylvania concerning their national rights; nevertheless he was initially inclined to think that granting the rights would lead to the disruption of the Hungarian nation. At the end of his career, he came to recognize that national minorities might effectively contribute to the development of society, and that the existing contradictions might be eliminated of a confederal basis. It is all the more to be regretted, however, that today precisely the Romanian intellectuals are not too much inclined to recognize the necessity of the full equality of rights.

GÁLL ERNŐ

„Mi” és „ők”

Ellenségképek szerepe a mai magyar és román nacionalizmusban

Térségünkben a nacionalizmus démona garázdálkodik. Úgy látszik, hogy *a homo homini lupus* tétele most egyre inkább a népcsoportok, a nemzetek és nemzetiségek egymás közti viszonyában válik uralkodóvá. Az etnikumközi kapcsolatokat régi sérelmekből táplálkozó, ám mai manipulációktól életre gerjesztett ordas indulatok, a kizárólagosság, az elfogultság, sőt a bosszú kerítik hatalmukba. Hamis önképek és torz ellenségképek fűtik izzásig a kedélyeket, Közép-Kelet-Európát a teljes balkanizálódással, már-már a libanonizálódással fenyegetve.

A józan ész és a türelmesség tehetetlennek tűnik, ám aki még ezekre hivatkozik, nem teheti le a fegyvert. Magam is a ráció és a tolerancia szellemében kísérlem meg, hogy a magyar-román viszonyt e relációra jellemző ön- és ellenségképek felől közelítsem meg.

Kísérletemben mindenekelőtt Jászi Oszkárnak és Bibó Istvánnak a dunai nacionalizmusokat taglaló-bíráló nézeteire kívánok támaszkodni. Elöljáróban ki szeretném emelni érdemüket, hogy munkásságuk nyomán nem csupán e térségben feltámadó nacionalista felfogások strukturális leírását végezhetjük el, hanem napjainkig nyomon követhetjük azt a folyamatot is, amelynek során a demokrácia és a nemzeti törekvések kezdeti szövetségét a gyűlölködést szító, többnyire parancsuralmi politikát szolgáló, egymással ütköző sovinizmusok szorították ki.

Erdélyben élve, kínkeserves tapasztalatok birtokában tudósíthatok a románság jelentős részének tudatát mérgező, előítéletes magyarsággép virulenciájáról, és sajnos beszámolhatok arról is, hogy a körkörös anómiás közegben válsággal küszködő, csalódások és traumák hatása alatt tragikussá váló magyar nemzetiségi-kisebbségi tudatban is az elutasító, a románsággal szemben antagonizálódást serkentő tendenciák erősödnek fel. Ez az alakulás természetesen a magyarságban élő románság-képre is negatív hatást gyakorol. Állíthatom, hogy ez a fejlemény nagy szerepet játszott és játszik a romániai magyarság sorait oly fájdalmasan apasztó exodus kibontakozásában.

Ez a morbid és baljós kölcsönhatás tovább rontja a Hanák Péter találó diagnózisa szerint „békétlen együttélés”-sé torzult magyar-román viszonyt, s ugyanakkor meggyőzően példázza Ludwig Gumplewicznek még az első világháború előtt megfogalmazott tételét arról, hogy az itt kialakult „konkurrens nemzetiségek” versengésében roppant veszélyek rejlenek. Ma már tudjuk, hogy ezek a Konkurreznationalitát-ek - Szűcs Jenő korszerűsítő megfogalmazása szerint - társbérleti nacionalizmusokként támadtak fel, és veszélyességük ma hatványozottan érezhető.

A zsarnokuralom már egy évtizeddel ezelőtt megkezdte annak a torzított magyarsággépnek minden eszközzel való terjesztését, amely beolvasztó politikáját volt hivatva igazolni. A végletesen központosított pártállam azonban a sovinszta propagandát is bizonyos ellenőrzés alatt tartotta. Úgy időzítette és adagolta a különböző, rendszerint hullámokban egymást követő kampányokat, ahogy bel- és külpolitikai számításai, az adott erőviszonyok azt előírták. Ma a totalitárius hírverés gépezete már nem működik, de romjai között a lélekmérgezés szinte gátlás nélkül folyik. Az ideológiai légüres térben - érthető módon mindenekelőtt nagy nemzeti eufória lobog, s ez az általános bizonytalanságban, a legváltozatosabb sérelmek és szorongások közegében könnyen nemzetiségellenes szenvedéllyé, hisztériává manipulálható. A hatalom „türelme” vagy tehetetlensége, illetve esetleges cinkossága jelentős mértékben kedvez e kurzusnak, s benne az idők mélyéből felelevenített ellenségképek újból hatékonyak bizonyultak.

Tény, hogy a nemzeti érzések és ellenszenvek politikai kiaknázása közmegegyezést ideig-óráig leállító tényezőnek számít, s ami évtizedeken át hivatalosan tabu alá került, még ha ez a tilalom álszent volt is, most zöld fényt kapott. A sokáig elfojtott elfogult nemzeti jellemzések immár szabadon terjesztők. Az előítélet- és bűnbakképzés ismét aranykorát éli. Nyilván nem spontánul zajlik mindez; a feszültségek és konfliktusok mögött önös és főként sötét célokat követő erők húzódnak meg.

Persze a másokról, a szomszédos vagy távolabbi népcsoportokról, nemzetekről alkotott képek nem mindig elutasítóak. A társadalomtudomány, a szociálpszichológia már rég megállapította, hogy saját csoportunkat többnyire csak más csoportokkal összehasonlítva tudjuk meghatározni. Ez az egybevetés tehát az önismeret, az önfelmérés egyik összetevőjé, egyik sarkalló tényezőjét alkotja, és nem gerjeszt feltétlenül előítéleteket. Az egyéni s a közösségi lelkiület kutatói azonban azt is kimutatták, hogy amit jobban ismerünk, azt fokozottabban kedveljük és rendszerint előnyösebb színekben látjuk/láttatjuk. Ezzel együtt, a számunkra idegent, a kevésbé ismertet önkéntelenül is csökkent értékűnek, nem csupán másnak, hanem kevésbé vonzóknak, jónak, szépnek, erényesnek stb. ítéljük. Az idegenekről formált jellemképek természetéhez tartozik az is, hogy - riasztó, félelmet keltő vonásaikkal - összetartó erőként működnek, s a belső szolidaritást, egységet szilárdítják.

A magunkétól eltérő etnikumok leírásában rendszerint történelmi tapasztalatok sűrűsödnek, s bennük a karakterképeket felvázoló/felhasználó társadalmi rétegek érdekei, törekvései is tükröződnek. Éppen ezért a nemzeti jellemrajzok csak ritkán mentesülnek a különböző előjelű szubjektivizmusoktól; kialakulásukban a tárgyilagosságnak nem sok szerep jut. Annál több a szűken értelmezett érdekek, a képzelőerőnek, gyakran pedig a sérelmeket elszenvedett közösségi lét okozta traumáknak. E felismerésből viszont az a következtetés szűrhető le, hogy az adott körülmények bélyegét magukon hordozó nemzetkarakterekhez csak nagy körültekintéssel és fokozott bírálattal szabad közelednünk. Az ettől elválaszthatatlan önreflexió is nélkülözhetetlen. A közösségi önbírálat - mondhatni - kötelező.

Hatványozott ez a követelmény olyan - előítéletektől és csoportneurózisoktól érintett - nemzetképek elemzésénél, mint amilyen például a magyarokban élő románság-kép, illetve a románokban meggyökeresedett magyarságkép. Ez az igényesség a szóban forgó *image*-okkal szervesen összefüggő *nemzeti hivatástudatok* kritikai taglalására is vonatkozik. Az önmagunkról és a másokról kialakított jellemzés ugyanis legtöbb esetben a vállalt és fennen hangoztatott nemzeti missziók megfogalmazásában is tetten érhető. A dicséretes, illetve a negatív tulajdonságok ama történelmi küldetés elemzése révén is jól nyomon követhető, amelyet mindkét nemzet (főként értelmiségi) szószólói az idők folyamán meghirdettek. E missziós tudatok létrejöttét és jellegét nagy vonásokban ugyanazok a tényezők szabják meg, amelyek a nemzetképeket is meghatározzák. Konfliktusos történelmi előzmények után nem csupán a nemzetkarakterekről, hanem a küldetésekről körvonalazódott képzetek is ütközhetnek egymással, s ezek az ellentétek térségünkben ádáznak mutatkoztak. Ez a jelleg a hivatástudatokban rejlő legitimációs mozzanatból származik.

Már az eddig kifejtettek is meggyőzően bizonyíthatják, milyen igaza volt Szűcs Jenőnek, amikor a tájainkon észlelhető nacionalizmusokat historizáltaknak minősítette. Megállapítása a nacionalizmusoktól áthatott ön- és ellenségképek kialakulására is maradéktalanul alkalmazható. A magyarság külföldi arcképéről készített tanulmányában Eckhardt Sándor már 1939-ben megírta, hogy az önálló nemzeti létre törő szlovák és román csoportok szemében „a magyar mindig mint valami érzéketlen, rosszindulatú zsarnok tűnik fel”. Ez a kép annak következtében alakult ki - szögezi le a szerző -, hogy az említett népek jobbagysorból kiemelkedni vágyó rétegei, elsősorban a középosztályok, rendszerint a magyar birtokosokba s a közigazgatást kisajátító dzsentribe ütköztek. Régióinkra egyébként különösképp jellemző, hogy a társadalmi antagonizmusok igen gyakran nemzeti mezt öltöttek. A szociális és a nemzeti-nemzetiségi ellentétek sokszor átfedték egymást, s ezt a

körülményt a hamis általánosítások, az egész népet, nemzetet torz megvilágításban megjelenítő, a „kollektív bűnösség” jegyében visszataszítónak ábrázoló képek fő forrásának tekinthetjük. Mélyen társadalmi begyökerezettségük e táj népeinek történeti gondolkodásában nagy szerepet játszó sztereotípiák is, amelyeknek egyik válfaját az úgynevezett *ősellenségképekben* találhatjuk meg.

Nagyjából hasonló megállapításokra jutott Dr. Kántor Lajos is, aki az Erdélyi Múzeum 1933. évi 1. számában közölt tanulmányában a román népköltészet magyarságképét vizsgálta. A legtöbb műfajban előforduló magyar vonatkozások elemzése ugyanis azt mutatja, hogy bennük az egykor elnyomott és kizsákmányolt román nép ellenérzése, korabeli irredentizmusa jutott kifejezésre. Természetesen olyan folklórtermékek is fellelhetők voltak, amelyek az együttélésből fakadó kölcsönhatásokról árulkodtak.

Noha teljes mértékben igazat kell adnom az Erdélyi Múzeum egykori szerzőjének, aki szerint minél több az érintkezés, illetve a súrlódás kép nép között, annál gyakoribbak az egymás rovására elhangzó kiszólások és megjegyzések, annál sűrűbben fordulnak elő a gúnys az alábecsülés megnyilvánulásai, ez a tétel nem csökkenti az általa feltárt népi vélekedések súlyát. A népköltészetben rögződött magyarságképet ugyanis később - a nemzeti aspirációkat, illetve a funkciót váltó nacionalizmust tolmácsoló - kiemelkedő költők, gondolkodók, történészek, publicisták, papok vették és hangszerelték át. Nincs okunk kétségbe vonni C. Radulescu-Motru diagnózisát sem, aki szintén a harmincas években jelentette ki, hogy kevés nép van a világon, amelyről oly sok elfogult, igazságtalan kép forogna közszájon, mint éppen a románság. Kifakadása a jelenségkör - minden irányból táplált - érzelmi túlfűtöttségére, *irracionalitásba átszapó* jellegére figyelmeztetett. A „társbérleti nacionalizmusok” hordozta, térségünkben régóta burjánzó ellenségképeket tovább éltető értelmiségiek felelősségét - máig ható érvénnyel - sugalmazza. Ez a felelősség - az illető alkotó nagyságrendjétől és alkotói érdemeitől függetlenül - *visszamenő* hatállyal is megállapítandó.

Román vonatkozásban például a manapság uszító célzattal terjesztett magyarságkép kialakításához olyan közéleti és szellemi nagyságok járultak hozzá, mint a 48-as generáció több vezető személyisége, majd Eminescu, Goga, Iorga és Slavici. Elmélyült és egyénített vizsgálódásokra van szükség ahhoz, hogy e hozzájárulás mértéke és mikéntje, esetleges belső kettőssége (például Slavici-nál és Iorgánál) kimutathatóvá váljék. Mintaértékűnek vélem e tekintetben Köpeczi Béla Eminescu-értelmezését (Valóság, 1990. 7.), amelyben a nagy nemzeti költő elfogult magyarságképét boncolja.

Elválaszthatatlan mindettől annak a feltárása is, hogy az általában sötét tónusú magyarságképpel szemben milyen eszményített tulajdonságokkal felruházott önkép nyer körvonalakat. (A nemzetkarakterológiák - magyarok és románok esetében egyaránt - többnyire manicheus szellemben fogannak. Hajlamosak arra is, hogy a másikat diabolikus jelleggel ruházzák fel.) Egy ilyen kutatás a román nacionalizmus történelmi pályájának alakulásába is betekintést enged, s éppen ezért a mai feszültségek eszmei összetevőinek a felszínre hozását serkentethetné. Már az eddigiek alapján is előrebecsálható azonban a feltevés, hogy ez a nacionalizmus hangsúlyosan az ellenségkép meghatározta programideológiákhoz tartozik (Szabó Miklós).

Meggyőződésem, s ennek az elmúlt években többször is hangot adtam, hogy megbízható románságismeret nélkül nincs, nem is lehetséges hiteles erdélyi magyar önismeret. Fokozottan érvényes ez a követelmény ama két világháború között először megfogalmazott román kultúrbölcseleti, nemzetkarakterológiai áramlatok esetében, amelyek mindmáig tartó kisugárzással a román önvizsgálatot sarkallták. Tamás Gáspár Miklós érdekes kísérletet tett arra (Magyar Nemzet, 1990. aug. 21.), hogy - a jelenlegi áldatlan helyzet ideológiai előzményeinek a tisztázása végett is - a különböző román irányzatokat elemezze. Ő úgy véli, hogy a román nacionalizmus változatai közül a Lucian Blagához fűződő erdélyi orientáció „győzött” a havasalföldi szellemiségből merítő Noica-féle toleránsabb iskolával szemben. Az

utóbbi képviselői, a Társadalmi Dialógus Csoport és lapja tényleg több megértést és közeledést tanúsítottak.

Annak idején Blaga bizonyos miszticizmustól is belengett gondolatvilága, főként a Gandirea című folyóirat közvetítésével, kétségtelenül a jobboldal ideológiájába torkollott, ám a faji felsőbbrendűség eszméje vagy az idegengyűlölet összeférhetetlen volt nézeteivel. Lánya, Dorli Blaga visszaemlékezése szerint (Express Magazin, 1990. aug. 23-29.) a kisebbségek iránt nem volt elfogult, a magyar értelmiségiekkel pedig jó kapcsolatokat tartott fenn. Jellemző, hogy *Zamolxe* című első színdarabjának ősbemutatóját a kolozsvári magyar színházban tartották, s ugyanott másik darabját (Gyermekkeresztesek) is bemutatták. A román kultúra jellegzetességeit feszegetve - Spengler és Frobenius nyomán - Blaga a térbeli jelképek szerepét emelte ki, s ennek megfelelően népe művelődését az úgynevezett *mioritikus tér* meghatározottságában jellemezte. A végtelen hullámos tér, a hegyi rétek vonzásában létrejött román szellemiség - Blaga szerint - a dojnában és a vágyódásban találta meg sajátos megjelenését, s az az ember, aki ebben a világban létezik és eszmél, sorsát állandó, egyhangú emelkedésként és aláereszkedésként éli meg. Ettől az embertől távol áll bármilyen erőszak, s Emil Cioran éppen e rezignáltsága miatt utasította el.

Constantin Noica szintén térhez kötötten mutatja be a román civilizációt, amely a Kárpátok vidékén született s továbbra is e táj keretében fejlődik. Ez a civilizáció latin eredetű nyelvében, természetközelen és hagyományos gyökereiből táplálkozva teljesedett ki kultúrává, és - Noica szerint - a szellemi értékek felé szüntelenül nyitottnak kell maradnia. A „lét román érzését” mutató Noica úgy véli, hogy amit keres, azt anyanyelvében, Eminescuban és Brâncușiban találta meg, s az általuk képviselt művelődés feladatát a Nyugat és Kelet közötti közvetítésben jelölte ki.

Itt kell szövé tennem az európai híru gondolkodó, Emil Cioran magyarságképe körül nemrég nálunk kipattant polémiát, illetve botrányt. A Nu című, újsütetű kolozsvári diáklap egyik nyári számában - a forrás és a megjelenés időpontjának megjelölése, a szerző engedélyének megszerzése nélkül - részleteket közölt a Párizsban élő román származású gondolkodó egyik, a harmincas évek elején írt művéből, amely a magyarságról elfogult, hamis képet fest. Cioran - többek között - azt állította, hogy a magyarok az európai kultúrát pusztán vonzó nőikkel és muzsikájukkal gyarapították.

A felelőtlen szerkesztőség nyilvánvalóan a nacionalista kurzust szolgálta, a közlés a magyar közvéleményben - érthető módon - megbotránkozást és tiltakozást váltott ki. A marosvásárhelyi események után a szenvedélyek - ugyancsak érhető módon - magasra csaptak.

Ebben a felforrósodott légkörben megpróbáltam tárgyilagosan értelmezni a jelenséget, s arra törekedtem, hogy a kisszerű, vidékies csetepaté szintjéről tágabb, közép-kelet-európai összefüggések közé helyezzem. (Helikon, 1990. 32.) Írásom később az Írószövetség román nyelvű hetilapjában is megjelent. Fejtegetéseimben utaltam arra, hogy az egykor a román szélsőjobboldalhoz tartozó Cioran nem tagadta meg egyértelműen és következetesen ifjúkori tévelygéseit, de egyik-másik írásában a régebbi nézeteitől való elhatárolódás is jelentkezik. Amikor az egyik bukaresti magyar szerkesztő levélben szólította fel, hogy foglaljon állást a Nuban közölt részlettel kapcsolatban, Cioran kijelentette: ha megkérdezik, nem járult volna hozzá az újraközléshez, mert akkori véleményével már nem tudja magát azonosítani.

A Cioran és a magyarok viszonyát kifejtő írásomban rámutattam arra is, hogy a magyarokról torzképet rajzoló Cioran a románságot is - túlzás nélkül állítható - vitriolos bírálattal illette. Az önvádat szinte a paroxizmusig vitte, és eljutott oda, hogy szégyellte egy olyan nemzethez való tartozását, amely ezeréves történelmi léte folyamán mindig a dinamizmus hiányáról, valaminő eleveelrendeltségbe való belenyugvásról tett tanúbizonyságot.

Mindkét jellemkép 1936-ban a *Románia színeváltozása* című könyvben, az ön- és ellenségképeknek ebben az érzelemtől fűtött, önmarcangoló velleitásokról és végletes elfogultságokról árulkodó esszéfüzérében jutott nyomdafestékhez. A benne jelentkező nemzetkarakterológia magán viseli Cioran világfelfogásának, élet- és halálfilozófiájának jegyeit. Nézeteit szélsőséges szubjektívizmus s a nietzschei ihletésű hatalomvágy uralja.

A kis kultúrák közös, tragikus sorsa Ciorant a kisebbségi komplexus okozta szenvedésbe taszítja. Ítéleteit a múlttól, valamint a jövőnek szóló felhívásait mindig az összehasonlítások, mindig a nagy, szerencsés nemzetek és kultúráik sikereivel való egybevetések határozzák meg. E szövegkörnyezetbe ágyazva s a traumatizált lélek és tudat felől kell a magyarságra vonatkozó igazságtalan megállapításait is elemeznünk. Hangsúlyozni kívánom: a megértés nem azonos az elfogadással, kivált valaminő igazolással. Nem tekinthető mentegetésnek az a feltevés, hogy aki saját nemzetét keserű szívvel a történelem alatti tespedésben kénytelen elmarasztalni, az - akár kompenzációként is - felületes, rosszindulatú verdiktumot mondhat ki a szomszéd népről. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy -bizonyos kettősség, ellentmondásosság jegyében- Cioran rokonszenvezett a magyar lélek számos aspektusával. Erősen vonzódott Erzsébet királynéhoz és Brahms-hoz, a magyarok két nagy barátjához. Ezeket a szimpátiákat azonban szétfoszlathatta ama pesti rendőrnek a látványa, aki megremegteti, hisz - mint írja - bajszának árnyéka ezer éven át Erdély fölé vetült.

Az *Histoire et utopie* című kötetébe (1960) foglalt *Levél egy távoli baráthoz* című írásában Cioran visszatér a magyarokkal való régi-új viszonyára. Az indítékot az 1956-os magyar forradalom szolgáltatja, s a számára változatlanul kínos összehasonlítás (hisz míg a magyarok harcoltak, a románok nagy többségükben hallgattak), ismét a régi komplexust ébreszti fel benne. E gyötrő érzés feloldására most is csak az elnyomó múlt felidézése kínálkozik. A magyarok - érvel Cioran a múltban jól töltötték be a gazdák, az urak szerepét, s így érthető, hogy tájainkon éppen ők voltak a legkevésbé hajlandók a szolgaság további elviselésére.

Ez az egész magyarságot, a hajdani elnyomókat s az egykori elnyomottakat egy kalap alá gyömösöző, sommás megítélés újfent régi, pontosabban: gyermekkori emlékekből fakad. Cioran felidézi barátjának, az egykori erdélyi faluban élő román fiúcskának páni félelmét a kakastollas csendőrtől, akitől - ha meglátta - reszketett és menekült. Persze évtizedekkel a kísértő, változatlanul riasztó élmény után Cioran arról is biztosítja barátját, hogy régi urait egyre kevésbé gyűlöli, igyekszik velük kapcsolatban tárgyilagos lenni.

Ez a vallomás nem csupán Cioran rendkívül összetett belső világába, a lelki sérülések és elfojtások bonyolult kölcsönhatásaiba, a gyakran szeszélyes, különködő megnyilvánulásainak forrásvidékére enged bepillantást, de szélesebb összefüggések között az etnikai előítéletek, sztereotípiák és ellenségképek kialakulásának, illetve szívós megtapadásának a megértéséhez is kulcsot ad.

Ezt a kulcsot alapjában véve Bibó Istvánnak köszönhetjük, ám Illyés Gyulától is megtanulhattuk, hogyan forgassuk. A csendőrtől rettegő fiúcska - általa is ismert - élményére reflektálva, Illyés arról írt, hogy ezt az „irtózatot utálatos alakot”, akit idegen Habsburg-jelmezében ő is jól ismert, bár természetesen kevésbé kellett tőle félnie. Éppen a hasonló, sőt helyenként azonos emlékekre is hivatkozva, jelentette ki Illyés: „Ha valaha szót remélnék érteni a nemzetiségi vitákban, mégis E. M. Ciorant választanám vitakezdőül.” Választása azért esne rá, mert - mint írja - „a mi mélységeinkből is beszél”. Szociológusi-pszichológusi szempontból nagyra értékelte Illyés még azt is, hogy Cioran rendkívül becses adalékokkal szolgál a *közösségi türelmetlenség* mélytudati vizsgálóinak. „Soha ilyen világos megfogalmazása a homálynak, soha ennyi tiszta adat az indulatok tárnasarából” - állapította meg Illyés, aki a magát immár franciának tekintő Cioranban felismerte az erdélyit, a sorstársat (*Szellem és erőszak*. Bp. 1978. 60-65.).

Cikkem olvasói között akadtak viszont olyanok is, akik nem az illyési szellemben értelmezték Ciorant, illetve fejtegetéseimet, s azokat

- feltehetően a tárgyilagosságra, bizonyos felülemelkedettségre való törekvésemből adódó hiányok, hangsúlyeltolódások miatt - elutasították. Függetlenül a személyemet illető mozzanatoktól, ez a reagálás akkor az egész kérdéskör s az egész közeg súlyosan traumatizált, neurotizált jellegét fejezte ki. Maga a Cioran-jelenség viszont arról tanúskodik, hogy a ma már népi indulatként, tömegirányzatként is érvényesülő román nacionalizmust olyan, a magyarságról kialakított ellenségkép táplálja, amely diakron, többretegű képződményként körvonalazódott. A magyarságot a román nemzet egyik ősellenségeként jeleníti meg, s e szörnykép szerint hol barbár jövevényként, hol gögös és kegyetlen feudális elnyomóként, hol irredentaként és horthysta gyilkosként, hol pedig a kommunizmus szálláscsinálójaként ábrázolja. Igen gyakran az összes hiposztázisokban egyszerre!

E kórkép megértéséhez a kis kelet-európai államok nyomorúságának bibói analízise változatlanul érvényes háttérmagyarázattal szolgál. Hála Bibónak, ma már ismerjük a kollektív kisebbségi komplexusok és más közösségi neurózisok, hisztériák veszélyességét. Az aktualizálódott Cioran-probléma is az előítéletek és elfogultságok rendkívüli szívósságát jelezte, s azt mutatta, hogy térségünket a - Bibó diagnosztizálta - görcsös félelmek tartják változatlanul hatalmukban. Ezek a főbiák a kölcsönös gyűlölködések és konfliktusok, sőt már pogromokba átcsapó incidensek forrásaivá váltak.

*

E fájdalmas tények, a sok keserű tapasztalat és csalódás ellenére, a művelődésbölcséleti ihletésű nemzetkarakterológiákkal s a közvetítésükkel felfogható román önképpel - véleményem szerint - elképzelhető a párbeszéd. (Jászi annak idején a „civilizált nacionalizmusok” dialógusát sürgette.) Lehetséges és szükséges a torz ellenségképeket lebontó, s a reális kölcsönös megismerést előmozdító vita. A közelmúltban nagy ázsiónak örvendett nemzetkarakterológiák mellé manapság egy új tudományág, a nemzeti ön- és ellenségképeket vizsgáló *imagológia* zárkózott fel. E korszerű diszciplína meghonosításával is ösztökélni kellene a régi, elfogult sztereotípiák, a felsőbbrendűséget tolmácsoló nemzeti hivatástudatok (ösiség s a térségben való elsőbbség legitimálta szerep, egyedüli államszervező képességből és kultúrfölényből fakadó vezetés stb.) felszámolását. Ez a kutatási ág is támogathatná ama komparatiztika megteremtését, amely az irodalmi, művelődésbeli kölcsönhatások mentén az önismeretek és önképek kritikai egybevetését biztosítaná. (Ezt szolgálná a konfliktusok - Bodor Pál javasolta - „szótárának” az elkészítése is.)

Ilyenfajta erőfeszítésre buzdított nemrég Victor Barsan építő szándékú cikke („22 “, 1990. 28. sz.). A szerző - ugyancsak a térszemlélet alapján - utal a két nép mentalitás- és magatartásbeli különbségeire, s a nemzeti tipológiák révén is elérendő alapos, kölcsönös megismerést szorgalmazta. Barsan jelzi a román-magyar együttélés szenvedélyektől átítatott jellegét, és nagy problémaérzékenységgel tapintja ki a két nép viszonyát beárnyékoló gyanakvás és félelmek forrásvidékét. A kölcsönhatásokat feszegető román írástudó példás állásfoglalásával csengenek össze Szilágyi N. Sándor eredeti analízisei és javaslati. *Mit kezdhetünk egymással?* című nagyobb cikkében (Valóság*, 1990. június 27. * A bukaresti Valóság című lapról van szó.) a romániai magyarság nemzettudatáról a következőket állapítja meg: „Nemzettudatunk tehát kettős meghatározottságú, és szervesen hozzátartozik a pozitív elem is, a nyelvi-etnikai hovatartozás tudata, és a negatív is, a másik etnikumtól való különbözőség tudata. Így aztán, tetszik, nem tetszik, a románok óhatatlanul hozzáuk tartoznak, ennek tudata beépül személyiségünkbe” (az én kiemelésem G. E.). Szilágyi N. Sándor fejtegetéseit az imagológia nyelvére fordítva: az önmagunkról alkotott képhez a

másik, együtt élő népről alkotott kép is hozzátartozik. Ez a kapcsolódás nyilván kétirányú (kell hogy legyen).

A nélkülözhetetlen párbeszéd esélyeit latolgatva, Szilágyi átfogó stratégia kidolgozását tartja halaszthatatlannak, a magam részéről pedig a nagyszabású koncepciót az említett összehasonlító vizsgálatok, mondjuk az „összehasonlító imagológia” tervével egészíteném ki.

Példaértékűnek érzem ebben a vonatkozásban Hanák Péter kutatásait, amelyek a németekről és a zsidókról a magyarságban élő képek - vicclapok vizsgálata alapján történő - elemzésére irányultak, és igen jól hasznosíthatók e tekintetben is Csepeli György etnikumközi kapcsolatokra, az etnocentrizmusra vonatkozó, főként társadalomlélektani fogantatású bűvárkodásai. Romániában szükségesnek tartom az olyanfajta - etnikumközi kapcsolatokat felmérő - közvéleménykutatások rendszeresítését, mint amilyenekről ugyancsak a „22” című hetilapban a közelmúltban Pavel Campeanu számolt be. Intézményi keretként javasoltam, hogy a Román Akadémia égisze alatt újonnan létesített Társadalomlélektani Intézetben e problémák tanulmányozására laboratórium létesüljön.

Az elfogultságok, előítéletek és hamis ellenségképek kiküszöbölése csak a tárgyilagos, történelmi, társadalomtudományi, lélektani megközelítésekben kifejlesztett kutatások és dialógusok segítségével érhető el, ha egyáltalán elérhető. Napjaink hiszterizált közegében, a közelmúlt véres incidenseinek tanulsága szerint is, az elvakult szenvedélyekre mindenekelőtt a ráció, a közép-kelet-európai tudat, a dunai patriotizmus jegyében lenne szabad válaszolni. E feleleteket irányítsa az empátia is; az indulatoktól fűtött magatartás és cselekvés csak katasztrófához vezethet.

ERNŐ GÁLL

“WE” AND “THEY”. THE ROLE OF ENEMY-IMAGES IN THE CONTEMPORARY HUNGARIAN AND ROMANIAN NATIONALISM

Subsequent to the 1989 revolutions in Central and Eastern Europe, nationalism flared up with renewed strength in this region. Old grievances induced by former political manipulation led to the formation and intensification of false self-images as well as distorted views about presumptive enemies. Relying on the analyses of nationalist phenomena in the Carpathian Basin by Oszkár Jászi and István Bibó, the author - through the example of Romania, or more strictly of his homeland, Transylvania - examines the awareness of an exclusive national homogeneity on the part of the majority nation and the process of opposing the Romanians which increasingly determines the consciousness of the minority. Despite the ever more hostile attitude towards Hungarians, the author believes that sound discussions would promote a mutual understanding and would help to destroy the false enemy-image.

TÓTH ISTVÁN

Szemponatok a kárpátaljai magyar nemzeti kisebbség önszerveződésének történetéhez*

A 4. Ukrán Front csapatai 1944 őszén vonultak be Kárpátaljára, s rövid, formalitásnak tekinthető közjáték után szovjet-csehszlovák megállapodás értelmében Szovjet-Ukrajnához csatolták a területet, az „ősi szláv földek egyesítésének” eszméjével, azzal a birodalmi logikával, amellyel a Szovjetunió már a második világháború előtti és alatti területi foglalásait is ideologizálta. Kárpátalja esetében ez a felfogás az „ősi ukrán földek egyesítésének” mitikus elve alapján módosult.

A főhatalomváltás utáni tíz esztendő szinte hermetikus elzártsága, a kisebbségeket sújtó szovjet nemzetiségpolitikai gyakorlat, valamint a diktatórikus viszonyok semmiféle önszerveződést nem tettek lehetővé. A megfélemlített, s éveken át üldözésnek kitett magyar kisebbség nem adhatott hangot sajátos törekvéseinek, de ha a nagyobb távlatokat nézzük, még kilátástalanabb helyzetbe került Kárpátalja másik őslakó népe, a háború után körülbelül 600 000 főre becsült ruszinság, amelynek a „minden ukrán egyesülésének” oltárán saját identitását kellett föláldoznia. Nemzeti szervezetük, a Kárpáti Ruszinok Szövetsége csak 1990 februárjában alakulhatott meg.

A kárpátaljai magyarság elszigeteltségén az anyaország sem tudott enyhíteni, de ez a hivatalos magyar politikának nem is állt szándékában. Ilyen koncepció nem illett bele a mindenkori szovjet vezetéstől függő magyar párt- és állami politika elképzeléseibe.

A kárpátaljai magyarság a háború utáni években pusztán megmaradásáért küzdött. A szovjet csapatok győztes bevonulását követő megtorlás, a 10 és 50 év közötti civil férfilakosság munkatáborokba hurcolása, az anyanyelven való művelődés lehetőségeinek szinte teljes megszüntetése, a kisebbségi intézmények hiánya csupán a fizikai túlélés perspektíváját nyújtotta. Az új hatalom - ideológiájában és gyakorlatában is - „idegen, külföldi megszállók” utódaiként kezelte az ott élő magyarokat: ellenséges és bűnös, tehát bármikor büntethető népelemként. Kettős nemzeti elnyomással kellett szembenézniük: az addig ismeretlen nagyorosz birodalmi sovinizmussal, s annak kielégületlen ukrán változatával. Utóbbit szubjektíve indokolták az 1938 és 1944 közötti évek magyar fennhatóságának keserű emlékei, de az érzelmek szításában nagy szerepet játszott a szovjet propaganda is.

E támadásokat sikerült a nemzeti azonosságtudat nagyobb károsodása nélkül átvészelni. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a kárpátaljai magyarság - a háború utáni deportálást leszámítva - nem kényszerült kompakt tömbben lakott tiszaháti szülőföldjének elhagyására, s lakóterületének etnikai szerkezetét nem bontotta meg nagyméretű iparosítás. Folytathatta hagyományos életmódját, s a ruszinokénál és ukránokénál fejlettebb mezőgazdasági kultúrája révén viszonylagos jómódra tehetett szert, ezért nem vált számára vonzóvá az alacsonyabb életszínvonalon élő szláv lakosságba való beolvadás. Lassan kiépülő - nem teljes skálájú - iskolarendszere segítségével nemzeti műveltségét is sikerült megőriznie, bár éppen oktatási intézményhálózatát érte a legpusztítóbb támadás. A koronként és politikai kurzusonként változó erejű támadások rendszerint megtörték a közösség ellenállását.

Kárpátalja 1918 és 1944 között

A Károlyi-kormány az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása után az elszakadást nem követelő ruszinokkal való méltányos kiegyezés érdekében 1918. december 21-én kelt 1918: X Néptörvényében kimondta, hogy: „Máramaros, Ugocsa, Bereg és Ung vármegyék

ruszinlakta részeiből Ruszka Krajna néven autonóm jogterület (kormányzósági terület) alakíttatik.” A Károlyi-kormány és a tanácskormány törvényei és rendeletei a békekonferencián semmit sem jelentettek, s így Masaryknak és Benešnek széles körű autonómia kilátásba helyezésével sikerült elérnie azt, hogy Kárpátalját - Podkarpatská Rus néven - a Csehszlovák Köztársasághoz csatolják. 1919. szeptember 10-én a Saint-Germain-en-Laye-i szerződésben kimondták a terület csatlakozását az új államhoz: „Cseh-Szlovákország kötelezi magát arra, hogy a ruthéneknek a Kárpátoktól délre fekvő területét a Szövetséges 'és Társult főhatalmak által megállapított határok között a Cseh-Szlovák állam kebelében autonóm egység alakjában oly szervezettel látja el, amely Cseh-Szlovákország egységével összeegyeztethető legszélesebb körű autonómiával rendelkezik.”¹ Az autonómiát 1920-ban garantálta a Népszövetség, és ez bekerült a csehszlovák alkotmánytörvénybe is.

A demokratikus berendezkedésének hírére kényesen vigyázó Csehszlovákia azonban nem volt hajlandó önszántából megadni a nemzetközi szerződésben garantált önkormányzatot Kárpátaljának. Egyebek között arra hivatkozott, hogy a ruszin nép éretlen még erre, s amint azt Beneš akkori külügyminiszter 1934-es ungvári beszédében kifejtette, az önkormányzattal visszaélne a szerinte túlságosan erős magyar és zsidó kisebbség, demokráciaellenes céljai megvalósítására.

Önkormányzatot az akkor már Kárpát-Ukrajnának nevezett terület csupán az első bécsi döntés után kapott, amikor a térség déli, túlnyomórészt magyarlakta vidékeit Ungvár, Munkács és Beregszász városokkal visszacsatolták Magyarországhoz. A ruszin többségű részeken megalakult német kreatúra kárpát-ukrán bábkormány 1938 októberétől 1939. március 15-ig működött, ekkor - szintén német jóváhagyással a magyar honvédség a huszti székhelyű Vološin-kormány alakulatainak, a Szics-gárdának gyenge fegyveres ellenállását leküzdve, megszállta és visszacsatolta Magyarországhoz egész Kárpátalját. A csehszlovák uralom idején Magyarország által is sürgetett önkormányzat, bár ennek tervezetét Teleki Pál egy kárpátaljai vajdaság koncepciójával 1940-ben az országgyűlés elé terjesztette, a befolyásos katonai körök ellenállásán megbukott. Egyébként az önkormányzatot a „békeidők” rövidsége miatt sem lett volna könnyű megvalósítani. Kárpátalja kényes geopolitikai helyzete - az 1941. június 26-i magyar hadbalépésig a magyarszovjet határ a Kárpátok gerincén húzódott -, majd a háborús állapotok áldozata lett az autonómia eszméje. A Vörös Hadsereg bevonulása után az önkormányzat már nem került szóba.

„Egy hónapig tartó katonai és Técsön székelő csehszlovák polgári közigazgatás után, ez év (1944 - T. L) november 26-án Munkácson összeült a nemzeti bizottságok I. kongresszusa, amely a hatalom egyedüli képviselőjének nyilvánította magát, Zakarpatszka Ukrajina (Kárpátontúli Ukrajna) néven államot hozott létre minisztériumokkal és egyéb hatalmi szervekkel, egyúttal kérte a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsát, hogy vegye fel Zakarpatszka Ukrajnát a Szovjetunió kötelékébe.”²

A Szovjetunió semmisnek tekintette a tengelyhatalmak, valamint Anglia és Franciaország által hozott, Csehszlovákia esetében a Szlovák Állam elismerését eredményező - s korábban általa is szentesített területi döntéseket, így Kárpátalja 1945-ben szovjet-csehszlovák megállapodás értelmében kivált Csehszlovákiából, s Szovjet-Ukrajnához csatlakozott. „Ennek a szerződésnek az aláírásával a kárpátukrán nép évszázados vágyakozása valósul meg. Egyesül szülőhazájával, Ukrajnával. Az egész ukrán nép, történelme során most első ízben egyesül egységes állam keretében”³ - nyilvánította ki a szovjet álláspontot Molotov külügyi népbiztos az egyezmény aláírása alkalmából adott nyilatkozatában. A térség 1946 januárjától tartozik a Szovjetunióhoz, hivatalos neve: az Ukrán SzSzK Kárpátontúli területe.

Már ezt megelőzően a Kárpátontúli Ukrajna Népbizottságainak 1944. november 26-án összehívott kétes legitimitást első kongresszusa ünnepélyes hangú kiáltványt intézett Szovjet-Ukrajna és a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsaihoz: „Örömteli történelmi nap jött el Kárpátontúli Ukrajna számára. A hős Vörös Hadsereg segítségével levetettük a német-

magyar igát. Véget vetettünk a magyarok és más idegenek sok évszázados uralmának Kárpátontúli Ukrajna ősi szláv földjén.”⁴ Hogy a kiáltvány fenyegető mondatai nem pusztába kiáltott szavak, már ekkor tapasztalhatta az ungi és a beregi Tiszahát, valamint a régi Ugocsa és Máramaros magyar népe: a munkára fogható férfi lakosság gyűjtőtáborokba hurcolásával kezdetét vette a „történelmi igazságszolgáltatás”.

A kárpátaljai magyarság a szovjet-magyar állami és pártkapcsolatokban

Az anyanyelvéhez, kultúrájához, nemzeti sajátosságaihoz ragaszkodó kárpátaljai magyar kisebbséget egészen a legutóbbi időkig nyomasztotta a „leírtság” tudata: tapasztalnia kellett, hogy a magas szintű szovjet-magyar állami-, párt- és diplomáciai tárgyalásokon léte föl sem merül. Még az általában semmire sem kötelező és más összefüggésekben is inkább a magyar politika által kezdeményezett „híd”-elmélet sem fogalmazódott meg vele kapcsolatban. A pártfőtitkárok csúcstalálkozóinak után megjelentetett közös nyilatkozatokban és közleményekben sem említették őket. Az áttörést az 1988-as moszkvai szovjet-magyar legfelsőbb szintű találkozó jelentette, amely után Grósz Károly pártfőtitkár a magyar újságíróknak adott nyilatkozatában olyan kisebbségként említette a kárpátaljai magyarságot, amelynek nemzeti léte kiteljesedőben van. Ez azonban nem volt közös nyilatkozat. Az MSZMP ekkor már érzékelte, hogy a magyar belpolitikában és közéletben mennyire fontossá vált a magyar kisebbségek ügye, ezért is tehetett a pártfőtitkár ilyen, a korábbi gyakorlatától idegen gesztust. A belső érdekek működtette szemléletváltozást mutatja az is, hogy 1988-ban, a kapcsolatok történetében először, a magyar párnavezetőség a szovjet parlamentnek küldött, az októberi forradalom 71. évfordulóját köszöntő táviratában meglelégedéssel „vette tudomásul, hogy kétoldali kapcsolatainkban mindjobban érvényesül a Szovjetunió területén élő magyar kisebbség összekötő szerepe.”⁵

1989 a magyar politikai és egyházi diplomácia áttörésének éve Kárpátalján. Grósz Károly, az MSZMP akkori főtitkára az SZKP KB meghívására Kárpátaljára, Ungvárra, Munkácsra és Beregszászra látogatott. Az eseménynek hangsúlyosan kisebbségpolitikai jelentősége volt, hiszen a szovjet és a magyar kommunista párt történetében még nem fordult elő, hogy az első számú magyar pártvezető a szovjet párt meghívására a magyar kisebbség meglátogatásának szándékával utazott volna a Szovjetunióba. Nem kevésbé volt jelentős a római katolikus és a református egyház vezetőinek, Paskai László esztergomi bíboros érseknek és Tóth Károly református püspök-elnöknek kárpátaljai látogatása.

A magyar pártvezetőség, amint azt az MSZMP főtitkára említett ungvári látogatása során önkritikusan elismerte: „Kétségtelen, hogy évtizedeken keresztül hallgatás, indokolatlan szemérmesség vette körül a kárpátaljai magyarság sorsát.”⁶

Az MSZMP hatalmának utolsó éveiben már több érdeklődést mutatott a magyar kisebbségek iránt, ám, mivel az akkor már a bomlás jegyeit mutató párt konzervatív, a „proletár nemzetköziség” eszméjét valló szárnyának képviselői képtelenek voltak a megújulásra, működésükkel többet ártottak, mint használtak. Ezt igazolta Grósz Károlynak a magyar közvélemény felháborodását kiváltó aradi és prágai látogatása is.

Az 1989-ben indult pluralizálódás a határokon túl élő magyar kisebbségek kérdésében is gyökeres fordulatot jelentett. A szabad választások után parlamenti képviseletig eljutott, az onnan kiszorult vagy be sem került pártok szinte mindegyike állást foglalt a magyar kisebbségek kérdésében. (Az akuttá vált problémát a véres fordulatban kulmináló romániai helyzet is gerjesztette.)

A szabadon választott magyar parlament páratlan gesztust tett: ünnepélyes megnyitására meghívta a külföldön, így a szomszéd országokban élő magyarok kiemelkedő képviselőit is. (Kárpátaljáról Fodó Sándor, a kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség elnöke vett részt az új országgyűlés megnyitásán.)

A szomszédos országok magyar kisebbségeit a magyarországi politikai fordulat eseményeiből nem a pártcsatározások érdeklik, hanem az, hogy Magyarország megnövekedett nemzetközi presztízsének, s nem utolsósorban az országaikban bekövetkezett fordulatoknak köszönhetően szabadabban vehetnek levegőt, s a változások eredményeként kisebbségi igényeiket saját politikai pártjaik programjaiként fogalmazhatják meg. Kárpátalján a Magyar Kulturális Szövetség vállalta a kisebbség társadalmi, politikai és kulturális érdekvédelmét.

Ha a magyar diplomácia figyelmét 1989-ig el is kerülte Kárpátalja magyar kisebbsége, az anyaország művelődéspolitikája - főleg az egyetemközi kapcsolatokra építve - lehetőségeihez mérten igyekezett támogatni az anyanyelvi oktatást. Az ungvári egyetemen 1963-ban létrehozott Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék működését például szegedi, debreceni, nyíregyházi, budapesti vendégtanárokkal, az utóbbi években magyar lektor állandó jelenlétével, magyar szakos hallgatók magyarországi részképzésével, oktatási eszközökkel és tankönyvekkel igyekezett segíteni. A támogatásnak - gyakorlati értékén túl - igen nagy volt az erkölcsi jelentősége.

Az évtizedekig „terra incognita” Kárpátalján a szovjet határátkelés viszonylagos liberalizálása következtében megélénkültek a rokoni és az emberi kapcsolatok. A magyarországi pártok, egyesületek és mozgalmak éltek a lehetőséggel: ismerkedő látogatásaikkal, könyvadományokkal és más kulturális támogatással segítik az ottani magyar művelődést. Elkezdődött a gyerekek csereüdültetése is. Az események sorában kiemelkedő jelentőségű a Szlovákiában évtizedek óta kedvelt honismereti kerékpártúrák mintájára megszervezett első kárpátaljai kerékpártúra.

Az önszerveződés esélyei és lehetőségei

Az 1944-et követően kapott történelmi „knock-out”-ot a kárpátaljai magyarságnak a legutóbbi időig sem sikerült teljesen kihevernie. Időbe telt elhurcolt, elmenekült, működésképtelenné tett értelmiségének pótlása is. (Napjaink aggasztó jelensége, hogy nagy számban települnek át értelmiségiek Magyarországra.) A front átvonulása után tág mozgásteret kapott helyi ukrán nacionalizmust hatékonyan kiegészítette és bátorította a sztálini Szovjetunió nemzetiségpolitikai gyakorlata: a háborús bűnösnek ítélt népekkel szembeni kíméletlen bánásmód. A területi (megyei) párt- és állami vezetést, de az alacsonyabb szinteket is az jellemezte, hogy a fontos posztokra a „testvéri segítségnyújtás,, elvének és gyakorlatának következményeként Kárpátalja sajátos viszonyait alig ismerő káderek kerültek.

A Sztálin halálát követő években a magyar kisebbség is tapasztalhatta a társadalomra nehezedő nyomás csökkenését. 1954-55-ben kezdték megnyitni a magyar tanítási nyelvű középiskolákat. A XX. pártkongresszus további reményeket ébresztett, megvalósulásukat azonban rövid időre visszavetette az 1956-os magyar forradalommal kapcsolatos álláspont. A kárpátaljai magyar lakosság több esetben tanújelét adta annak, hogy rokonszenvezik a forradalommal, s ez a hatóságoknak ürügyet adott újabb megfélemlítésekre, papok, értelmiségiek, iskolásgyerekek indokolatlan meghurcolására és elítélésére. A szovjetunióbeli általános enyhülés, a „hruscsovi olvadás” és az 56-ot követő magyarországi konszolidáció jótékonyan hatott a kárpátaljai magyarok helyzetére is.

1963-ban az ungvári egyetem Filológiai Karán megnyílt a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, 1965-ben önálló szerkesztésű lett az addig tükörfordításként megjelenő Kárpáti Igaz Szó című napilap, s ebben az évben jelent meg Kovács Vilmos *Holnap is élünk* című, a

sztálinizmussal szembehelyezkedő, a kárpátaljai magyarság 1944 utáni helyzetével számot vető regénye. Ez nem pusztán irodalomtörténeti adalék: a könyv megjelenése jelzi az igazság kimondhatóságának akkori lehetőségeit és határait. (Hamarosan el is tűnt a könyvtárak polcairól, második kiadása csupán 24 évvel később láthatott napvilágot.) Az ungvári területi rádió magyar nyelvű adásai után 1966-ban a televízió is elkezdte a magyar nyelvű műsorok sugárzását.

A Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék hallgatóinak látóköre kiterjedhetett a magyar kultúra egészére, s ez segítséget nyújtott a tisztultabb nemzeti tudat kialakításában. Az első évfolyamok ambiciózus és tehetséges hallgatói szokatlan dologra vállalkoztak: elindították az *Együtt* című, sokszorosított eljárással készült egyetemi irodalmi lapot. Megjelenését a szamizdat előállításának és kiadásának romantikája, s tegyük hozzá, kockázata lengte körül. A javarészt egyetemi hallgatókból álló szerzőgárdát már ekkor is érték ideológiai bírálatok, de működésüket átmenetileg mégis sikerült legalizálniuk. 1967-ben írószövetségi védnökséggel megalakították a Forrás Ifjúsági Irodalmi Stúdiót, amely nem lehetett hosszú életű: a hatvanas-hetvenes évek fordulóján a csehszlovákiai reformfolyamatoktól (is) megrémült, s már akkor gazdasági nehézségekkel küszködő brezsnyevi Szovjetunióban egyre durvább eszközökkel próbálták elszigetelni a reformokat követelőket.

Ebben a folyamatban a Forrás Stúdió költőinek (Balla Gyula, Balla Teréz, Benedek András, Fábián László, Fodor Géza, Zselicki József és mások) kísérletező, a nemzeti kultúrától ihletett versei váltak gyanúsakká. A Stúdió 1971-ben - külső nyomástól nem függetlenül megszűnt, s ezzel egyidejűleg fölerősödtek és kampányjellegű kaptak a volt tagok elleni vádaskodások és rágalmozások. A Kárpáti Igaz Szó névtelen szerzője (meg nem erősített, de nem is cáfolt vélekedések szerint Balla László főszerkesztő) a stúdiótagok verseinek helyet adó lapot, a Kárpátontúli Ifjúságot az „apolitizmus mentsvárának” és az „irodalmi destrukció központjának” nevezte, szerkesztőit pedig „politikai éberség” elmulasztásában találta vétkeseknek. Elmarasztalta az egyetem pártbizottságát is, mert az egyetemista költőket „politikailag nem irányítja, nem neveli őket, nem kíséri figyelemmel közéleti szereplésüket, sajtópublikációikat...”, ugyanakkor elvárja, „hogy súlyos mulasztását (tudniillik az egyetemi pártbizottság - T. L) rövid időn belül helyrehozza”. Az 1971. augusztus 20-án közölt *Elidegenedés?* című cikke a Forrás Stúdió hivatalos szervekhez (a területi pártbizottság illetékes titkárához, az Ukrajnai Írók Szövetsége Kárpátontúli Szervezete felelős titkárához, a Kárpátontúli Ifjúság szerkesztőihez a Kárpáti Igaz Szó szerkesztőbizottságához) címzett *Beadvánnyal*⁷ válaszolt. (A példányszámmal mért publicitásnak természetesen jóval kevesebb esélyével, mint a Kárpáti Igaz Szó: a röpirat gépelt, indigóval sokszorosított példányokban terjedt.) A *Beadvány* tiltakozik Balla László támadásai ellen. Elutasítja az egyes személyeket érintő vádakat, ugyanakkor logikusan felépített és adatokkal alátámasztott érveivel felsorolja a kárpátaljai magyarságot ért hátrányos megkülönböztetéseket, s a problémákra orvoslást kér és vár. Szerzői és aláírói kilátásba helyezik, hogy ha nem kapnak választ, akkor a területen kívüli szervekhez fordulnak panaszaikkal. A polgári szerveződésektől betegesen tartó hatalmi szervek fenyegetésekkel, megfélemlítésekkel, belügyi zaklatásokkal reagáltak a beadványra. A kisebbségi sérelmek felsorolását a „magyar burzsoá nacionalizmus” fölerősödéseként fogták fel. A *Beadvány* szerzői és aláírói ellen különböző megtorlásokat alkalmaztak: rágalomhadjáratot, munkahelyről való eltávolítást, katonai behívást stb. Ennek ellenére a következő évben, 1972-ben újabb, konkrét sérelmeket és kérdéseket felsoroló folyamodvány készült, amelyet szövegezői és több mint 1600 aláírója Moszkvába, az SZKP KB Politikai Bizottságának és a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének címzett. Ez az időszak azonban, az újonnan fellelt fogalommal szólva, a „pangás”, a gazdasági, társadalmi és politikai ellehetetlenülés kora. Nem meglepő tehát, hogy ezt az újabb kísérletet még szigorúbb adminisztratív megtorlások követték. Ma már az is nyilvánvaló, hogy „megoldást”

a központi szervek, amellet, hogy nem akartak, nem is tudtak nyújtani. Ekkor vált a homogenizálás jegyében ideológiai tétellé a szovjet nép és a szovjet ember kialakulásának tana. A „helyzet rendezését” a kor és a birodalmi politikai struktúra logikájából következően az „illetékes”, azaz a *Beadványban* bírált helyi hatóságok végezték el - állambiztonsági támogatással. A *Beadvány* körül szerveződő mozgalom tagjai nagy árat fizettek: Kovács Vilmost egzisztenciálisan tették tönkre, nyilvános önkritikára is kényszerítették, ám ez sem segített, s Magyarországra települése után rövid időn belül - 50 évesen - meghalt. A szerveződés másik szellemi vezéré, Fodó Sándor egyetemi tanárt eltávolították a munkahelyéről. Benedek András költőt, kiadói szerkesztőt behívták katonának, később a Magyarországra történt kényszerű áttelepülés mutatkozott kiútként helyzetéből. Vári Fábián László költőnek fel kellett függesztenie egyetemi tanulmányait, ezután be kellett vonulnia; szilenciuma majd egy évtizedig tartott. Hasonló sors jutott a Forrás másik költőjének, Fodor Gézának is.

A hetvenes évek elejétől Szovjetunió-szerte fokozódott az oroszosításban megnyilvánuló nyelvi türelmetlenség és a nemzeti sajátosságok iránti intolerancia, amely logikus következménye volt az egységes birodalom felé törekvő adminisztráció társadalomfelfogásának. E szerint az álláspont szerint nemzeti sajátosságokra már csak a külföld megtévesztésére szolgáló folklóregyüttesek miatt volt szükség. Miközben az orosz nyelv rendkívüli fontosságát hirdető nyilvános propagandakampány folyt, a moszkvai hatalmi központ titkos leiratokkal ösztökelte a „szövetséges” köztársaságok művelődési minisztériumait és oktatási szerveit az orosz nyelv még hatékonyabb - akár az anyanyelvi oktatást is háttérbe szorító - elsajátíttatására. A tömegkultúrán nevelkedő „homo sovieticus” előállításán fáradozó állami és pártbürokrácia azonban magát az orosz népet is tragikus helyzetbe sodorta.

Ukrajnában elszaporodtak az „ukrán burzsoá nacionalizmus” (más köztársaságokban más burzsoá nacionalizmusok) üldözendő esetei, a leleplezések, majd a „büntettet” követő hol nyílt, hol titkos tárgyalásokon született „példásan” szigorú ítéletek. A mozgalommá terebélyesedett „antinacionalista” kampány kárpátjai ideológiai tatárjárásának írásos emlékeit az ungvári Kárpáti Igaz Szó korabeli hasábjai őrzik.

Mérges füvek címmel jelent meg alap 1973. július 20-i számában Rotman Miklós veterán kommunistának, az ungvári egyetem docensének írása. A magyar nemzeti azonosságtudatra mért ideológiai csapás szerepét betöltő cikk sajnálkozik azon, hogy akadnak, akik a nemzeti sajátosságok túlságosan hangsúlyos hirdetésével a nacionalizmus útvesztőiben tévelyegnek. A szerző élesen elítéli a nem osztályszempontú történelemszemléletet, a „múlt idealizálását” és a „haza szent fogalmával kufárkodó” személyek utólagos tisztára mosását. Kovács Vilmos és Benedek András nevét említi az eszmei tévutakon bolyongók példáiként: „Az ő elképzelésükben a területünkön élő magyarság szellemiségét, tekintet nélkül belső tagozódására, a társadalmi rendszer változásaira, »az immár fél évszázados kisebbségi életforma« határozza meg. Ez a szemlélet egységes egészként kezeli a magyar kisebbséget, és legnagyobb vívmányaként értékeli, hogy a harmincas évek második felében sikerült »intézményesítenie magát«, s megteremthette érdekvédelmi szervezeteit, fórumait. Nem győzi fájlalni, hogy ezek a »kisebbségi intézmények, érdekvédelmi szervezetek nem alakultak újjá!« (Felmerül a kérdés: a népek egyenlőségére épülő társadalmunkban mi szükség rájuk.)” Súlyos szavakkal ostromozza a cikk az úgynevezett „nemzeti elzárkózást” is: „De a magyar ajkúak közül még aránylag kevesen lépnek túl a hivatalos tananyagon. Nem eléggé keresik az ismerkedést a szovjet költészet és prózairás legújabb műveivel, érdeklődésük kulturális életünk problémái iránt elég felületes... Egyoldalú orientáció sajátos különálláshoz vezethetne, a proletár internacionalizmussal semmiképpen sem összeegyeztethető elszigetelődéshez.”

A hetvenes évek első felében, közepén a kisebbség-nemzetiségellenes ideológiai ösztüzet Balla László vezényelte, aki a Kárpáti Igaz Szó hasábjain *Szovjet magyarok* című sorozatában új nemzetfogalomhoz próbálta szoktatni Kárpátalja magyar népét. Európa etnikai térképén az „embereknek egy új kategóriáját, a szovjet magyarokat” vélte fölfedezni, akik „néhány év alatt minden tekintetben a többi szovjet dolgozóval azonos tudati vonásokra, erkölcsi tulajdonságokra” tettek szert. Kik tehát ezek az emberek?

„Olyan emberek... akik a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének magyar nemzetiségű polgárai, akik az ugyancsak új történelmi kategóriaként létrejött szovjet nép fiainak érzik és vallják magukat, de ugyanakkor testvéri kapcsolatot ápolnak a más országi magyarokkal, akik egyébként saját történelmüknek tekintik mindazt, ami a Szovjetunió népeivel és a magyarsággal az elmúlt századok során lejátszódott, akik azonosmód örökségüknek érzik a szovjet népek és a magyar nép létrehozta kulturális kincseket, akik szeretik és művelik a magyar nyelvet és a legteljesebb fokú megbecsüléssel vannak szovjet testvérnépeik nyelve és első fokon a népeink érintkezési eszközét adó orosz nyelv iránt - s akik mindezen túl büszkék arra, hogy a világ haladó erőit tömörítő szocialista tábornak is élosztagát alkotó szovjet néphez tartoznak, hogy a föld legfejlettebb szocialista társadalmában élnek, és mint ilyenek, az első sorokban haladva végzik a kommunista jövő építését.”⁸

Balla László a cikksorozat második darabjában az immár definiált „kategória” egyedül vállalható hagyományairól próbálja meggyőzni az olvasót: „...elődeinket nagyon rossz helyen keresték, akik úgy vélekedtek, hogy azoknak a munkásságát folytatjuk, akik előttünk ezen a földrajzi területen magyarul írtak ... ha mindenáron hagyományok után kutatunk - (elődeink - T.L.) sokkal inkább azok a szerzők, akik ugyancsak szovjet magyar íróként a mieinkkel teljesen azonos ideológia alapján, ugyanazon esztétikai elvek szerint, egységes csoportba szerveződve tevékenykedtek a Szovjetunióban a két világháború között, a második alatt, s még egy ideig utána is.”⁹

A Kovács Vilmos és Fodó Sándor, valamint a Forrás Stúdió köré tömörülő nem túl nagy számú, ám szellemi hatásában mégis jelentős baráti társaság szétszűzása nem okozott nagy gondot a hatalmi apparátusnak. Az elnyomó szervezet azonban nem akart számolni azzal, hogy a gondok orvoslása nélkül képtelen lesz megoldást találni a magyar kisebbséget foglalkoztató problémákra.

1972 májusában a Forrás ellen, illetve később annak „pótlására” megalakult a Kárpáti Igaz Szó működtette Területi József Attila Irodalmi Stúdió. „A Forrás néhány tagját szívesen látták volna az új szervezetben, másokat viszont nem. Hamar rájöttünk, ez szakításhoz vezetett volna a Forráson belül, így mindnyájan távol maradtunk”¹⁰ - nyilatkozta Fodor Géza 1989-ben.

A hetvenes évek második fele a mozdulatlan idő történelme. A magyar szellemi kibontakozáson munkálkodók csapata szétszórva. Látszólag persze minden rendben van: az új irodalmi stúdió több tucat tollforgatót „működtet”, rendszeresen megjelennek a Kárpáti Igaz Szó versekkel, prózával teli Lendület és Neon című mellékletei, de mindez mintha légüres térben, süketítő csendben történne. Az évtized vége felé azonban a stúdiótagok, igaz, egyelőre „termelési kirándulások” formájában, ismerkedni kezdenek a valósággal, s kezdenek rendszeressé válni az író-olvasó találkozók. 1984-ben Beregszászon megalakult az Illyés Gyula Magyar Irodalmi Klub, 1987-ben Ungváron pedig a Nyelvművelők és Irodalombarátok Drávai Gizella Köre. (Drávai Gizella regionálisan nagy hatású beregszászi tanárnő, tankönyvíró volt - T. L.) Ezt követően Gáton a költő szellemi hagyatékának ápolására megalakult a Kovács Vilmos Irodalmi Kör, Péterfalván a Móricz Zsigmond Irodalmi Klub majd két művelődési kör: Nagyszőlősen a Bartók Béla, Técsőn pedig a festő Hollósy Simon nevét viselő.

Szervezni kezdte magát a szigetekben és a szórványokban élő magyarság is. 1989-től, hosszú, kényszerű szünet után az aknaszlatinai (a régi Máramaros megyében) szülők áldozatos hozzájárulásával ismét működni kezdett az önálló magyar középiskola. A szórványokban élő, iskolákkal már régóta nem rendelkező felső-tiszavidéki magyarság „vasárnapi iskolák” indításával - az anyanyelv fakultatív oktatásával próbálja pótolni a hiányzó magyar iskolát.

A körök, klubok, tanfolyamok jelentős honismereti és hagyományápoló tevékenységet fejtenek és fejtenek ki. Ezek az állami beavatkozástól és hatásoktól mentes közösségi képződmények - szervezett vitáik jóval túllépték a helyi peresztrojka törékeny nyilvánosságát felélesztették a végleg szertefoszlottnak hitt formát, az önálló és független polgári kezdeményezés intézményét.

1988-ban a József Attila Irodalmi Stúdió - annak érdekében, hogy tevékenységébe nem író értelmiségieket is bevonhasson - nevét József Attila Alkotóközösségre változtatta.

Ekkor már csak idő kérdése volt, hogy a számos kisebb körből, klubból mikor alakul meg a kárpátaljai magyarságot tömörítő csúcsszervezet. Egyesek jobb példa híján CSEMADOK-szerű, az állami struktúra részét képező szervezet megalakítására gondoltak. Erősebb volt azonban azoknak a tábora, akik szervezetileg, ideológiailag és gazdaságilag is független szervezet létrehozását kívánták. Így 1989. január 21-én a Sevcenko Ukrán Anyanyelvi Társaság kárpátaljai szervezetének alakuló gyűlésén egy kezdeményező csoport (Balla László, Debreceni Mihály, Dupka György, Fodó Sándor, Gazda Albert, fánki Endre, Móricz Kálmán, Túróczy István, Varga Béla és Zselicki József) kinyilvánította azt a szándékát, hogy létrehozza a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetséget (KMKSZ).

Egy hónap elteltével, február 26-án a KMKSZ Ungváron megtartotta alakuló közgyűlését. Elnökévé Fodó Sándor egyetemi tanárt, alelnökeivé Móricz Kálmán újságírót és Gulácsy Géza tanárt, titkáraivá Dalmay Árpád tanárt és Dupka György szerkesztőt, gazdasági felelőseivé Szöllösi Tibor orvost és Túróczy István banktisztviselőt választotta. Az Alapítólevél II. pontja értelmében „A KMKSZ célja az Ukrán SZSZK területén élő magyar nemzetiség kultúrájának, nemzeti hagyományainak, anyanyelvének megőrzése és ápolása, anyanyelvi művelődésének és oktatásának elősegítése, valamint az e célokkal kapcsolatos érdekek védelme.”¹¹

A Szövetség ma megkerülhetetlen társadalmi és politikai erő: neki köszönhető, hogy ma már nemcsak a sajtóban használhatók a magyar helységnevek, hanem a falvak, s a magyar többségű Beregszász határában is láthatók. A Szövetség kezdeményezése volt az a konferencia, amelyet 1989 őszén a munkatáborokba hurcoltak emlékére szerveztek Beregszászban. Amikor a hivatalos szovjet politika közömbösen viselkedett a romániai falurombolással, s általában a Ceaușescu-rezsim politikájával szemben, a szovjet sajtó torzító információkat közölt az ottani eseményekről, a KMKSZ a magyarországi sajtóban többször állást foglalt a romániai magyar kisebbség mellett, a moszkvai vezetőséghez címzett távirataiban pedig felszólította a szovjet kormány és pártszerveket, hogy ítélik el a romániai állapotokat. (Mint tudjuk, a szovjet kormány nem tett ilyen lépéseket.) A Szövetség ma már politikai pártként viselkedik. Az 1990. április 30-i tisztújító közgyűlésen javasolták, hogy ezután a Kárpátaljai Magyar Demokrata Szövetség megnevezést viselje. A vita eldőlt: a KMKSZ nem változtatta meg a nevét. Az azonban; hogy a KMKSZ képviselőjelölteket állított a márciusi tanácsi- és parlamenti választásokon, nyílt politikai szerepvállalásra utal.

A KMKSZ politikai jelentőségét növeli Magyarország Ukrajnában is megnövekedett tekintélye. Ezért rendkívüli a jelentősége annak, hogy az előző és a mostani magyar kormány a KMKSZ-t a kárpátaljai magyarság képviselőjeként fogadta el. A legfontosabb azonban az, hogy a Szövetség egységes erőként tud fellépni, politikája higgadt és kiegyensúlyozott.

Viszonylag alacsony száma s a belső politikai élet tagolatlansága miatt -a többpártrendszer gyakorlatilag még nem érzékelhető -a kárpátaljai magyarság nem tömörül más szervezetekbe, mozgalmi ambícióit a KMKSZ-ben éli ki. A magyar autonóm nemzetiségi körzet terve mégis megosztja. 1989. augusztus 20-án Palágykomorócon a KMKSZ beregszászi járási szervének képviselői egy Beregszász székhellyel létrehozandó autonóm körzet megalakítására tettek javaslatot, amely a beregszászi, munkácsi, az ungvári és a nagyszöllősi járás magyar többségű falvait foglalná magába. Az ellentétek forrását az képezi, hogy ebben az egyelőre csak az elképzelésekben élő autonómiában körülbelül 60-70 000 magyarnak nem lenne helye. Ungvár sem tartozna a körzetbe - mai etnikai összetétele ezt nem is indokolná - s vele a magyar szellemi élet számára nélkülözhetetlen rádió- és televízió-szerkesztőség, a Kárpáti Igaz Szó és a Kárpátontúli Ifjúság című lapok szerkesztősége, a könyvkiadók és az egyetem sem. Az autonómia ötlete az SZKP nemzetiségi platformtervezetének nyilvánosságra hozatala után született meg. A tervezet szerint: „Nemzetiségi járásokat, községi és nagyközségi tanácsokat kell létrehozni azokon a helyeken, ahol nagy létszámban élnek olyan nemzetiségek, akiknek nincs saját nemzeti területi képződményük; törvényben kell rögzíteni a nemzetiségi csoportok és közösségek önrendelkezésre való jogát.”¹²

A nemrégiben még szenvedélyeket korbácsoló vita 1990 nyarára elcsendesült. Terjed az a vélemény is, hogy kezdetnek az önkormányzattal fölérő „különleges gazdasági övezet” jogállását kellene elnyernie egész Kárpátaljának. Az is lehet, hogy a kérdés - klasszikus módszerrel, az érintettek megkérdezése nélkül - máshol dől el. Erre látszik utalni Mihail Gorbacsovnak 1989. szeptember 20-án mondott beszéde:

„Abból indulunk ki, hogy a mostani nemzeti területi megosztás nem akadályozza a nemzetiségek normális életét az ország különböző vidékein. Elsősorban a megfelelő körülmények létrehozására kell összpontosítani az erőfeszítéseket.' Ha most az ország adminisztratív-territoriális térképe átrajzolásának útjára lépünk, az csak még jobban megnehezítené az amúgy sem könnyű helyzetet...”¹³

Kárpátalján a vallásukat gyakorló magyarok a református, a római katolikus és a ma már nem tiltott görög katolikus felekezetbe tömörülnek, de működik adventista és baptista gyülekezet is.

A református gyülekezet a legnépesebb: tagjainak száma 100 000-re tehető. A felekezet, mivel a területen kizárólag magyar hívei vannak, valóban betölti a „nemzeti egyház” szerepét. A korábbi évtizedek után - a háborút követően húsz református papot hurcoltak munkatáborokba - ma jóval kisebb nyomás nehezedik az egyházra. A hívek lelki gondozását húsz lelkész látja el, azonban 13-an közülük - önhibájukon kívül - nem végeztek teológiát. Ennek az a magyarázata, hogy kárpátaljai fiatal nem jelentkezhetett magyarországi teológiára, így a református egyház kénytelen volt helyi tanfolyamokon kiképzett „hallgatókkal” pótolni a krónikus lelkészhiányt. Az államateizmus gyengülését mutatja, hogy ma már négy lelkészjelölt tanul a budapesti és a debreceni teológián. A vallásos irodalom ma már korlátozások nélkül érkezhethet a Szovjetunióba.

A hozzávetőlegesen 65 000 római katolikus hívő anyanyelvi megosztása: 85 % magyar, 8 % szlovák, 7 % német. Gondjaik a reformátusokéhoz hasonlatosak: 8 hetven éven felüli plébános teljesít szolgálatot, s a lelkészutánpótlás, annak ellenére, hogy két fiatal Egerben, egy pedig Rigában készül papi hivatására, nem nevezhető megnyugtatónak. Paskai László esztergomi bíboros-érsek kárpátaljai látogatása után 2 magyarországi plébános és 3 ferences

szereztes kapott öt esztendőre szóló missziós megbízatást. A római katolikus egyház papjai közül tizennyolcan járták meg a munkatáborokat.

1949-ben, a görög katolikus egyház betiltásának esztendejében, 23 000 volt a magyar nemzetiségű hívek száma. Ez az egyház különösen kényes helyzetbe került, hiszen unitus papsága a római orientáció mellett magyarbarátsággal is vádolható volt. Ennek meg is adta az árát: 129, többségében nős és családos, pravoszlavizálni nem hajlandó papja került munkatáborokba. Javaitól és templomaitól megfosztották, ezeket a pravoszláv egyház kapta meg. Ma már nincs állami tiltás a görög katolikusokkal szemben, de a zavartalan vallásgyakorlást tulajdonjogi bonyodalmak akadályozzák, a pravoszláv egyház ugyanis nem hajlandó lemondani a neki „államilag juttatott” javokról.

Intézményesített üldözés, állambiztonsági megfigyelés, szakadatlan, az iskolákat is átható ateista kampány, amelyben az egyház devianciaként, lelki torzulásként szerepel: ilyen körülmények között működhetnek - s bizonyos vonatkozásokban ma is így működhetnek Kárpátalja egyházai. A szorongatottság azonban kohéziós erő is. S ha földreszorítottan is, az egyházak a közösségi érzület ápolásával felbecsülhetetlen szolgálatot tettek a kisebbség önazonosságának megőrzéséért.

Ukránok, ruszinok, magyarok: együtt, vagy külön utakon? A tágasabb játékeret nyújtó gorbacsovi reformirányzat felülről érkező engedményei következtében a korábban illegálisan működő ellenzéki csoportosulásokból alakult meg a RUH, az ukrán népfrontmozgalom. Azóta több párt és mozgalom (Ukrajna Demokratikus Pártja, Ukrán Köztársasági Párt, Ukrán Liberális-Demokrata Párt stb.) alakult meg, tömegeket azonban csak a RUH tudhat maga mögött. Az önmagát ma már Galíciaként emlegető Nyugat-Ukrajnából, ahol gyakorlatilag a RUH kezébe került a hatalom, a területi közelség ellenére Kárpátalján nem tudott erős pozíciókat kiépíteni az ukrán népi mozgalom. Ennek okai a helyi vezetőség egyelőre sikeres átmentődési manőverei, valamint a RUH ukrán nemzetállam létrehozását célzó törekvései, melyeknek, annak ellenére, hogy az 1945 óta felnövekvő nemzedékeket a nagyukrán eszmeiség jegyében nevelték, Kárpátalján nincs tömegbázisuk. Ezt az is bizonyítja, hogy 1990 februárjában egy korábban elképzelhetetlen nemzetiségi „metamorfózisnak” lehettünk tanúi: ekkor alakult meg Ungváron a Kárpáti Ruszinok Szövetsége. (Kárpátalja Szovjet-Ukrajnához csatolása után a ruszinság - legalábbis a rendeletekben és deklarációkban-része lett az „egységes ukrán nemzetnek”, s ez a nép által valójában sohasem legitimált „egységesülés” egyáltalán nem kedvezett a ruszin sajtóosságoknak. Más lapra tartozik, hogy ennek az eszmének a meghirdetése nélkül nehezen lett volna magyarázható Kárpátalja „önkéntes” csatlakozása az „ősi anyaföldhöz”.) Az etnikai reneszánsz ellenére a „ruszin” egyelőre nem vallható be nemzetiségként, igaz, a legutóbbi népszámlálás idején, 1989 januárjában még nem létezett a ruszinok szövetsége.

Az ukrán-magyar s a ruszin-magyar kapcsolatok ma politikai és társadalmi mozgalmak, szervezetek tevékenységébe is tagozódnak.

(RUH-Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Kárpáti Ruszinok Szövetsége-Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.) E viszonyrendszeren túl azonban az sem közömbös, hogyan alakul a különböző nemzetiségek együttélésének napi gyakorlata. A RUH liberális politikát hirdet, de mert regionális választási sikerei ellenére sem túlsúlyos politikai erő a köztársaságban, ezt még nem állt módjában bizonyítani. Bár a KMKSZ-szel jó a kapcsolata, nem lehet kizárni annak a lehetőségét sem, hogy a függetlenedésért vívott küzdelemben a mozgalom a kisebbségek felé is tesz majd oldalcsapásokat.

Kárpátalja őslakóinak, ruszinoknak és magyaroknak a történelem folyamán alig voltak említendő nemzetiségi konfliktusai. A hivatalos szovjet-ukrán történetírás által előszeretettel emlegetett ezer esztendő magyar elnyomás nehezen vehető komolyan, láthatóan és dokumentálhatóan az ukrán nemzeti tudat legitimációs zavarait hivatott ellensúlyozni. Jelentős társadalmi háttérrel rendelkező nemzeti törekvésekről a történelmi Magyarország

ruszinságáról szólva már csupán e nemzetiség hiányos társadalomszerkezete miatt sem beszélhetünk: hiányzott a nemzeti arisztokrácia, a polgárság, értelmiségét is majdnem kizárólag az államhatalommal szemben lojális unitus görög katolikus papság jelentette. Az ortodox-unitus ellentétkebe pedig eléggé nehezen magyarázhatóak bele modern értelemben vett nemzeti törekvések.

A 20. század történelmi eseményei - amelyeket a bevezetőben érintettünk -, valamint a két nép ekkor már ellentétes vagy egymással nem egyező törekvései és érdekei inkább megterhelték a kapcsolatokat. A cseh állami adminisztráció tudatosan törekedett a magyar és a ruszin politikai, társadalmi és nemzeti törekvések szembeállítására, Kárpát-Ukrajna rövid fennállása idején pedig már fegyveres összecsapásokra is sor került magyar és kárpátukrán katonai és félkatonai egységek között. A Magyarországhoz visszacsatolt, s a revíziós propagandában előszeretettel „gens fidelissimaként” emlegetett ruszinság a Kárpátalja belső viszonyai iránt érzéketlen magyar polgári és katonai közigazgatással került harmonikusnak nem nevezhető kapcsolatba.

A Vörös Hadsereg bevonulása után a „testvéri segítségben” részeltetett, azaz a Szovjetunió belső területeiről gazdasági, politikai, oktatási kérdésekkel előzönlött Kárpátalján a ruszinságnak kevés közéleti szerep jutott, közülük elsősorban a kommunista meggyőződésű, a sztálini „hitelveket” valló személyek kerülhettek hatalmi pozícióba. Saját népük érdekei ellenében neofita buzgalommal dolgoztak az elvek gyakorlati megvalósításán, nem kevés megpróbáltatást okozva ezzel a ruszinságnak, s még halmozottabban az ismét kisebbségi sorba került magyarságnak. A nagyorosz, valamint ukrán színekben jelentkező társadalmi és nemzeti elnyomás súlyosan érintette a magyar lakosság gazdasági életét, átmenetileg megbénította oktatási infrastruktúráját, szinte lehetetlenné tette anyanyelvi kultúrájának művelését. Sajnálatos, hogy ebben a hol burkoltabban, hol nyíltabban „történelmi igazságszolgáltatásként” aposztrofált folyamatban a ruszinság - ekkor hivatalosan már: kárpátontúli ukránság - képviselői is részt vettek. A magyar kisebbségen ejtett sebet csak üszkösítette a problémák kibeszélhetetlensége, ami egészen a legutóbbi időkig a kölcsönös gyanakvást gerjesztette ukránok, ruszinok és magyarok között.

Ma azonban van esély e bizalmatlanság leküzdésére. Ukránok, ruszinok és magyarok tömegszervezetei nyíltan vállalhatják és vállalják is önazonosságukat. A nyílt vállalásban természetesen ma is van kockázat, s hogy ez kiiktatható legyen, sok mindennek változnia kell a mai Ukrajna politikai kultúrájában. Nem zárható ki ugyanis az a veszély, hogy a ki nem élt nemzeti érzelmek, valamint az összeomló gazdaság teremtette káosz a RUH nacionalista szárnyát erősíti föl.

Erre látszik utalni a RUH, a Sevcsenko Társaság, a Proszvita, a Memorial, az Ukrán Köztársasági Párt, az Ukrán Demokrata Párt, az Írószövetség, az Ukrán Társaság és más ukrán szervezetek ingerült reagálása a Kárpáti Ruszinok Szövetségének arra a javaslatára, hogy állítsák vissza Kárpátalja autonóm köztársasági státusát. Állásfoglalásuk szerint a „széthúzás” megbontja az ukrán nemzet egységét, ezért elsősorban Ukrajna már deklarált függetlenségét kell a gyakorlatban megvalósítani, „aztán majd lehet arról is vitatkozni, hogy milyen szinonima felel meg leginkább számunkra: ruszin, rusznák vagy ukrán.” Nem hiányzik ebből az ideológiából a külső fenyegetettség, s az idegen ármány rémképe sem: „Felszólítjuk a Kárpáti Ruszinok Szövetségének vezetőit, hogy hagyják abba a moszkvai sovíniszták, a budapesti magyar-oroszok, a prágai kárpát-oroszok és a politizált amerikai ruszinok (akik számára idegen a kultúrruszinság) eszméinek propagálását.”¹⁴

Ruszinok és magyarok kapcsolatainak nehéz fejezetéhez érkeztünk ismét. Reményeink abban lehetnek, hogy - jó esetben értetlen, s nem agresszív! - külső hatásokat kiiktatva a kapcsolatok ezt a történelmi próbát is kiállják.

* Készült a Ts-4 Magyarságkutatás Program támogatásával.

Jegyzetek

- 1 Ajtay Gábor: *A Ruthénföld autonómiája és a cseh politika*. Magyar Kisebbség, 1925. 693.
- 2 Kovács Vilmos-Benedek András: *Magyar irodalom Kárpát-Ukrajnában*. Tiszatáj, 1970/10. 962.
- 3 Új Szó, 1945. július 3.
- 4 *Manyifeszt persoho zjizdu Narodnih Komitetyiv Zakarpatszkoji Ukrajini pro vozjegynanja Zakarpatszkoji Ubajini z Ragyanszkoju Ukrajinoju*. Közli a *Kárpáti Kalendárium*. Kárpáti Kiadó, Uzshorod, 1974.
- 5 Magyar Hírlap, 1988. november 5. 2.
- 6 Kárpáti Igaz Szó, 1989. április 5. 1.
- 7 *Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről*. Medvetánc könyvek, Budapest, 1989. Balla Gyula *Kárpátaljai magyarság 1918-1988* című tanulmányának függelékeként
- 8 Balla László: *Szovjet magyarok. Új fogalom*. Kárpáti Igaz Szó, 1975. november 23. Neon melléklet, 37. szám.
- 9 Balla László: *Szovjet magyarok. Hagyományok* Kárpáti Igaz Szó, 1975. december 7. Neon melléklet, 38. szám. 3.
- 10 Nagy Zoltán Mihály: *A gondolat szabadsága. Beszélgetés Fodor Géza költővel*. Hatodik Síp, 1989. 23.
- 11 Móricz Kálmán: *A KMKSZ megalakulása*. Hatodik Síp, 1989. augusztus. 21.
- 12 *A Párt nemzetiségi politikája a jelenlegi körülmények között Tervezet*. Kárpáti Igaz Szó, 1989. augusztus 19.
- 13 In: Móricz Kálmán: *Kell-e nekünk autonómia?* Hatodik Síp, 1989/2. 29.
- 14 Idézi Móricz Kálmán: *Ruszin, rusznák vagy ukrán?* Kárpátalja, I. évfolyam, 1990. 15. szám. 10.

ISTVÁN TÓTH

SOME ASPECTS OF THE HISTORY OF THE SELF-ORGANIZATION OF HUNGARIAN NATIONAL MINORITIES IN SUB-CARPATHIA

The study gives an outline of the Hungarian attempts at self-organization in Sub-Carpathia. the author dates the earliest of such attempts which can be documented, to the 20th Congress of the Soviet Communist Party were already felt even in this country. However, the enlivened public life was soon broken down in the subsequent period linked to the name of Party-chief Brezhnev which made any kind of self-organization impossible for decades. However, at the turn of the sixties and seventies, Hungarian intellectuals in Sub-Carpathia tried hard to give utterance to their grievances, but the movement at the time could not yield any other palpable “result” than reprisals Yet Hungarians in Sub-Carpathia have not given up their demand on self-organization. The somewhat more open political atmosphere enabled them - in 1989 - to resume their movement, which is proven by the establishment of the Sub-Carpathian Hungarian Cultural Association, an independent organization safeguarding the Hungarian cultural, social and political interests. The author also attempts to outline the Sub-Carpathian reality in a broader context too.

BÍRÓ GÁSPÁR

Kisebbségek és kollektív jogok

1989 novemberében elkészült a Kisebbségi Kódex néven ismertté vált, a nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségek jogairól szóló magyarországi törvénytervezet első változata. Az azóta folytatott számos vita, egyeztetés és az időközben megjelent alternatív tervezetek két alapvető szempont tisztázását követelik meg. Az opciók megfogalmazása mindkét esetben lényeges koncepcionális és gyakorlati következményekkel jár.

Liberalizmus, szabad identitásválasztás és közttestület

A liberalizmus fogalmát a következőkben abban az értelemben használjuk, ahogyan azt Fr. Hayek *The Constitution of Liberty* című művében, különösen annak utószavában kifejtette.¹

Az első szempont: a nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségek és a hozzájuk tartozó egyének sajátos jogait kizárólag individuális emberi és állampolgári szabadságjogokként értelmezni olyan felfogást jelent, melynek csak látszólag van köze a klasszikus liberalizmushoz. Ez az elméleti opció valójában tagadja az egyéni identitásválasztás szabadságát. Azt csak interiorizált, ki nem nyilvánított, majdhogynem titkos akarati aktusként engedi meg, mivel figyelmen kívül hagy egy létező társadalmi jelenséget, a kisebbségi csoportautonómiára vonatkozó törekvések igényét, a választott identitás nyilvános megélésének intézményesített keretét.² Következésképpen megalapozatlannak és elméletileg indokolatlannak tekinti a kisebbségek sajátos jogait szabályozó törvényt. Az érv még hangsúlyosabb azzal a felfogással szemben, mely még a nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek sajátos jogait is kétségbe vonja.

A második szempont: a nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségek mint társadalmi csoportok egy modern demokráciában nem rendelkeznek és nem is kell hogy rendelkezzenek semmilyen különleges státusszal, így közjogi státusszal sem. Ez nyilvánvalóan ellenkezik az állampolgári jogegyenlőség elvével. Közjogi státusszal a kisebbségek által szabad akaratukból, az alkotmány tiszteletben tartásával létrehozott, meghatározott típusú és hatáskörű intézményeket célszerű bizonyos esetekben felruházni. Ezek legitimitása a nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségek közösségi létéből és közösségteremtő sajátosságaiból és potenciáljából ered - amennyiben, nem lehet elégszer hangsúlyozni, az illető kisebbségek erre igényt tartanak. Azt, hogy a kisebbségek létrehozhatnak-e ilyen intézményeket, közületeket vagy sem, azt rájuk, és kizárólag rájuk kell bízni. Az állam, amennyiben kisebbségpárti, azaz demokratikus és liberális politikát kíván folytatni, az ehhez szükséges jogi és anyagi keretet kell hogy megteremtse. S itt már szükség van egy kerettörvényre; ez tartalmazza azokat a rendelkezéseket, amelyek

1. lehetővé teszik a közjogi státusszal bíró kisebbségi intézmények kezdeményezését és létrehozását (feltételezve, hogy más típusú kisebbségi egyesületek és szervezetek megalakítási lehetősége adott);

2. lehetővé teszik meghatározott, sajátos egyéni jogok gyakorlását azon nemzeti, etnikai vagy nyelvi kisebbségekhez tartozó egyének számára is, akik sem közjogi státusszal rendelkező, sem egyéb, politikai vagy magánjogi természetű kisebbségi intézményekben, szervezetekben, egyletekben stb. nem kívánnak részt venni, ám őrizni és nyilvánosan megélni kívánják nemzeti, etnikai vagy nyelvi identitásukat.

Szabad identitásválasztás és szabad identitásnyilvánítás

A klasszikus liberális politikai filozófiának az egyéni szabadság lehető legteljesebb mértékű biztosítása a kiindulópontja. Az államot az egyéni szabadság tiszteletben tartására rászorítani alapvetően az állam és az egyház, valamint az állam és az oktatás szétválasztása után, az államot alkotó hatalmak szétválasztása és egyensúlyának megteremtése útján lehetséges. A politikai hatalmat konstituáló civil társadalom politikai konszenzusa nyomán születnek meg azok a konkrét megoldások, az alkotmányok, amelyek e technikákat a kulturális és történelmi hagyományoknak és sajátosságoknak megfelelően meghatározzák. A liberális politikai demokrácia többek között azt jelenti, hogy a politikai vita eldöntése után, vagyis miután létrejött a konszenzus a majoritás elve alapján, a nézetével lényegében és pillanatnyilag alulmaradt kisebbség, vagyis a politikai kisebbség nemcsak hogy fennmarad, hanem emberi és politikai szabadságjogainak teljes birtokában marad. Tehát normaalkotásra, szabályozásra továbbra is képes, sőt beleszólása van az általános, őt magát is érintő politikai vitákba. A politikai kisebbség közösség, de mindenekelőtt politikai közösség, s mint ilyen rendszerint rendelkezik mindazokkal az ismérvekkel, amelyek egy közösséget közösséggé tesznek általános értelemben, vagyis: akaratiság (a közösség akarása), normaalkotó képesség és meghatározott kulturális azonosság.

Az európai államok politikai határváltozásai nyomán megjelenő és ilyen minőségükben máig fennmaradt nemzeti, etnikai vagy nyelvi kisebbségek, nem utolsósorban egyes esetekben a múltbeli államalkotói tapasztalatok és beidegződések nyomán, a legtöbbször politikai kisebbségek is a fenti értelemben. De nem azért, mert az anyanemzet politikai „nyúlványának” tekintik magukat, hanem mert, amint az 1990-ben például a határon túli magyarság esetében bebizonyosodott, képesnek bizonyultak önálló politikai akarat megfogalmazására és annak képviselésére az adott állami struktúrába integrálódva, az általánosan elfogadott játékszabályok alapján. Amellett, hogy rendelkeznek a közösséget általánosan jellemző adottságokkal, vagyis 1. a közösséggként való önmeghatározás igényével; 2. normaalkotó képességgel (különösen a „saját státútum adásának” képességével), és 3. az etnikai többségtől eltérő kulturális önazonossággal.

Amennyiben e kisebbségek politikai közösségi jellegét tekintjük elsődlegesnek, felmerülhet az állami struktúra és a kisebbségi autonómatörekvések összeegyeztetésének kérdése (föderáció, unió stb.), mely Magyarország esetében, számos, itt nem részletezendő ok miatt, nem releváns. Fontos azonban megjegyezni, hogy az állami struktúrára vonatkozó kérdés nem vonja maga után szükségszerűen sem az állam területi egységének, sem szuverenitásának vagy függetlenségének kétségbevonását.

Mivel Magyarországon nem is egy nemzeti, etnikai vagy nyelvi kisebbség részéről kifejezésre jutott a sajátos nemzeti, etnikai vagy nyelvi identitás meghatározásának, valamint a kulturális önazonosság megőrzésének igénye, vagyis a közösséggként való önmeghatározás és elismertetés, mindenekelőtt az alábbi kérdésekre kell és lehet választ adni a klasszikus liberalizmus értékrendje alapján.

Képes-e az illető kisebbség önmaga számára a politikai demokrácia szabályai alapján státútum alkotására? (Státútumon itt az alkotmány rendelkezéseinek megfelelő normák összességét értjük, amelyet azért nem nevezünk törvénynek, hogy ne keveredjen össze a parlament által elfogadott kisebbségi törvény fogalmával.) Ezt nem lehet prejudikálni, egyszerűen meg kell teremteni a lehetőséget, hogy kiderüljön a kisebbség e képessége vagy ennek hiánya. Az, hogy az illető kisebbség képes státútum létrehozására és elfogadására a demokratikus játékszabályoknak megfelelően, az azután dől el, miután a kisebbség képesnek bizonyul saját érdekérvényesítési intézmény vagy intézmények létrehozására demokratikus választások útján, vagyis egy funkcionális, személyi elven alapuló autonómia megteremtésére. Különbséget kell tenni érdekvédelem és érdekérvényesítés között: így például érdekérvényesítő a kisebbségi önkormányzat vagy alapítvány, érdekvédő a kisebbség

politikai szervezete. Feltéve, hogy e képesség bizonyítást nyer, három további probléma merül föl:

1. Hogyan illeszkedjék ez az intézmény vagy illeszkedjenek ezek az intézmények egy társadalmilag és hatalmilag tagolt struktúrába ahhoz, hogy sajátos tevékenységi céljaiknak megfeleljenek, és ne legyenek diszfunkcionális hatásaik az adott állami-politikai struktúra egészére nézve, vagyis milyen státusszal és kompetenciákkal rendelkezzenek: politikaival, közjogival vagy magánjogival? Alapvető az *egy szervezet - egy státusz, több szervezet - különböző státuszok* elvének elkülönítése az *egy szervezet - több státusz* elvétől (melynek megfelelően egyetlen kisebbségi szervezet vagy intézmény egyszerre több státusból fakadó politikai, jogi stb. jogosítványokat gyakorol.)⁵

2. Alkalmassak legyenek arra, hogy megvédjék és érvényesítsék a kisebbség sajátos érdekeit a többséggel és az államhatalommal szemben.

3. Megvédjék a kisebbséghez tartozó egyént a kisebbségi közösség és intézményeinek esetleges paternalisztikus túlkapásaival vagy éppen diktatúrájával szemben.

Ha mindezekre a kérdésekre, valamint az itt jelzett kihívásokra és igényekre az a válaszunk, hogy az egyéni jogok biztosításán kívül semmilyen sajátos kisebbségi intézményekre és kisebbségi jogokra nincs szükség, akkor pusztán azt állítjuk, hogy létezik egy jó állam és léteznek derekas politikai erők a társadalomban, amelyek kellően tágkeblűek és toleránsak, sőt segítőkészek a kisebbségekhez tartozó egyének sajátos gondjainak orvoslásában és igényeinek kielégítésében. Ez pedig vagy igaz, vagy nem, de ezt most ne feszegezzük. Nem is beszélve arról, hogy szembehelyezkedünk létező és a legtöbb esetben indokolt és legitim törekvésekkel, és arra buzdítjuk, majd a jogi szabályozás elutasításával kötelezzük a kisebbségekhez tartozó személyeket, hogy egy általuk nem kívánt, de kényszerűen elfogadott struktúrába integrálódjanak. Ez nemcsak hogy liberális, de még demokratikus magatartásnak sem nevezhető, hiszen eleve kétségbe vonja egyének képességét autonóm intézmények és szervezetek létrehozására, s így megkérdőjelezi egyéni autonómiájukat is.

Köztestület és civil társadalom

Olyan helyzetbe kell hozni a kisebbségekhez tartozó egyéneket, hogy egyrészt maguk döntsék el, ragaszkodnak-e egy sajátos, közösségi létehez, s ha igen, e közösségnek az adott alkotmányos keretek között milyen mértékű funkcionális autonómiát kívánnak. Ez viszonylag bonyolult dolog, de nem lehetetlen.

A Magyar Köztársaság alkotmánya és törvényei alapvetően három lehetőséget biztosítanak a hazai nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségek számára, hogy autonómiájukat intézményes formában megjelenítsék:

1. magánjogi egyesületek létrehozása az egyesülési törvény alapján, valamint alapítványok létrehozása a Polgári Törvénykönyv rendelkezéseinek megfelelően;

2. politikai pártok megalakítása a pártokra vonatkozó jogszabályok alapján;

3. önkormányzatok létrehozása az alkotmány 68. szakaszának 4. pontja alapján. Bár a szöveg nem mondja ki, ezek a „helyi és országos kisebbségi önkormányzatok” alapvetően közjogi státusszal rendelkező intézmények, közületi jellegüket formálisan az adja, hogy maga az alkotmány szól róluk. Egyébként a helyi önkormányzatokról szóló fejezetben a törvényhozó ezek közjogi státuszát vagy közületi jellegét illetően így rendelkezett: „a község, a város, a főváros és kerületei, valamint a megye választópolgárainak közösségét megilleti a helyi önkormányzás joga”.⁶

Napjainkban azokban az államokban, ahol a nemzeti és etnikai kisebbségek kulturális másságát elismerik és tiszteletben tartják, a funkcionális autonómia elve általában ráépül a területi elvre.

Két példa: A belga alkotmány 1980-as módosítása jóval meghaladja a funkcionális és a területi autonómia kombinálásának azelőtt működő sajátos belga modelljét, s a gyakorlatban megvalósítja a föderalizmust. Mivel a belga közjog a nyelvi közösségeket tekinti jogalanyoknak, a „közösségi tanácsok”, a nyelvi közösségek közjogi intézményeinek működését szükséges volt a négy nyelvterület közigazgatási struktúrájához kötni.⁷

Az indián autonómia az Egyesült Államokban (indián szuverenitás) szintén területhez kötött funkcionális autonómia. Az indiánokra vonatkozó törvény, az *Indian Act* kerettörvény, mely a többség, illetve a szövetségi és az állami hatalom és az indián közösségek, illetve az indián törzsek tagjai és a törzsön kívüliek viszonyát szabályozza különböző területeken a legnagyobb részletességgel. Belső jogrendjüket, szuverenitásukat a törzsek maguk határozzák meg.⁸

A mai magyar közjogi felfogásban az önkormányzat jogintézményének lényege a végrehajtó hatalomtól való függetlenség, mindenekelőtt a vagyoni önállóság. Az önkormányzatok mint közületek költségvetési alanyok, míg a magánjogi egyletek vagy a politikai pártok állami finanszírozása megengedett. (Ezt azonban semmilyen tekintetben nem célszerű kötelezővé tenni az állam számára. Jó lenne ha ez az állapot átmenetinek bizonyulna.)

Egy intézménynek a „közületi” jellegét ma végső soron a civil társadalom fejlődése és konszolidációja szempontjából megítélt fontossága határozza meg. Így a közületek száma és típusa politikai konszenzus kérdése, tehát véges és meghatározott. Minthogy létrehozásuk és működésük közügy, nyilvános, folyamatos és világosan szabályozott kell hogy legyen. Ennek megfelelően az alkotmány 68. szakaszát célszerű lenne kibővíteni a kisebbségi önkormányzatok autonómiáját biztosító rendelkezésekkel, mivel egyelőre ezen önkormányzatok jogköre tisztázatlan, és jogállásuk meghatározása, mint láttuk, jelenleg csak az analógia jogértelmezési módszerével lehetséges. A magyar történelmi fejlődés és a mai helyzet sajátosságai megkövetelik a közületek alkotmányos szabályozását, mert látni kell, hogy pillanatnyilag ezek képezik az önmagát kereső civil társadalom legszilárdabb kapaszkodóit.

Magyarországon ma politikai konszenzus uralkodik azzal kapcsolatban, hogy a hazai nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségek önazonosságának megőrzése össztársadalmi érdek. Magánjogi kisebbségi egyleteket vagy politikai pártokat szabadon lehet alakítani, s számos sajátos kisebbségi jogot elvileg szabadon lehet gyakorolni. Csakhogy a hazai kisebbségek jogosan teszik szavá, hogy az elmúlt évtizedek politikája eredményeként hathatós állami politikai és anyagi támogatás nélkül „autonóm módon” romlik nyelvük és közérzetük, gyorsul fel asszimilációjuk. S ez az állapot egy sor politikai feszültséggel jár, amellett, hogy egyedülálló kulturális értékek mennek veszendőbe. Fölmerül azonban a kérdés, hogy milyen alapon igényli az anyagi támogatást az a több mint húsz kisebbségi szervezet, amelyek között pusztán működési költség címén 180 millió forintot osztott szét (1991-ben) a parlament, hiszen ezek vagy politikai vagy magánjogi szervezetek. S a legitimitás kérdését ne is firtassuk, hiszen a legtöbb a kisebbségi közösség egészének nevében lép fel. Ha ez az állapot fennmarad, konzerválódik az elmúlt évtizedek gyakorlata, mely egyszerűen a politikai és kulturális passzivitás ösztönzésével segítette elő az asszimilációt. Az autonómia nemcsak a kormánytól való függetlenséget jelenti, hanem felelős kezdeményezést és aktivitást, polgári magatartást a kisebbségekhez tartozó állampolgárok részéről is.

A Kisebbségi Kódex által 1989-ben ajánlott közületi intézményi autonómia mellett, hogy nem kötelező, létrejötté esetében önmagában nem is csodaeszköz. Ha azonban a törvényhozó e lehetőséget biztosítaná a hazai kisebbségek számára, s azok vagy nem élnének vele, vagy működésük hatástalan lenne, akkor bizony a politikának, s a kisebbség nevében fellépőknek is le kellene vonni a megfelelő következtetéseket. Addig azonban, amíg lehetőségek még csak nem is léteznek, pusztá spekulációk maradnak a hazai kisebbségek

létszámával, rétegzettségével, politikai és kulturális igényeivel stb. kapcsolatos nézetek, s alaptalanok az államot és a különböző politikai erőket érő dicséretetek vagy éppen vádak a hazai kisebbségpolitika tekintetében.

Ezeket a lehetőségeket pedig akár kollektív kisebbségi jogoknak is nevezhetjük.

Jegyzetek

- 1 Friedrich A. Hayek: *Why I Am Not a conservative in The Constitution of Liberty*, Chicago, 1978. 397-411.
- 2 Magyar részről ezt a tézist ma már senki nem osztja ebben a kiélezett formában. A magyar jogbölcseleti irodalomban Moór Gyula mutatta ki a harmincas években, hogy semmilyen elméleti vagy jogtechnikai akadálya nincs „mindenféle társas alakulat” jogi személyiséggel való felruházásnak. Moór Gyula: *A jogi személyek elmélete*. Budapest, 1931. 22-23. és 352. Továbbá „hogya a jogi személyek politikai jogokkal általában közjogi jogosítványokkal és kötelességekkel felruházhatók, nem szenvedhet kétséget: a közjogi jogi személyek jórészt éppen politikai jogok gyakorlására alakultak: de nincs annak sem elvi akadálya, hogy magánjogi jogi személyek is felruháztassanak ilyen jogokkal és kötelességekkel”. (Uo. 356.) Moór szerint ez pusztán a törvényhozó akaratan múlik, tehát tételes jogi kérdés.
- 3 A nemzeti kisebbségek nemzetközi jogalanyisága körül a század első felében kibontakozott viták jól szemléltetik e megállapítást. L. Balogh Arthur: *A kisebbségek nemzetközi védelme a kisebbségi szerződések és a békeszerződések alapján*, Berlin, 1928, 99-103. Buza László: *A kisebbségek jogi helyzete a békeszerződések és más nemzetközi egyezmények értelmében*, Budapest, 1930, 414. s köv. Moór Gyula: id.m. 29. - A félreértés azonban ma is tartja magát: „A nemzeti kisebbségek jogainak elismerése végett - e jogok gyakorlati érvényre juttatását célozva - az érintett országok a nemzeti kisebbségek államalkotó szerepéből kiindulva a nemzeti kisebbségek számára olyan közjogi státusz megteremtését kívánják, amely biztosítja részvételüket a közügyekben, autonómiájukat az őket leginkább érintő, identitásuk megőrzésével kapcsolatos kérdések eldöntésében.” (Kiem. a szerzőtől) Törzsök Erika: *Szemponatok a nemzeti kisebbségek charta-tervezetéhez*, Regio, Budapest, 1990. 4, 55-56. -Nem is beszélve arról, hogy a magyar alkotmány 68. szakaszának 1., 2. és 3. bekezdései éppen ebből a szempontból tartalmaznak rendkívül félreérthető rendelkezéseket.
- 4 Carl Joachim Friedrich: *The Concept of Community in the History of Political and Legal Philosophy in Nomos*. Yearbook of the American Society of Political and Legal Philosophy. The Liberal Arts Press, New York, 1959.
Angliában a House of Lords a *Mandla v. Dorvell Lee* ügyben 1983-ban megállapította, hogy a szíkhék „etnikai csoportot” alkotnak, legfőképpen mivel közös történelemmel és kulturális hagyománnyal rendelkeznek. Philip S. James: *Introduction to English Law*. 12. kiadás, London, 1989, 173.
- 5 A Phralipe cigányszervezet felkérésére készített kisebbségi önkormányzati tervezetre pontosan e funkciókeveredés a jellemző. Véleményünk szerint a politikai, jogvédelmi, kulturális, szociális és gazdasági funkciók egy szervezet általi egyesítése súlyosan diszfunkcionális hatásokat eredményez. Nem túl szerencsés a példa, de makrotársadalmi szinten a szocialista állam esetében figyelhető meg az állam és a civil társadalmi funkciók közhatalmi integrálása. Bársony János: *Törvénytervezet a nemzeti és etnikai kisebbségek önkormányzatáról*. Kézirat.
- 6 Az idézett 42. szakasz a következő mondatban úgy rendelkezik, hogy ezek az önkormányzatok „a lakosság érdekében” gyakorolják a helyi közhatalmat. A hangsúly e szakaszban a „választópolgárok közösségén” van mely konstituálja az önkormányzatot, mint a helyi közhatalom birtokosát, melynek illetékessége a „helyi közügyekre” terjed ki. A kisebbségi önkormányzat esetében a Kisebbségi Kódex tervezete meghatározza a kisebbségi önkormányzat választópolgárainak közösségét - ez az önkormányzat tagsága -, kompetenciáját kulturális és szociális ügyekben, létrejövételének és működésének módját, azaz megválasztásának technikáját, és egy státútum-modellt is kínál.
- 7 „3B. cikk. (1) Belgiumban négy nyelvterület van: a francia nyelvterület, a holland nyelvterület, Brüsszel kétnyelvű területe és a német nyelvterület.”
„3/C. cikk. (1) Belgiumban három közösség van: a francia közösség, a flamand közösség és a német ajkú közösség. (2) Valamennyi közösséget megilletik azok a jogok, amelyeket részükre az alkotmány vagy annak alapján elfogadott törvények biztosítanak.”
„III. Rész A közösségi tanácsok
59B. cikk. 1. (1) Mind a francia, mind a flamand közösségnek van egy tanácsa és egy végrehajtó bizottsága, melyek összetételét és működését törvény batározza meg. (3) A 107/D. cikk végrehajtása céljából a francia közösség tanácsa és a flamand közösség tanácsa, valamint végrehajtó bizottságaik a törvény által meghatározott feltételekkel és módon gyakorolják a vallon régióval és a flamand régióval kapcsolatos hatásköreiket.” Az 1988. augusztusi, valamint az 1989. júniusi alkotmányreformok a közösségekre fontos jogköröket ruháztak oktatási téren, illetve a német ajkú közösség autonómiáját bővítették és pontosították. 1.

Nyugat-Európa alkotmányai, Budapest, 1988. 239. 246-248. *Die Deutschsprachige Gemeinschaft nach der Verfassungsreform von 1988*, a Rat der Deutschsprachigen Gemeinschaft kiadásában é.n. h.n.

8 *United States Code (U.S.C.) -Title 25-Indians*. A kongresszus az 1868-as szerződésben elismerte a navajo törzs önkormányzati szuverenitását, s ezt következetesen tiszteletben tartotta. A Legfelsőbb Bíróság a múlt század második felétől kezdődően a törzsi önkormányzatok szuverenitására figyelemmel hozta döntéseit: *Lone Wolf v. Hitchcock 187 U.S. 554. 566-568. William v. Lee 358 U.S. 223.*, *Kerr-McGee Corp. v. Navajo tribe of Indians 471 U.S. 195, Montana v. United States*, Mont. 1981, 101 S. Ct. 1245, döntés után 101 S.Ct. 3042.

GÁSPÁR BÍRÓ

MINORITIES AND COLLECTIVE RIGHTS

The study is trying to answer two questions. Are individual rights sufficient to assure the conditions for the preservation of the identity of ethnic minorities and to provide the frame of group autonomy? Could have groups of men any different political or juridical status from that of the majority? The answer in both cases is no.

Saying that general individual rights are enough for the preservation of ethnic identity of minority groups and persons belonging to such groups and no special regulations are needed is to say that cultural and ethnic identity is an absolutely personal, in extreme cases almost secret matter.

The free choice of identity - which the author puts as a basic principle in his system based on the values of classic liberalism -has meaning only inside of a group, or a community. This does not mean that such a community is a metaphysical or organic entity or must have a special status, which is contrary to the principle of modern democracy.

The opinion of the author is that the elected social and cultural self-government bodies of minorities - under the specific conditions of Central and Eastern Europe as public bodies - can provide the group autonomy of minorities and are compatible with the principles of a liberal democracy. This autonomy is first of all independence from the executive branch of the government and financial independence.

The right to create such public bodies may be called a collective right - is the conclusion of the study.

TÓTH PÁL PÉTER

Kreativitás és stressz a kisebbségben élő magyarság körében*

Selye János közismert meghatározása szerint a stressz „az étellel járó elhasználódási folyamatok egysége”, amely nem feltétlenül beteges elváltozás, mert a test normális körülmények között is állandóan kopik és bizonyos tekintetben „a stressznek határozott gyógyhatása is van.”¹

Selye szerint a stressz által kiváltott változások közül az egyik egyértelműen károsodást okoz, a másik pedig a szervezet stressz elleni védekezése. E két nagy csoportot, azaz a változások egészét generális adaptációs szindrómának nevezte, mely három szakaszon át 1) az alarm-reakción; 2) a rezisztencián, és 3) a kimerülés állapotán keresztül bontakozik ki. A stressz ellenében az emberi szervezet épségét és működését különböző rendszerek igyekeznek egyensúlyban tartani. Ezt az állapotot homeosztázisnak nevezte el. Megítélésünk szerint a stressz, azaz a legkülönbözőbb fizikai és pszichikai terhelő hatások anélkül, hogy a társadalmat az élő szervezettel azonosítanánk, s hogy a társadalom működését, „életjelenségeit” az élő szervezetben bekövetkezett folyamatokhoz hasonlóan értelmeznénk - éppen így befolyásolják s meghatározzák a mikro- és makroközösségben az emberek életét, mint a sejt, a szervezet és az egyén esetében. Éppen ezért analóg módon Selye Jánosnak az egyén élettani folyamataira vonatkozó stressz-elmélete a társadalmi élet területére is alkalmazható.

A dolgozatban elsősorban annak vizsgálatára teszünk kísérletet, hogy mentesülhet-e a stressz hatásától egy olyan kisebbségben élő, különböző nemű, korú, műveltségű, vegyes összetételű közösség, mint amilyen például a -több mint hetven éven át, egymástól eltérő múlttal és jelenel rendelkező országokban élő - magyar kisebbség? A kérdés megválaszolását nehezíti, hogy azokban az országokban, ahol a magyarok nagyszámú kisebbséget alkotnak, a kisebbséggel kapcsolatban hivatalosan közzétett adatok pontatlanok, nehezen hozzáférhetőek, illetve, hogy a többségnek, a többséget képviselő hivatalos politikának nem érdeke a valóságos helyzet feltárása, és így összehasonlító empirikus kutatást sem lehet ezekben az országokban végezni.

Helyzetünket tovább nehezíti, hogy a kreativitás és a stressz kapcsolatát eddig a kisebbség, így a kisebbségben élő magyarság körében sem vizsgálták. Ennek következtében a rendelkezésre álló tanulmányok felhasználásával, illetve a közzétett adatok másodelemzésével jelenleg csak egy olyan kutatási hipotézis megfogalmazására tehető kísérlet, amely csupán a Magyarországgal szomszédos országok kisebbségben élő magyar lakosságára vonatkozhat. Mielőtt azonban erre rátérnénk, a kisebbséggé válás folyamatával kell röviden foglalkoznunk.

E sok szálú és bonyolult kérdéskomplexumból itt azonban csak a nemzeti kisebbségek kialakulásával kapcsolatos kérdéseket vizsgáljuk. Mindenekelőtt szeretnénk leszögezni, hogy bármennyire is természetesnek tűnik a kisebbségek léte, a helyzetükből fakadó nyílt vagy lappangó fenyegetettségük következtében a kisebbségi élet egyetlen formáját sem tekinthetjük az adott népesség természetes állapotának. E természetellenes állapot szükségszerű következménye, hogy a többség éppen úgy, mint a kisebbség, ennek feloldására, felszámolására törekszik. Az ellentét megszüntetésének számos módja lehetséges, amelyek végső soron két alapformára vezethetők vissza. A megoldást teoretikusan a többség a kisebbség asszimilálásában, a kisebbség pedig magától értetődően, a legtermészetesebb módon - saját függetlenségének biztosításában látja. S hogy e két stratégia között milyen átmenetek lehetségesek, s hogy azokat milyen eredményességgel lehet érvényesíteni, az a külső és a belső erőviszonyok, érdekek bonyolult szövevényének függvénye.

A nemzeti kisebbségi lét alapmeghatározottsága szoros összefüggésben van a kisebbséggé válás genezisével. Annak alapján, hogy a nemzeti kisebbségek hogyan, milyen módon jöttek létre, három alaptípust:

1) a szerves fejlődés, 2) a nem szerves fejlődés következtében létrejött, valamint 3) a diaszpórából szerveződő nemzeti kisebbségek típusát különböztethetjük meg. Az egyes típusokon belül természetesen több altípus is található, melyekkel most nem kívánunk foglalkozni.

A kisebbséggé válás szerves útjáról, azaz a nemzeti kisebbségek kialakulásának első típusáról akkor beszélhetünk, ha az a nemzeti államok kialakulásának történelmi folyamatához kapcsolódik. Ez játszódott le Anglia, Franciaország, Hollandia, Németország, Olaszország stb. kialakulásakor az ott élő kisebbségek, például a baszkok, a bretonok, a gallegók, a flamandok, a friuliak, a frízek, a katalánok, a szorbok és a többi népcsoport esetében. S természetesen 1918-at megelőzően ugyanez történt a történelmi Magyarország területén élő nemzeti kisebbségek esetében is. A kisebbséggé válás nem szerves útjának pedig azt nevezzük, amikor egy nép vagy annak bizonyos része politikai döntés vagy hódítás következtében egy másik, sajátjától idegen államkeretbe kerül. Azaz, amikor egy népesség saját országa vagy országrésze megszállását, bekebelezését követően válik kisebbséggé. Az agresszió eredményét pedig hatalmi-politikai döntés (egyezmény, békeszerződés, kényszerű egyesítés stb.) legitimálja.

A történelem sajnos a nem szerves úton történt kisebbséggé válás számos példáját „produkálta”, melynek két altípusa jól elkülöníthető egymástól. Az egyik altípushoz azokat a kisebbségbe került népeket soroljuk, amelyeket egy másik ország anektált, és az új államkeretben valamilyen látszólagos önállóságot kaptak. Ilyen például a tibetiek helyzete Kínában, vagy a litvánok, a lettek, az észtek stb. a Szovjetunióban. A kisebbséggé válás nem szerves útjának másik altípusa esetében pedig csak az adott népesség egy része kerül erőszak útján egy másik államkeretbe. Erre az altípusra is számos példát lehet hozni. Talán elégséges, ha a dél-tiroli németek, a Szovjetunióban élő románok, vagy a környező országokban élő magyarok példáját említjük csak meg.

A kisebbséggé válás szerves és nem szerves útja alapvetően különbözik egymástól, mert amíg az első a társadalomfejlődés természetes eredményeként, addig a második az adott népesség leigázása, erőszakos alávetettsége következtében jön létre. S ez egyben azt is jelenti, hogy amíg az első típus kialakulása - a nemzeti államok létrejöttével összefüggésben - hosszú időt vesz igénybe, addig a kisebbséggé válás nem szerves útja rendkívül rövid idő alatt, erőszak alkalmazásával következik be. Az erőszak ténye nem módosul azzal, hogy a győztes vagy a győztesek által diktált szerződések törvényesnek tekintik a terület elfoglalását, megszállását, az ott élők meghódítását, leigázását. Az adott terület elfoglalása, az ott élők kisebbségi sorba süllyesztése óta eltelt idő is mellékes, mert a többség-kisebbség illetve a kisebbség-többség kapcsolatában a kisebbséggé válás genezise sajátos jellegzetességeit az alávetettség időtartamától függetlenül megőrzi, melynek lényegét talán a hódító-leigázott viszony fejezi ki a legegyszerűbben. A kisebbséggé válás szerves és nem szerves útjának mindenesetre van egy közös sajátossága: az adott népesség mindkét esetben saját szülőföldjén kerül kisebbségi helyzetbe. Érdemes még megjegyezni, hogy amíg a kisebbséggé válás nem szerves útja esetében a kisebbségbe került csoportnak minden esetben van anyanemzete (kivéve azt a helyzetet, amikor egy ország egy másik országot anektál), addig a szerves fejlődés esetében nem kizárt, de nem is szükségszerű, hogy a kisebbségnek anyanemzete legyen.

A diaszpórából szerveződő, vagy diaszpórában élő nemzeti kisebbségeknél meghatározó, hogy a külső vándorlást (migrációt) mi motiválta, pontosabban mi határozta meg. Ezen az alapon további alcsoportok különböztethetők meg.

Vizsgálatunkkal összefüggésben a stresszt - a kisebbség-többség, többség-kisebbség kapcsolatában - a kisebbségi étellel járó asszimilációs folyamatok egységének tekintjük. A stressz ellenreakciója a kisebbségből olyan képességet vált ki, amely a létért, a kisebbség méltóságának elismertetéséért, megőrzéséért, továbbfejlesztéséért folyó küzdelemben a kisebbségben élők folyamatos alkalmazkodását, valamint a természetes és a politikai-erőszakos asszimiláció elleni védekezését biztosítja. (Ez egyben azt is jelenti, hogy a stressz mellett a társadalom működésével együtt járó anómiát és deviáns jelenségeket a társadalom természetes állapotának tekintjük.) Kreativitáson pedig a kisebbség etnikai, történelmi-kulturális, nyelvi, közösségi stb. sajátosságai megőrzésének, kibontakoztatásának, továbbfejlesztésének képességét értjük. A fenti fogalmi megközelítés természetesen csak formálisan felel meg Selye János meghatározásának, azonban a kisebbségi helyzettel összefüggésben az eddig használt adaptáció vagy akkulturáció fogalmakkal együtt a stressz és a kreativitás fogalmát is használni kell. A kisebbség adott helyzetét ugyanis több körülmény determinálja; a jogi, a kulturális, a politikai, a gazdasági stb. állapotokon kívül szociálpszichológiai, valamint lélektani is. E szélesebb fogalmi hálóval pedig pontosabb és alaposabb képet kapunk a kisebbség állapotáról és az adott társadalomban elfoglalt helyéről, szerepéről.

A stressz tehát, mint az asszimilációs folyamatok egysége együtt jár, együtt létezik a kisebbségi léttel, attól el nem választható. Ezzel szemben a különböző elemzésekben, elsősorban a kisebbségi politika „eredményeit” méltató írásokban, valamint az egyes országok kisebbségellenes politikai gyakorlatát elkendőző jelentésekben az idegen, tehát a hódító mintáinak átvétele, a többség nyelvének, írásmódjának, kultúrájának, szokásainak stb. elsajátíttatása; azaz a kisebbség teljes kiszolgáltatottsága, magárahagyatottsága egyértelműen a kisebbségi lét „pozitív”, kívánatos kiteljesedéseként jelenik meg. Valójában viszont, mivel az asszimiláció végső soron a kisebbség értékeinek feladását, sajátos másságának megszüntetését és egy más, a többség értékeinek elfogadását jelenti, így annak sem szerves, sem pedig szervesen, tehát politikai-erőszakos formáját nem lehet a kisebbséghez tartozók számára normális folyamatnak elfogadni.

Természetesen, ha a kisebbségben élőknek lehetőségük van önazonosságuk megőrzésére, identitásuk kiteljesítésére, ha nem kell félniük, ha nem tekintik őket saját szülőföldjükön idegeneknek, netalán ellenségnek; tehát, ha az együttélés természetes, ha az a kisebbség életében nem okoz károsodást, ha nem hoz létre és erősít meg negatív folyamatokat, akkor az valóban a kisebbség gazdagabb, teljesebb életét biztosítja. Azaz a kisebbség azáltal, hogy egy másik, a többségi nép kultúrájával, szokásaival, történelmével stb. közvetlen, mindennapos kapcsolatban van, gazdagabb, teljesebb életet élhet. (A kisebbség életének fentiekben megfogalmazott gazdagodása, kiteljesedése azonban jelenleg még csak a remélt, az áhított jövő idilli képe, és nem napjaink valósága.)

Az eddigiekből is következik, hogy Ausztriában, a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaságban, a Szovjetunióban, Romániában és Jugoszláviában élő magyarság esetében is a kreativitást, a stresszt s ezek összefüggését döntően az határozza meg, hogy 1918 után a magyarság hogyan került, illetve majd a második világháborút követően hogyan maradt kisebbségi helyzetben.² Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlását követően az akkor szerveződő államalakulatok, mint az közismert, az antant hatalmak támogatásával olyan területeket is megszálltak és elfoglaltak, ahol már nemcsak saját etnikumukhoz tartozó, hanem csak magyarok, illetve döntően vagy jelentős százalékban magyarok éltek.³ Az ekkor és ilyen módon birtokba vett területek egy részét a győztes hatalmak világháborút lezáró békéje - saját elveikkel ellentétben - Magyarországtól elcsatolta, és ezt jogos cselekedetnek vélte, és így ezen területek az ott élőkkel együtt a megszállók birtokában maradtak.⁴

A kisebbségben élő magyarok tehát nem a korábbi állapot, helyzet szerves fejlődése eredményeként, hanem politikai-hatalmi döntés következtében lettek egy másik, újonnan

létrehozott ország állampolgáraivá, ugyanakkor „kisebbségévé”. Ennek megfelelően a kisebbségben élő magyarság fogalma nem fejezi ki kisebbséggé válásuk folyamatát és így az akkori és a jelenlegi állapotukat sem. Ezért pontosabb, ha a magyar nemzet idegen államokhoz került részének nevezzük őket.⁵

Mint a kisebbséggé válás folyamata általában, így a magyarok esetében is meghatározta, és mind a mai napig meg is határozza a többségi népnek a magyarokhoz, és fordítva, a magyaroknak a többségi néphez való viszonyát. Ennek tartalmát pedig nem a sajátosság méltóságára, a kölcsönös gazdagodásra figyelő nemzetiségi politika, hanem a homogén nemzeti állam megteremtéséért folytatott harc határozza meg. Ennek a célkitűzésnek alárendelve a többség érdekeit kifejező hivatalos politika -a történelmet is meghamisítva - különböző intézkedésekkel folyamatosan korlátozta és korlátozza a hozzájuk csatolt területeken élő magyarság életlehetőségeit, gátolja a magyar nemzeti tudat, kultúra és hagyományok ápolását, megőrzését, az anyanyelv használatát stb.⁶ A nemzeti kisebbségek beolvasztására irányuló törekvések megvalósításának legfőbb akadályát pedig a számarányában ma is jelentős magyar lakosságban látják. Ennek szükségszerű következménye lett a környező országok elmúlt hét évtizedes kisebbségellenes politikája, amelynek következtében Magyarország szomszédai a társadalmi berendezkedéstől függetlenül az odaítélt területek etnikai összetételének megváltoztatását, az ott élő magyarok erőszakos asszimilálását tűzték ki célul. A kisebbségbe került magyarság életében ez az asszimilációs kísérlet a normálistól messze eltérő stressz-helyzetet teremt. Esetükben s az ehhez hasonló esetekben ugyanis egyoldalú és/vagy aszimmetrikus asszimilációs folyamattal állunk szemben, amelyben elsősorban a lét megőrzéséért, a politikai-erőszakos asszimiláció legdurvább törekvéseinek elhárításáért folyik a küzdelem. Magyarország szomszédainak egyoldalú és/vagy aszimmetrikus asszimilációs gyakorlata között azonban a helyzet mássága, az egyes országokban a negyvenes évek végén kiépült úgynevezett szocialista társadalmi viszonyok eltérő hatása stb. következtében nemcsak lényeges különbségek voltak s vannak jelenleg is, hanem ezen belül országonként jól elkülöníthető periódusokat lehet megkülönböztetni. Mindebből egyértelműen kitetszik, hogy a környező országokban élő magyarság (és a hozzájuk hasonló helyzetben lévő kisebbségek) esetében deformált asszimilációs folyamattal állunk szemben. Az ilyen esetekben pedig nem csupán a kisebbségi léttel együtt járó asszimilációs folyamat egységeként értelmezett stresszel, hanem annak egy változatával találkozunk, melyet „A” típusú stressznek nevezünk. Így „A” típusú stresszt a nem szerves úton létrejött nemzeti kisebbségek körében lezajló, a többség által kikényszerített asszimilációs folyamatok egységének tekintjük. A kisebbség „A” típusú stresszt ellensúlyozó kreativitása, amely az adott népesség etnikai sajátosságainak megőrzését, valamint a többség által kikényszerített erőszakos asszimiláció elleni védekezést biztosítja, komoly nehézségbe ütközik. Ez egyben a kisebbség természetes asszimilációhoz, valamint szükségszerűen a sajátosság méltóságát tagadó kisebbségellenes politikához való folyamatos alkalmazkodást is magába foglalja.

Az elmúlt hét évtized történelme arról tanúskodik, hogy az egyes országokban a magyar kisebbség felszámolása érdekében az egymást váltó s egymással is szembefeszülő hatalom eddig a rendelkezésre álló eszközök alkalmazásában különösebb önmérsékletet nemigen mutatott.⁷ Az Ausztriában, a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaságban, a Szovjetunióban, Romániában és Jugoszláviában élő magyarok helyzetét sajátosan befolyásolta és még ma is befolyásolja, hogy nemcsak egy idegen hatalmi struktúrához kellett, kell folyamatosan igazodniuk, hanem egy sajátjuktól alapvetően különböző többségi nemzet nyelvéhez, kultúrájához, szokásaihoz, hagyományaihoz stb. is. Mindezek mellett meg kellett élniük a többségi állapotból a kisebbségbe kerülés bonyolult mechanizmusát. Emellett az utódoknak anélkül, hogy - már csak koruknál fogva is -bármilyen közük is lett volna a korábbi történelmi

katakлизмákhoz nap mint nap, folyamatosan szembesülniük kell azzal az előítélettel, amelyet a korábban kisebbségben élők az egykori többségben élőkkel szemben tápláltak, táplálnak.

A magyar nemzeti kisebbség életében fontos cezúra 1944-1945, illetve - Ausztria kivételével - az az időpont, amikor az egyes országokban a szovjet típusú bolsevik hatalomátvétel bekövetkezett. A bolsevik típusú államhatalom kiépülése idején az osztálynyomás, a társadalmi kiszolgáltatottság felszámolásának jelszavai hangoztatásával együtt a kisebbségi alávetettség és megnyomorítás megszüntetését is ígérte. Azt a látszatot keltette (és ehhez e rendszerek összeomlásáig ragaszkodott is), hogy a proletár internacionalizmus, a marxista ideológia és a rájuk épülő politikai gyakorlat tagad s elutasít mindenféle diszkriminációt. Számos összefüggésben fogalmazta meg azt is, hogy ez a politika nemcsak a nemzeti kisebbségek megmaradását, hanem saját értékeik sokoldalú kibontakoztatását is garantálja. Mindezzel összefüggésben a hivatalos megfogalmazás szerint mi sem volt természetesebb, mint az, hogy a nemzeti kisebbségek az élet minden területén széles körű jogokkal rendelkeznek. A tények ezzel szemben azt mutatják, hogy ezekben az országokban a kinyilvánított elvekkel ellentétben, korábban soha sem látott lehetőség nyílt a nemzeti kisebbségek felszámolására.

Megállapítható az is, hogy ha a politika érdeke azt kívánta, akkor - ideiglenesen - a hivatalos célokkal ellentétes folyamatok is lejátszódtak, ezeket a lefojtás módszerének is nevezhetjük. Kétségtelen, hogy bizonyos időszakokban a kisebbségek, így a magyarok is „lélegzethez” juthattak. Ez nem azt jelentette, hogy a kisebbséget addig sújtó intézkedéseket hatályon kívül helyezték volna, és egy korábbi, kedvezőbb helyzetet állítottak vissza. A „megtorpanást” kiváltó okok megszűnésével ugyanis a kisebbségellenes politika folytatódott, újabb megszorítások következtek.

Ehhez többek között hozzájárult, hogy 1) a második világháború győztes nagyhatalmai - a két világháború közötti időszak tapasztalatai ellenére - kizárólag az egyes országok belügyévé tették (degradálták) a nemzeti kisebbségek ügyét. Ezzel még azt a minimális nemzetközi jogi védelmet is megszüntették, amely korábban a Népszövetség keretében valamilyen formában azért biztosítva volt.

2) A bolsevik elvek alapján működő állam, éppen az állam működését meghatározó homogenizáló ideológia következtében, a mássággal szemben intoleráns, így az államszocialista berendezkedésű országok eleve kisebbségellenesek. A föld, a kereskedelem és az ipar államosítása - a többséggel együtt - anyagi függetlenségétől fosztotta meg a kisebbséget, a klerikalizmus elleni harc pedig a „népi demokrácia” ellenségévé degradálta a hívó katolikus és református magyarokat, az ipartelepítéssel és a városfejlesztéssel pedig durván átalakították a magyar lakta területek etnikai összetételét. Megállapítható tehát, hogy a különböző egyesületeitől, intézményeitől, kisközösségeitől, autonómiájától megfosztott kisebbségek védtelenségét az emberi jogokat semmibe vevő totális államhatalom a lehető legteljesebb mértékben kihasználta.⁸

3) Az államszocialista berendezkedésű országokban a központi hatalom mindazokkal az eszközökkel rendelkezett, amelyekkel a párt által meghatározott politikát a gyakorlatban - legalábbis a kisebbségek vonatkozásában - végre lehetett hajtani.

4) Magyarországon szintén bolsevik típusú államhatalom épült ki. Ennek következtében hosszú időn keresztül a hivatalos politika lényegében nemcsak hogy nem támogatta a környező országokban élő magyarokat, hanem - tudatosan és tudattalanul - az itt is uralkodó rendszer alaptermészetének megfelelően, például azzal, hogy a kisebbségben élőket magukra hagyta, hogy a környező országokban élő magyarokkal való foglalkozást tiltotta, még hozzá is járult a kisebbségi sorba került magyarok életének további ellehetetlenüléséhez.⁹ (1956 után pedig a magyar politikai vezetés mozgásterét az is szűkítette, hogy 1956. november 4-én a jugoszláv vezetés Nagy Imrét és munkatársait Jugoszlávia budapesti követségére hívta,

illetve, hogy ezt követően a román vezetés nyújtott hasonló „baráti” segítséget a Kádár-kormányoknak.)

5) A kisebbségekkel kapcsolatos hivatalos csehszlovák, jugoszláv, magyar, román politikai magatartás értelmezésekor nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a közvetlen és közvetett hatást sem, melyet a szovjet politikai gyakorlat a szocialista tábor egyneműsége érdekében e tábor országaitól elvárt.

Az előbbi öt pontból egyértelműen következik, hogy a kisebbségben élő magyarság létét veszélyeztető nemzetiségpolitikai gyakorlat a kisebbségi lét jogi, politikai, vallási, gazdasági, kulturális-tudományos stb., tehát *valamennyi* szférájában kimutatható. Világosan tetten érhető a történelemhamisításban, a magyar nemzeti tudat ápolásának akadályozásában, gazdasági tevékenységük leépítésében, az anyanyelvi oktatás fokozatos szűkítésében, anyanyelvük használatának, vallásuk gyakorlásának korlátozásában, intézményeik megszüntetésében vagy leépítésében, az anyaországgal való kapcsolataik korlátozásában stb.

A kisebbségben élő magyaroknak a többségtől eltérő helyzetét és ezt a helyzetet fenntartó politikai gyakorlatot alapvetően kisebbséggé válásuk genezise határozza meg, a körükben lejátszódó asszimilációt pedig, mint már korábban, „A” típusú stressznek nevezzük. Az „A” típusú stressz természetének megfelelően a többség a magyar nemzeti kisebbséget (és minden hasonló helyzetben lévő kisebbséget) nem saját kisebbségnek, hanem idegen testnek, az adott ország létre, jelenlegi határainak fenntartására veszélyesnek tartja, és így a kisebbséggel kapcsolatos feladatok nemcsak társadalmi, jogi, kulturális, politikai stb., hanem belbiztonsági kérdésként is megjelennek, s ennek megfelelően foglalkoznak is velük. Ezt intézményrendszerük megszüntetésétől, leépítésétől kezdve, önszerveződésük megakadályozásán át a kisebbség életének valamennyi szférájában ki lehet mutatni. Ezt mindenki tudja, de a kisebbségben élőket a többség gyakorlata által jól megalapozott beidegződések, félelmek megakadályozzák a valóságos állapot feltárásában, tudatosításában. (Az igazság kedvéért azt is hozzá kell tenni, hogy az elmúlt évekig erre lehetőségük sem volt, és saját helyzetük objektív feltárása jelenleg is számos, ma még áthághatatlan akadályba ütközik.) Ez az állapot csak a „csonka valóság” feltárását teszi lehetővé, és a kimondható és megnevezhető dolgok mögött marad az, ami a „táj és lélek”, vagy másként megfogalmazva a kisebbségben élő magyarság szempontjából fontos.¹⁰

Összegzésként megállapítható, hogy az „A” típusú stressznek megfelelő deformált asszimilációs folyamat a kisebbségben élő magyarság körében jelentős mértékben előrehaladt. A többség ugyanis a kisebbségbe süllyesztett magyarságtól mindenekelőtt azt várja el, hogy szakítsa el, tagadja meg azokat a szálakat, kötődéseket, amelyek anyanemzetéhez fűzik, és ez azt jelenti, hogy mindannak megtagadását kívánják és követelik, ami magyarságuk, önazonosságuk megőrzésével kapcsolatos. Hogy mindez mit váltott, vált ki például a Szerb Köztársaságban kisebbségben élő magyarokból, annak jellemzésére Hódi Sándor tanulmányának kulcsszavait idézzük: gyökérteletlenséget, apadó életösztönt, széthullást, hamis azonosság vállalását, állandó fenyegetettséget, a létezés mímelését, tétlen várakozást, kiszolgáltatottságot, alávetettséget, elszegényedést, lezülést, félelmet, rettegést, a közösségi kohézió megbomlását, szétesését, identitásválságot, szellemi-lelki tartásnélküliséget, szorongást, otthontalanságot, menekülést, elbizonytalanodást, az etnikai öntudat hiányát, büntudatot, infantilizálódást, lemorzsolódást, szétszóródást, gyanakvást, reménytelenséget, közönyt, távlattalanságot, szellemi tehetetlenséget, megalázkodást, képmutatást.¹¹

S hogy a nem tipikus stressz mit jelent, hogy ez a fogalom mennyire jellemzi a kisebbségben élő magyarok helyzetét, azt szintén a Szerb Köztársaságban élő magyarok körében lejátszódó demográfiai folyamatok néhány adatával szeretnénk alátámasztani. A Vajdaságban ugyanis, ahol a Szerb Köztársaságban élő magyarok döntő többsége található, amíg 1950-ben 9500, addig 1960-ban 7091, 1970-ben 4915 és 1989-ben pedig már csak 3815 magyar gyermek született. S amíg a születések száma csökken, addig a halálozásoké

növekszik. 1960-ban ugyanis 4897-en, 1970-ben 5509-en, 1980-ban 6225-en, 1988-ban pedig 6193-an haltak meg. A különböző, egymást erősítő folyamatok pedig a népesség számának alakulásában a következő változásokat hozták létre: Az 1948-as statisztikai adatok szerint a vajdasági magyarok száma 428 750 fő volt, amely 1971-re 423 866 főre, 1981-re pedig 385 356 főre csökkent. Napjainkban kb. 350 ezer főre becsülik lélekszámukat. Azaz az elmúlt negyven évben a magyarok száma a Szerb Köztársaságban közel 80 000 fővel csökkent.¹²

* Az 1990. november 24-én Adán (Jugoszlávia) rendezett 1. Symposium Universalis: Creativity, Stress and Health című konferencián elhangzott előadás kibővített változata.

Jegyzetek

- 1 Selye János: *Életünk és a stress*. Bp. 1965. 21.
- 2 Zsuzsa, L. Nagy: *Peacemaking in after World War I: The Western Democracies and the Hungarian Question*, 33-43, illetve Benett Kovrig: *Peacemaking in after World War II: The End of the Myth of National Self-Determination*. 69-88. Lásd : *Hungarians: divided nation*. Szerk.: Stephen Borsody. New Haven, 1988.
- 3 Lásd: *Magyarország története*. 8. kötet. Budapest, 1976. 349-387.
- 4 Popély Gyula: *A felvidéki sorsforduló*. Regio 1990/2. 90-99., illetve lásd részletesebben Popély Gyula: *Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918-1945*. Széphalom Könyvműhely - Regio, 1991. 195.
- 5 Kivételt ebben a vonatkozásban Csehszlovákia jelent, hiszen 1990-ben Havel elnök, majd őt követően mások is mint a magyar nemzet Csehszlovákiához került részéről beszéltek az ott élő magyarokról.
- 6 Lásd *Hetven év - A romániai magyarság története*. Budapest, Magyarországtudató Intézet. 160., illetve Janics Kálmán: *A hontalanság évei*. Bem, 1989. 322.
- 7 Boldizsár Iván: *Megbűnhődte már e nép...* Budapest, 1946. 63-61., 62-76.
- 8 Tóth Pál Péter: *Esélyeink*. Tekintet, 1989/8. sz. 76-84.
- 9 Tóth Pál Péter: *Magyarok kisebbségben*. INFO - Társadalomtudomány, 1989/10. sz. 25.
- 10 Hódi Sándor: *Táj és lélek*. Új Symposium 1989/9. 3.
- 11 Hódi Sándor i. m.
- 12 Mirmics Károly: *Az asszimiláció hatása a természetes népmozgalomra*. (Kézirat, megjelenik a Regio 1991/3-as számában)

PÉTER PÁL TÓTH

CREATIVITY AND STRESS AMONG HUNGARIANS LIVING AS NATIONAL MINORITIES

In his study, the author examines whether János Selye's stress theory can be applied to the interpretation of social processes with especial view to the living conditions and activity of ethnic groups living as national minorities. In this context, the study aims, above all, to examine the question of whether a community of individuals, males and females of various ages and educational levels living in national minority status. such as Hungarian minorities who have been living for seventy years in countries of a different historical past an present (Austria, Czech and Slovak Republic, Romania. Soviet Union and Yugoslavia), may be relieved from the effects of stress.

DRAHOS ÁGOSTON-KOVÁCS PÉTER

A magyarországi nemzeti kisebbségek oktatásügye 1945-1990

Néhány adat nemzeti kisebbségeinkről

Hagyományos értelemben vett nemzetiségeink, a délszlávok - horvátok, szerbek -, a németek, a románok és a szlovákok körülbelül 250300 éve élnek hazánk mai területén, vagyis azóta, amikor még nem is lehetett szó úgynevezett modern nemzetekről. Elődeik ebben az időben szakadtak el „anyanemzetüktől”, idetelepülésük-költözésük rendszerint (főleg kezdetben) egy-egy földesúr meghívására (csábításaira, ígérgetéseire) történt.

Idetelepülésük idején főként kistelepüléseket alkottak, ritkábban nagyobb községek, illetve városok lakói lettek. Új otthonaikba magukkal hozták szokásaikat, népi-nemzeti sajátosságait, nyelvüket. A mai Magyarországnak szinte egész területén szétszórta, szórványokban (diaszpórákban) éltek és élnek ma is nemzetiségeink. Kapcsolatuk igen laza maradt a régi földdel, az ottmaradottakkal. Magukkal hozott életvitelük, szokásaik konzerválódtak, nyelvük archaikussá vált, azaz megőrizte a korabeli állapotot, különböző tájnyelvek, nyelvjárások formájában. Ezért például a magyarországi szlovák gyermek a családban legtöbbször csak nyelvjárási szinten sajátíthatja el anyanyelvét.

A nemzetiségi anyanyelv ápolását és fejlesztését mindenekelőtt a szétszórtság (Szolnok megye kivételével hazánk valamennyi megyéjében élnek nemzetiségi lakosok) és ennek következtében a magyar nyelvű makrokörnyezet nehezíti meg, mely a családi környezetet kívül körülveszi a gyermeket (a tanulót).

A szülőföldjüket elhagyó családokkal az esetek többségében együtt jött a volt lakóhely papja vagy tanítója, aki az új helyen iskolát alapított, és anyanyelven tanított.

Az idetelepülés intenzitása a 19. századtól kezdve nagy mértékben mérséklődött, de szórványos költözések a 20. század elejéig előfordultak. A kiegyezés utáni lakóhelyváltoztatásokra jellemző volt, hogy az otthonukat elhagyók (főleg kézművesek, kisiparosok, ipari és mezőgazdasági munkások stb.) a jobb kereset és megélhetés végett hagyták ott kevésbé termékeny földjüket, illetve kerestek munkát az ország fejlettebb ipari vidékein (például a főváros közvetlen vagy távolabbi környékén). Arról, hogy a Felvidékről hány szlovák, a Délvidékről hány délszláv (szerb, horvát, egyéb délszláv) család, Erdély vármegyéiből hány román, továbbá német területről hány német család hagyta ott szülőföldjét és költözött - végleges letelepedés céljából - hazánk mai területére, nincsenek pontos adataink.¹

Visszaköltözések nemigen fordultak elő, a sokszázezer lélekre tehető kisebbségeink viszonylagos jólétben és barátságban éltek a falvak, városok magyar ajkú lakosságával. Arra persze egyetlen politikus sem gondolt (még kevésbé gondolhattak rá az idetelepült nemzetiségiek), hogy a Trianonban meghúzott országhatárok végleg elvágják őket anyanemzetüktől. Ugyanakkor a negyedére csökkent országba magyar menekültek százezrei térnek vissza.

Bár a modern nemzetiségpolitika független a kisebbségek számától, mégis megemlíthetjük, hogy a tárgyalt időszakban milyen lélekszámú nemzetiségek éltek és élnek velünk közös hazában. A népszámlálási adatok sajnos nem tükrözik a valóságot, ezeknél a számoknál sokkal nagyobb a hazai kisebbségek lélekszáma. Ezért a statisztikai adatokon kívül föltüntetjük a tanácsi szervek által készített becslésekben megállapított lélekszámot.²

A fenti, hagyományosnak tekintett, évszázadok óta velünk együtt élő nemzetiségek mellett megemlíthetjük az úgynevezett etnikai csoportokat, mert velük kapcsolatban sajátos gondok és kötelezettségek jelentkeznek. Ilyen etnikai csoportot alkotnak például a hazai *bolgárok* (számuk körülbelül 2500), a *görögök* (számuk körülbelül 2500-3000), a *lengyelek*

(körülbelül 10-15 000-es lélekszámmal). Az etnikai csoportok becsült lélekszáma igen nagy szóródást mutat; így a *zsidóké*, akik vallási kisebbségként határozzák meg magukat, mintegy 80 000; a hazánkban élő *cigányok* száma 400-800 000 között mozog. Ennek az etnikai csoportnak körülbelül 80 %-a szintén csak magyarul beszél.

A hagyományos értelemben vett nemzeti kisebbségek kulturálisoktatási érdekeit a pártállam idején a felülről javasolt főtitkár vezetésével az úgynevezett demokratikus szövetségek képviselték (például a Magyarországi Délszlávok Szövetsége stb.). A rendszerváltás után ezek a szövetségek több, egymással kapcsolatot egyáltalán nem tartó mozgalomra szakadtak. Mindenekelőtt a dél-szlávok alapítottak külön-külön horvát, szerb és szlovén szövetséget, de a Magyarországi Szlovákok Szövetségén kívül létrejöttek más szlovák szervezetek is.

Az anyanyelven folyó tanítás és az anyanyelvoktatás kezdetei a II. világháború után

Közvetlenül a második világháború után Magyarország a területén élő nemzeti kisebbségek, etnikai csoportok szabadságát, anyagi és szellemi felemelkedését, a nemzeti közösségek és egyének emberi jogait is igyekezett biztosítani. Az ország területének egy részén még folytak a hadműveletek, amikor a Debrecenben székelő Ideiglenes Nemzetgyűlés és kormány a 10030/1945. M. E. sz. rendeletével kinyilvánította, hogy a nemzetiségekhez tartozó szülők gyermekeik részére anyanyelvükön oktató iskolákat igényelhetnek, illetve szervezhetnek.

Egy évvel később jelent meg a 330/1946. M. E. sz. kormányrendelet, amely a későbbiekben alaprendelkezésül szolgált a nemzetiségi nyelvű oktatást szabályozó utasítások kiadásához. Érdemes fölidézni ennek a rendeletnek az első - legfontosabb - paragrafusát: „A nemzetiségekhez tartozó tanulókat *anyanyelvükön* folyó oktatásban kell részesíteni. Az anyanyelvi oktatást *állami iskolák létesítésével*, illetve *államsegély nyújtásával* kell biztosítani.” (Kiemelés a szerzőktől.)³

Figyelemre méltó a már említett alaprendelkezés fent idézett paragrafusa. E szerint ugyanis elsősorban *állami* jellegű iskolákat kell szervezni a nemzetiségi gyermekek részére, és csak további lehetőség a már létező vagy szerveződő felekezeti, községi, városi iskolák továbbfejlesztése államsegély nyújtásával. A két világháború között ugyanis (sőt már korábban is) léteztek Magyarországon nemzetiségi iskolák, de jobbra felekezeti voltak (csakúgy, mint a magyar iskolák zöme).

A kisebbségek éltek ezzel a lehetőséggel. Így például Békéscsabán, Tótkomlóson, Szarvason, a falvakban és városokban már meglévő, valamint a tanyavilágban szétszórtan működő (evangélikus) felekezeti iskolák mellett újabb állami nemzetiségi tanítási nyelvű iskolák szerveződtek. (Békéscsabán és Tótkomlóson például a polgári iskola keretein belül.) Az így létesített iskolák voltak az elődei a mai nemzetiségi tanítási nyelvű általános iskoláknak, illetve - a továbbfejlesztés során kiépült - nemzetiségi gimnáziumoknak (például Békéscsabán, Budapesten, Gyulán, Pécsen stb.).

Ebben a korszakban nemhogy nem akadályozták a nemzetiségi gyermekek szlovák, szerb és horvát, illetve román tanítási nyelvű iskolákba való beiskolázását, hanem a nemzetiségi településeket járva - a nevelői testületek, tanítók, tanárok egyénenként is - értelmes propagandamunkával és meggyőzéssel irányították a szülők figyelmét az anyanyelven történő tanulás lehetőségei felé, az ifjúságot pedig a nemzetiségi iskolák padjaiba. A nemzetiségi tanítók, tanárok szükség szerint kedvezményekben részesültek (például lakáshoz jutottak, kivánság szerint áthelyezték őket stb.). Ily módon már az 1945--06-os tanévben számos állami szervezésű nemzetiségi iskola működött hazánkban. E téren a szerb-horvátok és a szlovákok vezettek, melyben aktív szerepet játszott a Magyarországi Szlovákok Antifasiszta Frontja is.

A magyar kormány hangsúlyozottan a nemzetiségi tannyelvű iskolák szervezését, létesítését szorgalmazta, ám olyan helységekből, amelyekben a szülők - gyermekeik hiányos nyelvi ismeretei miatt - nem kívánták *nemzetiségi tanítási nyelvű* iskolába iratni gyermekeiket, anyanyelvüket *tantárgyként* tanulhatták. Ily módon számos magyar iskolában vezették be a szlovák, a szerb, a horvát, illetve a román nyelv tantárgykénti tanítását. Ezek voltak az úgynevezett *nemzetiségi nyelvet oktató* (röviden nyelvoktató) iskolák, amelyek ma is nagy számban működnek hazánkban. Ennek az iskolatípusnak a két háború közötti Magyarországon már voltak hagyományai.

1948-ban, az iskolák államosításának évében fontos irányelv az MDP Programnyilatkozata, amely szerint az egyesült munkáspárt síkraszáll az országban élő nemzetiségek (délszlávok, románok, szlovákok stb. -itt ez az stb. a németeket jelenti) számára a teljes állampolgári jogegyenlőség biztosításáért, haladó nemzeti kultúránk szabad fejlesztéséért, az anyanyelvükön történő oktatásért, demokratikus kulturális, társadalmi és politikai szervezkedésük teljes szabadságáért, a szomszéd országokban élő anyanemzettel való kulturális érintkezés szabadságáért.⁴

Egy évvel később - augusztus 20-án - lépett hatályba a Magyar Népköztársaság Alkotmánya, amelynek 49. paragrafusa szerint: „A Magyar Népköztársaság polgárai a törvény előtt egyenlő jogokat élveznek. A polgárok bármely hátrányos megkülönböztetését nemek, felekezetek vagy nemzetiségek szerint a törvény szigorúan bünteti. A Magyar Népköztársaság a területén élő minden nemzetiség számára biztosítja az anyanyelvén való oktatásnak és nemzeti kultúrája ápolásának lehetőségeit.” (Ugyanezeket a jogokat biztosította nemzetiségeink számára a 60-as években módosított alkotmány is, majd a rendszerváltás után hatályba lépett új, demokratikus alkotmány, mely lehetővé teszi pozitív diszkriminációk alkalmazását, az előnyös feltételek megteremtését a nemzetiségi iskoláztatás területén.)⁵

Az iskolák államosítása idején a nemzetiségi iskolák zöme felekezeti jellegű volt, ezek egy része akkor nagyobb iskolaegységekbe tömörült (megváltozott jelleggel), de a kistelepüléseken nem egyszer megszűntek, illetve beolvadtak a közeli nagyobb helységek iskoláiba. Ismert tény ugyanis, hogy hazánk nemzeti kisebbségei nem zárt egységekben, hanem szétszórta (szórványokban) élnek, s ez megnehezíti az oktatás fejlesztését, a szilárd rendszer kiépülését. A nemzetiségi iskoláknak kettős területen kellett helytállniuk: saját iskolahálózat kiépítése és a magyar iskolarendszerhez való felzárkózás tekintetében is. A nehézségek ellenére elmondhatjuk, hogy a nemzetiségi iskolahálózat, ha lassan is, de az 50-es évek végére viszonylag jól kiépült, stabilizálódott, ám közben még két súlyos politikai esemény rázta meg hazai nemzetiségi oktatásunk fiatal és érzékeny rendszerét.

Az ötvenes évek

A hazai német kisebbség gyermekeinek oktatásáról eddig nem esett szó. A kontinuitás a német kisebbség esetében 1945-ben megszakadt, a magyar kormány a hatalmi politika nyomására - a potsdami megállapodások alapján - intézkedéseket tett a hazai németiség egy részének kitelepítésére Németországba. Ez a jogokból kirekesztő állapot évekig húzódott, és csak az 1950-ben megjelent 84/1950. M. T. számú rendelet helyezte hatályon kívül a korlátozó intézkedéseket.

Ezt követően a Magyarországon maradt német nemzetiség hamar magára talált. A Vallás és Közoktatási Minisztérium segítségével, majd a később megalakult Magyarországi Németek Szövetségének hozzáértésével gyors ütemben zárkózott föl mindenekelőtt a német nyelvet tantárgyként oktató iskolák szervezésében. A német nyelvet ezentúl (főleg az 1951-52-es tanévtől) úgy is, mint a hazai német kisebbség anyanyelvét, egyre több iskolában oktatták.

A hatalmi politika sajnos további károkat is okozott a hazánkban fejlődésnek induló nemzetiségi oktatásügynek. A csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény (1946) végrehajtása során körülbelül 75 000 szlovák nemzetiségű magyar állampolgár hagyta el hazánkat. Ez az iskolaügy területén úgy jelentkezett, hogy az 1947-48-as tanév végére az eddigi 30-40-es létszámú osztályokban mindössze 8-12 tanuló maradt, azaz az osztálylétszámok körülbelül egyharmadukra csökkentek. Ma sem nehéz elképzelni, hogy a lakosságcsere mekkora bizonytalanságot teremtett és milyen negatív érzelmi hatást váltott ki a szlovák nemzetiségi oktatás további fejlesztése szempontjából is.

Nem maradt zavartalan a magyar jugoszláv viszony sem. Sztálin emlékezetes kirohanására a magyar állampárt (MDP) Jugoszláviát hazánk ellenségének bélyegezte. Sok hazai szerb-horvát nemzetiségű lakost meghurcoltak, börtönbüntetésre ítélték. A hazai szerb-horvát, illetve horvát-szerb nyelvű oktatás területén csak 1956 nyarán következett be pozitív változás. Ettől kezdve viszont zavartalan volt országainkban a nemzeti kisebbségek oktatásügye.

Az erősen megcsappant osztálylétszámok később (már az ötvenes évek közepétől) lassan, kis mértékben növekedtek, körülbelül 15-20 tanulóra. Az oktatás a nemzeti kisebbségek nyelvén, illetve a nemzetiségek anyanyelvének tanítása (a nyelvoktató iskolákban) általában kielégítő színvonalon folyt, de voltak kiválóan működő nemzetiségi iskoláink is, mint például a budapesti szlovák tanítási nyelvű általános iskola és tanítóképző, a békéscsabai szlovák tanítási nyelvű általános iskola és gimnázium, a békéscsabai Luther utcai nyelvoktató általános iskola stb.

Nemzetiségi oktatási intézményeinkben (az óvodától a középiskoláig) a minisztérium nemzetiségi osztálya által összeállított tantervek és óratervek szerint folyt a tanítás. Tanterveket voltaképpen csak két tantárgyból kellett készíteni: nemzetiségi nyelv és irodalomból és magyar nyelv és irodalomból. A többi tantárgy anyaga megegyezett a magyar iskolák számára előírt tananyaggal.

Nemzetiségeink anyanyelvi és irodalmi tantervét az anyaország megfelelő iskolatípusa és osztályai tantervének adaptációja, valamint a magyar nyelv és irodalom tantervi tapasztalatainak ésszerű ötvözése révén alakítottuk ki. A magyar nyelv és irodalom tantervének anyagát nemzetiségi iskoláinkban csökkentettük, az óraszámot is ehhez igazítottuk, hiszen a nemzetiségek nyelvének - mint tanítási nyelvnek - z domináns szerepet kellett biztosítani. Sőt, minden alkalommal (órán kívül is) a helyes nyelvhasználatra, nyelvi kultúrára ösztönöztük diákjainkat. (Tanulmányaik kezdetén ugyanis kizárólag a helyi tájnyelvet beszélték.)

A nyelvoktató iskolák nemzetiségi nyelvi tanterve sajátos megoldásra váró kérdés volt. A tantervszerkesztés munkájában sokat merítettünk az idegen nyelvek korszerű tanításának szakirodalmából is.

Nagyobb nehézségeink voltak a tankönyvellátás terén, bár első nemzetiségi tankönyveinket már a 40-es évek végétől előkészítették, és ezek az ötvenes évektől folyamatosan megjelentek valamennyi osztály számára. A többi tantárgy tankönyvszükségletét különböző módon oldottuk meg: a nyelvországokból az illető nemzetiség nyelvkönyveit, továbbá a földrajzkönyvet, valamint a reáltárgyak tankönyveit szereztük be. Természetesen ily módon nem tudtuk ellátni minden tanulónkat, de nagy részüknek jutott belőlük. Hasonló módon oldottuk meg a középiskolák tankönyvellátását. A tanárnak ugyanakkor ügyelnie kellett arra is, hogy a tantervi anyag földolgozása közben adódó konkrét helyzetekben a külföldi tankönyvet kiegészítő vagy a hiányzó tankönyvet pótló, részletes táblai vázlatot készítsen és készíttessen a tanulókkal is. Ezek rendszerint elegendőek voltak a számonkéréshez is. Előfordultak azonban - nem is ritkán - olyan esetek is, amikor összefüggő szövegeket kellett diktálni, hogy a tanulók azokat tanulhassák meg. Az oktató pedagógus több tantárgy magyar tankönyveiből rövidített jegyzeteket készített

nemzetiségi nyelven. Ezek kéziratban kerültek sokszorosításra (például a biológia, kémia, a tanítóképzőben a pedagógia és didaktika, neveléstörténet és az egyes tantárgyak alsó tagozatos módszertana).

Még ebben az évtizedben sor került a nemzetiségi nyelvek grammatikáinak *hazai* kiadására.

A nemzetiségi tanítási nyelvű iskolák testületei egy közös célért munkálkodtak, a rájuk bízott fiatalok olyan színvonalú felkészítéséért, hogy azok semmilyen vonatkozásban se maradjanak le a magyar iskolák tanulói mögött. E feladat teljesítésének igazolására megemlíjük, hogy a nemzetiségi tanítási nyelvű gimnáziumokban, tanítóképzőkben érettségizett fiatalok jól szerepeltek a felvételi vizsgákon, és körülbelül ugyanolyan arányban folytathatták tanulmányaikat a magyar felsőoktatási intézményekben, mint a magyar középiskolákban végzetek. A nemzetiségi tanítóképzőkben végzetek - ha nem folytatták tanulmányaikat főiskolán vagy egyetemen - a tanítói hivatást gyakorolhatták.

Hogyan, kikkel volt lehetséges ennek a feladatnak a megvalósítása? a) 1945-46-ban a közoktatásügyi kormányzat felhívásban kérte azoknak a pedagógusoknak a jelentkezését, akik valamilyen nemzetiségi nyelven tanítani tudnának hazai nemzetiségi iskoláinkban.

b) Az új szervezésű szlovák tanítási nyelvű iskolák nevelőtestületeinek jelentősebb részét azok a pedagógusok alkották, akiket a csehszlovák kormány magyar nemzetiségük miatt elbocsátott állásukból. Mind nyelvi, mind szakmai szempontból jól megállták helyüket.

c) A minisztérium szünidei, alap- és képesítővizsgára előkészítő tanfolyamokat szervezett, részben a pedagógiai főiskolák keretében, részben önállóan is, azok részére, akik már rendelkeztek valamilyen pedagógus-diplomával, az adott nemzetiségi nyelvet viszont származásuknál fogva beszéltek - tájnyelvi szinten.

d) A vallás- és közoktatásügyi kormányzat már 1949 elején úgy döntött, hogy fölállítja a rendszeres általános iskolai tanárképzést, mégpedig a budapesti Pedagógiai Főiskolán, ahol román és szlovák nyelvi és irodalmi tanszék kezdte meg működését az 1949 50-es tanévben. Egy év múlva ide költözött Pécsről a szerb-horvát (horvátszerb) nyelvi és irodalmi tanszék is.

e) A nemzetiségi gimnáziumokon kívül tanítóképző intézetek is működtek. Az első délszláv tanítókat a pécsi délszláv tanítóképző 1951-ben, az első szlovák tanítókat a budapesti szlovák tanítóképző 1954-ben bocsátotta ki.

Az ötvenes évek közepe táján kialakult hazánkban a nemzetiségi oktatás rendszere: a kisebb számban működő tannyelvű és a jóval (8-10-szer) nagyobb számú nyelvoktató iskolák hálózata. Kivételt képeztek a német és a román iskolák: az előbbieket mind *nyelvoktató* típusúak voltak, az utóbbiak között pedig a *tanítási nyelvű* iskolák voltak többségben.

A hatvanas évek

1956 után, az évtized végén csökkenni kezd az érdeklődés a nemzetiségi oktatásügy iránt. Lábra kapnak olyan nézetek, miszerint a nemzetiségi tanítási nyelvű iskolák tanulói anyanyelvükön nem képesek elsajátítani az előírt tantervi anyagot. E nézetek terjesztői mindenekelőtt a „szakszemponatok érvényesítését erőszakolták, és ennek érdekében igyekeztek befolyásolni az iskolák tantestületeit és a szülőket. Végül 1960 tavaszán - az *általános iskolareform* bevezetésére hivatkozva - mind a pedagógusokkal, mind a szülőkkal elfogadtatták a nemzetiségi tanítási nyelvű iskolák státusának megváltoztatását. Ez a 30 évvel ezelőtt készült 44 167/1960. számú minisztériumi körlevél utasította a nemzetiségi tanítási nyelvű iskolákat, hogy az 1960-61-es tanévtől kezdve fokozatosan magyar nyelven tanítsák, illetve vezessék a *természettudományos tárgyakat és a testnevelést*. Az utasítás vitathatatlanul hátrányos volt (és ma is az) a tanulók szókincsének, nyelvismeretének fejlesztése, de nemzetiségi iskolapolitikánk szempontjából is.⁶

Nem tudunk róla, hogy a hazai nemzetiségi lakosság kulturális érdekeit képviselő nemzetiségi szövetségek milyen álláspontot foglaltak el annak idején, tiltakoztak-e a változtatás ellen, vagy tudomásul vették. Az bizonyos, hogy az említett utasítás az állampárt tudtával jött létre, a szövetségek pedig közvetve a párt irányítása alatt működtek. Az is bizonyos, hogy a tanárképző főiskolák érdekelt nemzetiségi nyelvi tanszékei nem értettek egyet az intézkedéssel, ám az ügy nem tartozott illetékességük körébe, közvetlenül és hivatalosan nem is tudtak a tervezett változtatásról. Különösen néhány év múltán, amikor nyilvánvalóvá vált az utasítás negatív hatása a tanszéki eredmények színvonalára, egyre egyértelműbb lett a kritika jogossága. A tanszékekre ugyanis a most már kétnyelvű gimnáziumokból mindinkább szegényesebb anyanyelvi szókinccsel, gyengébb nyelvkészséggel rendelkező fiatalok kerültek, akik a felvételi vizsga követelményeinek mind kevésbé feleltek meg. A „merítési bázis” ugyanis a kétnyelvűsége történt váltással, a nemzetiségi anyanyelvnek az oktatási folyamatból történt részleges kirekesztése következtében minőségileg legyengült. Ezt a negatív hatást a későbbiek során maguk a tantestületek (főleg a közvetlenül érdekelt - az anyanyelvet, a földrajzot és a történelmet tanító tanárok) is tapasztalták. Megváltozott az iskola mikrokörnyezete: a kétnyelvű oktatás következményeként egyre dominánsabbá vált a magyar nyelv használata (tanteremben, folyosókon, udvaron, nem is szólva a tanári szobáról), hiszen a természettudományi tárgyakat és a testnevelést tanító tanárok között egyre többen voltak olyanok, akik az adott nemzetiségi nyelvet nem beszélték.

A változás nem érintette az alsó tagozatot, ám helyenként ezen a fokon is hasonló kezdeményezések történtek, például a matematikát egyes alsó tagozatú osztályokban magyarul tanították olyan esetben is, amikor azt nemzetiségi nyelven ugyanolyan eredményesen tudták volna tanítani.

Az oktatási nyelvnek nemzetiségiről részbeni magyarra váltásával ily módon stagnálást, sőt visszaesést lehetett tapasztalni a nemzetiségi nyelvek tanításában elért eredmények tekintetében.

A tannyelv-váltásnak didaktikailag semmilyen látványos eredménye nem lett, volt azonban - nem is jelentéktelen - politikai következménye. A csehszlovák iskolaügyi kormányzat évek múltán - a magyar példát látva - elhatározta, hogy a szlovákiai magyar tanítási nyelvű iskolákban szlovákra változtatja a reáltárgyak tanítási nyelvét. Ezzel kapcsolatban olyan vita alakult ki, amelyben az ottani legilletékesebbek: pedagógusok, szülők és diákok egyértelműen tiltakoztak a terv végrehajtása ellen, mondván, hogy a magyar iskolák tanulói a reáltárgyi ismereteket anyanyelvükön könnyebben és eredményesebben tudják elsajátítani, mint a számukra idegen szlovák nyelven, így végül is az iskolák tanítási nyelve nem változott meg.

Nálunk viszont változatlanul két nyelven folyik az oktatás a nemzetiségi iskolákban. Ez az illetékesek számára egyszerűbb: nyilvánvalóan nem kell olyan pedagógusokat keresni, képezni, akik a reáltárgyakat nemzetiségi anyanyelven tudnák oktatni, s a matematika, fizika, kémia stb. tárgyak tankönyveinek nemzetiségi nyelvekre való fordításáról sem kell gondoskodni. A Tankönyvkiadó nemzetiségi szerkesztősége folyamatosan gondoskodott a nemzetiségi nyelv és irodalom (nyelvtan, irodalomtörténet, irodalmi szemelvények) tankönyvek elkészítéséről. A fordítások elhúzódása miatt azonban ezek a tankönyvek általában két évvel később kerültek és kerülnek ma is a tanulók kezébe, pedig a fordítási munkáknak a magyar kézirat kimunkálásával párhuzamosan kellene haladniuk.

Közben évről-évre csökkent a minisztériumi nemzetiségi osztály tevékenysége, irányító szerepe, végül egy fél szakelőadó személyére zsugorodott.

Ebben az időszakban nem volt jobb a helyzet a nemzetiségi nyelvoktató iskolák területén sem. Az orosz nyelvnek szigorú kötelezővé tételével a nemzetiségi nyelvek oktatása csak a heti óraszám emelésével volt megoldható. Ezt pedig nem minden szülő (tanuló) vállalta,

következésképpen csökkent a nemzetiségi nyelvet tanulók száma, ami viszont az órarendek összeállításában okozott nehézségeket. Mivel a nemzetiségi nyelvet nem a teljes osztálylétszám tanulta, így ennek foglalkoztatási idejét a 0. (nulladik) órára (a reggeli vagy a délutáni tanítást megelőző időre) helyezték, illetve úgynevezett csatlakozó órákra (a tanítást befejező utolsó órákra).

A hatvanas évek első felében eszerint nem beszélhetünk a hazai nemzetiségi oktatás fejlesztéséről-fejlődéséről, inkább megtorpanásáról. Az évtized második felének utolsó éveitől azonban több pozitív intézkedés történt, amelyektől remélni lehetett az oktatás színvonalának emelkedését, az oktatási intézmények hálózatának bővülését.

A hetvenes, nyolcvanas évek

A hatodik évtized utolsó éveiben a minisztériumban újjászerveződött a Nemzetiségi Osztály (helyesebben: újra létre kellett hozni). 1969-ben az Országos Pedagógiai Intézetben (OPI) megalakult a Nemzetiségi Tanszék, 1972-ben pedig a Magyar Pedagógiai Társaság Nemzetiségi Pedagógiai Szakosztálya, Budapest székhellyel. E három szerv között viszonylag jó és eredményes együttműködés alakult ki.

A minisztérium nemzetiségi osztályának irányításával az OPI nemzetiségi tanszéke (később: osztálya) több sürgős feladatot látott el: külső munkatársak bevonásával elkészítette az új tanterveket, előbb a nyelvoktató, majd a tannyelvű (azaz kétnyelvű) iskolák számára, kidolgozta a tankönyvek távlati kiadásának tervét, módszertani leveleket, tantervi útmutatókat íratott és küldött az iskoláknak.

Az MPT nemzetiségi szakosztálya évenként két alkalommal plenáris ülésen vitatta meg a nemzetiségi oktatásügy helyzetét, illetve aktuális tennivalóit. A viták eredményeit ajánlásokba foglalta és megfelelő intézkedés végett megküldte a minisztérium nemzetiségi osztályának.⁷

Az idézett ajánlásokon kívül még sok egyéb tennivalóra is rámutatott a szekció tagsága (például növelni kell a nemzetiségi nyelv jelenlétét az iskolában a tantárgyi óraszámok tekintetében stb.). Ajánlásaink sorsa sokszor bizonytalan volt, visszajelzéseket nem kaptunk, a gyakorlatban ritkán tapasztalhattuk érvényesítésüket. Kivétel az óvodai neveléssel kapcsolatos helyzet: a minisztérium mindinkább sürgette a nemzetiségi nyelvű foglalkozásokat az óvodákban. Határozott követelménnyé vált az is, hogy ahol nemzetiségi tannyelvű (kétnyelvű) vagy akár nyelvoktató iskola működik, ott az illető nemzeti kisebbség nyelvét már az óvodákban be kell vezetni, és biztosítani kell a kontinuitást mind az óvodában, mind az iskolában.

Legújabb tanterveink és óraterveink az oktatás általános korszerűsítésével összefüggésben jelentek meg: az alsó tagozaton osztályonként *évi 80-80 - 112-112*, a felső tagozaton osztályonként *évi 128-128 órában* (129/1976. M. K. 13/OM. számú rendelet). A nyelvoktató iskolák számára kiadott tantervek között ez az első, amely korszerűen és részletesen foglalkozik a nemzeti kisebbségek anyanyelvének oktatási céljával.⁸

A tanterv fontosak tartja kiemelni az anyanyelv szeretetét és megbecsülését, a saját nemzetiség öntudatos vállalását, a haladó hagyományok megismerését és ápolását, a nyelv szerepének felismerését a nemzetiségi lét és kultúra fennmaradásában.

A nemzetiségi tannyelvű (kétnyelvű) általános iskolák tanterve 3 évvel később, 1979-ben az Oktatásügyi Minisztérium 103/1979/M. K. 6.) számú utasításával jelent meg, s első ízben (és a továbbiakban fokozatosan) az 1979-80-as tanévben vezették be. Ez a tanterv az oktatási nyelv megoszlása tekintetében némi haladást jelent az előző helyzethez képest. Részletes elemzés helyett csak utalunk az összóraszámnak a két tanítási nyelv közötti megoszlására: a tanulók a 8 évi tanulmányi idő alatt 4064 órában tanulnak anyanyelvükön. A tanterv elég rugalmas és lehetővé teszi a technika és a rajz nemzetiségi nyelven való tanítását, ha a

szaktanár nyelvi felkészültsége erre alkalmas; így az anyanyelven folyó oktatás összóraszám 4064+224+224, azaz 4512 óra. Ez a 7616 órának (a 8 évi teljes óraszám) több mint a fele, tehát domináns szerepe kell hogy legyen az oktatásban. (A magyar nyelven tartott órák száma 3104). Lehetséges, sőt valószínű, hogy külön felterjesztés alapján a miniszter olyan megoldást, javaslatot is engedélyez egy-egy iskola esetében, miszerint még további tárgyat (tárgyakat) is a nemzetiség nyelvén tanítanak, ha a személyi feltételek biztosítottak (azaz: ha a tanár tudja a nyelvet, és vállalja is a tantárgy tanítását az adott nyelven).

A nemzetiségi nyelven folyó oktatás óraszámain kívül igen figyelemreméltó a tanterv szelleme, amely áthatja a nemzetiségi tanítási nyelvű iskolák céljának és feladatainak meghatározását és megvalósítását. Ez az utasítás jóval továbbmegy a nyelvoktató iskolák számára kiadott tantervnél.⁹

A nemzetiségi tanítási nyelvű gimnáziumok számára a tantervet és óraterveket a művelődési miniszter 101/1980. (M. K. 14.) MM számú utasításával az 1980-81-es tanévtől kezdődően vezették be. E szerint a tanterv szerint - hasonlóképpen a már ismertetett általános iskolai tantervhez - a tantárgyak egy részét a nemzetiség nyelvén, másik részét magyar nyelven tanítják. Bizonyos rugalmasságot ez a tanterv is tanúsít, lehetővé teszi ugyanis egyes tantárgyaknak - a nemzetiségi nyelv és irodalom, a történelem és a világnézetünk alapjai, a földrajz, az osztályfőnöki óra tantárgyakon kívül - például a rajz és műalkotások elemzése tantárgyaknak nemzetiségi nyelven történő tanítását. Ám így sem mondhatjuk, hogy a nemzetiségi nyelvnek domináns szerepe lenne az oktatási folyamatokban (a két nyelv szerepe 50-50 %-ban oszlik meg). A tanterv szelleme, a nevelést szolgáló elemei viszont - különösen az anyanyelv szeretetével és megőrzésével, a nemzeti azonosságtudattal, a kétnyelvűség gyakorlati szerepével kapcsolatban - megszívlelendők.

A 80-as évektől szervezik a hazai nemzetiségi iskolák harmadik típusát, az úgynevezett kétnyelvű iskolákat. *Ez úgy* értendő, hogy a jól, eredményesen működő nyelvoktató általános iskolákat megfelelő személyi feltételek mellett - átszervezik kétnyelvűekké, amelyekben nemzetiségi nyelven tanítják az anyanyelvet, a környezetismeretet, az ének-zenét, illetve a történelmet és a földrajzot. Ez az iskolatípus eszerint lényegében megegyezik az 1960-61-es tanév óta napjainkig működő „nemzetiségi tanítási nyelvű” iskolatípussal.

Az új szervezésű kétnyelvű iskolák főleg a német és a szlovén nyelvterületen működnek sikeresen, (számuk 31, illetve 4), de vannak már szlovák és szerbhorvát kétnyelvű iskoláink is (7, illetve 6). Ezek számára folyamatosan készülnek tankönyvek és egyéb taneszközök. Ez az iskolatípus, amelynek egyébként a két háború közötti Magyarországon gazdag hagyományai voltak, közvetlenül a háború után szűnt meg.

E kétnyelvű nemzetiségi iskolák széles körű elterjedése viszont megkívánná (hiszen háromféle iskolatípusról van szó), hogy az 1960-61-es tanévtől „nemzetiségi tanítási nyelvű iskola” néven működő iskolák fokozatosan valóban tiszta nemzetiségi, azaz *egyannyelvű* iskolákká szerveződjenek át.

Nem lenne teljes a 80-as évek áttekintése, ha nem említenénk meg a nevelési-oktatási rendszerről alkotott 1985. évi I. törvényt. Ebből most a 7. paragrafus első 3 bekezdését idézzük:

„7. § (1) Az óvodai nevelés és az iskolai nevelés-oktatás nyelve a magyar, valamint a Magyar Népköztársaságban beszélt minden nemzetiségi nyelv.

(2) A nemzetiségekhez tartozó gyermekek, tanulók anyanyelvükön, illetőleg két nyelven - anyanyelven és magyarul - részesülhetnek óvodai nevelésben, valamint iskolai nevelésben és oktatásban.

(3) A nemzetiségi nyelvek az iskolai nevelés-oktatás valamennyi fokán tanulhatók.”

Eszerint Magyarországon az oktatás nyelve a magyaron kívül a horvát-szerb (szerbhorvát), a német, a román, a szlovák és a szlovén nyelv, ugyanakkor lehetőség van arra

is, hogy a nemzetiségi tanulók az ismeretanyagot két nyelven: anyanyelvükön és magyarul is elsajátíthatják.

Mindez világos és félreérthetetlen. Ennek viszont teljesen ellentmond az 1960-ban kelt és már idézett utasítás, mely szerint a nemzetiségi tanítási nyelvű iskolákban a reáltárgyakat és a testnevelést magyar nyelven *kell (kellett)* tanítani.

A törvény 1986. szeptember 1-jén lépett hatályba, s ezzel minden más, a törvénnyel ellentétes rendelet hatályát veszítette. A nemzeti kisebbségek pedig a hatálybalépés óta eltelt időt fölhasználhatták volna a tisztán nemzetiségi anyanyelvű oktatás fokozatos visszaállítására. Tudomásunk szerint az érintett iskolák vezetői és tantestületei máris elkészítették tervüket az egynyelvű oktatás fokozatos bevezetésére.

A következőkben statisztikai adatokkal illusztráljuk az *1989. évi nemzetiségi oktatási állapotot* az óvodák és iskolák számát, a tanulók és a pedagógusok létszámát illetően. Nagyon fontos tudni: minden nemzetiségi tannyelvű iskola teljesen önálló, s mindegyik élén az adott nemzetiséghez tartozó igazgató, illetve igazgatóhelyettesek állnak.

A legfontosabb statisztikai adatok szerint 1989. október 15-én a nemzetiségi tannyelvű vagy nemzetiségi nyelvet oktató *óvodák* száma 295. A nemzetiségi nyelven is foglalkoztatott *gyermekek* száma 13 763. Az *óvodapedagógusok* létszáma pedig 650.

A tannyelvű, a kétnyelvű és a nemzetiségi nyelvet tantárgyként oktató *általános iskolák* száma 1989. október 1-jén 323. A *tanulók* száma: 43 300. A nemzetiségi nyelveken, illetve nemzetiségi nyelveket tanító *pedagógusoké* pedig 994.

A nemzetiségi nyelven oktató *középiszkolák* száma 6 önálló gimnázium, 2 gimnáziumi és 2 óvónői tagozat (szakközépiszkola). Ezekben 1989. szeptember 15-én összesen 1187 *tanuló* részesült nemzetiségi anyanyelvi képzésben.

A fenti adatok szerint tehát a nemzetiségi oktatásban részesültek száma 58 000 fölött van.

Az óvodai, az általános iskolai és a középiszkolai nemzetiségi oktatásban mintegy 1600 nemzetiségi vagy a nemzetiségi nyelvet beszélő *pedagógus* dolgozik. A hazaiak mellett külföldi vendégtanárok is segítik a hazai nemzetiségi oktatást. Ezek zöme *német* nemzetiségi területen dolgozik, számuk mintegy *félszáz*.

A nemzetiségi pedagógusképzés

Nemzetiségi pedagógusaink képzése hazai intézményekben folyik, hazai nemzetiségi oktatókkal. Természetesen részt vesznek a képzésben a főiskoláinkon, egyetemünkön működő külföldi lektorok is. Tanáraink kisebb része külföldön szerzett és szerez diplomát. A nemzetiségi középiszkolákban végzetek ugyanis jelentős számban kapnak lehetőséget arra, hogy mint ösztöndíjasok, külföldi (nyelvországi) egyetemeken végezzék el tanulmányaikat, s szerezzenek tanári oklevelet. Eddig több mint 150 fiatal a nemzetiségi végzett ösztöndíjasként az anyanyelve szerinti országban.¹⁰

A hazai nemzetiségi pedagógusképzés rendszere az ötvenes évek elejétől fokozatosan alakult ki. Ezt röviden a következőkben foglalhatjuk össze:

a) Nemzetiségi *óvónőképzésünk* - a magyar óvónők képzéséhez hasonlóan - főiskolai és szakközépiszkolai szinten történik. Pécssett szerb-horvát és német, Budapesten szlovák óvónői szakközépiszkola működik. Főiskolai szinten német óvónőket Sopronban, román és szlovák óvónőket Szarvason, szerb-horvát óvónőket pedig Kecskeméten képeznek.

b) A német és a szerb-horvát kisebbség tanítóit Baján, a román tanítókat Debrecenben, a szlovák tanítókat Esztergomban képezik tanítóképző főiskolákon.

c) Az általános iskolai német és szerb-horvát szakos *tanárokat* Pécssett a Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Karán, a román és a szlovák iskolák tanárait a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán, míg a szlovén pedagógusokat a szombathelyi Tanárképző Főiskolán képezik.

d) A nemzetiségi középiskolai tanárok képzése a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen történik.

Összegezve: a nemzetiségi óvónőket, tanítókat, általános iskolai és középiskolai tanárokat kilenc felsőoktatási intézményben és két szakközépiskolában képezik. A képzés természetesen járulékos formában történik, azaz csak a nemzetiségi szaktárgyakat (nyelv és irodalom, tantárgy-pedagógia stb.) tanulja anyanyelvén, másik szaktárgyát és az összes többi tárgyat (például történelmet, földrajzot, matematikát, pedagógiát stb.) magyar nyelven sajátítja el a hallgató.

Már maga az a tény, hogy a képzés 9-11 intézményben történik, azt sugallja, hogy szétaprózottságánál fogva nem lehet eléggé hatékony, hiszen viszonylag kisszámú hallgatóról van szó. A hatékonyság és a színvonal ellen szól az is, hogy az óvónőkészítő intézetekben és a tanítókészítő főiskolákon a tanszéki oktatólétszám csupán 1-2 fő (a szakközépiskolákban úgyszintén), a tanárképző főiskolai (egyetemi) tanszékeken 3-4 fő, esetleg - a külföldi lektorral együtt - 4-5 fő. Így alig van mód és lehetőség specializálódásra. Ez a széttagolt képzés nemcsak hogy nem elég hatékony, de nem is korszerű, nem is gazdaságos. (Gondoljunk arra, ennyi képzési helyen korszerű, többezerkötetes könyvtárak létrehozása, fenntartása, egyéb korszerű taneszközök beszerzése nem könnyen megvalósítható feltételek.)

De a túl apró hallgatói kollektívák sem kedveznek a korszerű és eredményes képzésnek. Előfordul (ma is), hogy például egy-egy tanítókészítő főiskolán évfolyamonként 1-2 hallgatója van a nemzetiségi tanszéknek (tanszéki csoportnak). Ez a néhány jelölt az ezer (vagy több ezer) hallgató közt lélektanilag és érzelmileg (nemzeti kisebbségi érzésében) nem tud eléggé kötődni, egyedül érezheti magát. Mindez hátrányosan befolyásolhatja fejlődését, szakmai-nyelvi felkészültségét. Hivatásának gyakorlása közben viszont erre van leginkább szüksége.

A nemzetiségi pedagógusképzés újjászervezése igen időszerű feladat. Ez a folyamat mind a képzés tartalmára, mind szervezetére, illetve területi szétszórtságának, elaprózottságának megszüntetésére vonatkozzék. *Az eredményes nemzetiségi oktatás-nevelés legfontosabb láncszeme a korszerű nemzetiségi pedagógusképzés.*¹¹

A sokféle gonddal küszködő hazai pedagógusképzés mellett különösen a közeli jövőben szükség lenne a nyelvországok támogatására is. Például lehetővé kellene tenni, hogy a hazai nemzetiségi középiskolákban végzettek a választott természettudományi szaktárgyakat (például matematika-fizika, matematika-kémia, biológia-kémia stb.) akár ösztöndíjasokként, akár más módon külföldi egyetemeken anyanyelvükön sajátíthassák el. Ugyancsak jó megoldás lenne, ha a nyelvi lektorokon kívül még egy, esetleg két egyetemi (főiskolai) vendégoktató venne részt a képzés munkájában, tekintettel a hazai szükségletekre, a hiányos oktatói létszámra.

Távlati megoldásként azonban elengedhetetlen a hazai nemzetiségi pedagógusképzés gyökeres megújítása. Ennek első lépése a széttagolt, szétszórt képzési helyek koncentrálása, az oktatói kollektívák összevonása.

Szükség van tehát:

- egységesebb (integráltabb) maximális nyelvi fölkelésztést adó,
- centralizáltabb (nagyobb intézeti egységekben, területileg már nem szétszórtan, nagyobb oktatói kollektívákkal, nagyobb hallgatói létszámmal folyó) nemzetiségi pedagógusképzésre.

A hallgatólétszám mesterséges korlátozását meg kell szüntetni, és lehetővé kell tenni a változatos szakpárosítást.

Erre vonatkozó elképzeléseket, javaslatokat már korábban is publikáltunk (például a nemzetiségi sajtóban). Itt most a *Társadalom - Iskola Nevelés* című kötetben (1985) megjelent ajánlásunkból idézünk:

„A legcélszerűbbnek látszik nemzetiségi pedagógusaink képzését tudományegyetemeink székhelyén végezni. Ezek közül is elsősorban Budapestre (és esetleg Pécsre) kell gondolnunk”. Eszerint A) és B) változatról beszélhetünk.

A) változat: egy képzési centrummal, Budapest székhellyel.

„A szlovákoknak és a délszlávoknak nemzetiségi tannyelvű általános iskolájuk és középiskolájuk működik Budapesten, a környéken pedig nyelvoktató iskolák. A németeknek két tagozatos középiskolájuk van a fővárosban. Ezek a kedvező objektív feltételek lehetővé teszik, hogy a nemzetiségi általános iskolai tanárképzést (s ezzel együtt a tanító- és óvónőképzést is) visszatelepítsük Budapestre az ELTE keretében működő Tanárképző Karra.” (1955-ig ugyanis itt volt.)

A képzési hely kiválasztásában az sem lehet közömbös, hogy a négy nemzetiségi szövetségből három a fővárosban működik. A fővárosban történő központosítás mellett szól az is, hogy szomszédaink nagykövetségei, kulturális és tájékoztató központjai is Budapesten vannak. Végül: Budapesten és környékén több ezer nemzetiségi honfitársunk él, illetve itt van a munkahelye. Szakmai szempontból legdöntőbb érvünk az, hogy ebben a változatban a *gyakorló iskolák (óvodák)* problémája is megoldott, illetve könnyen megoldható lenne.

B) változat: két képzési centrummal, Budapest és Pécs székhellyel. E változat szerint az ELTE keretében történék a szlovák és a román pedagógusok nevelése-képzése, míg Pécsen a Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Karán a német és a délszláv pedagógusképzés. (A román kisebbség pedagógusainak képzése bármelyik változat alkalmazása esetén Budapesten történék.) Megjegyzés a román pedagógusok képzési centrumához: ez elképzelhető akár a JATE, akár a KLTE keretében is. Ezekben a városokban ugyanis (Szeged, Debrecen) ma is folyik román pedagógusképzés.

Mindkét változat esetén még további részletek kidolgozása szükséges.

Célunk a fejlesztés, a megújítás főbb irányainak a felvázolása volt.”

A nemzeti kisebbségeink közművelődése, nemzetiségi népművelés

Röviden bár, de föltétlenül érintenünk kell ezt a témakört is, hiszen a legszorosabb szálakkal kapcsolódik az oktatáshoz, a nemzetiségek anyanyelvének ápolásához, fejlesztéséhez. A kulturális tevékenységet központi szervek és helyi bizottságok irányítják, illetve szervezik, így a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, az Országos Közoktatási Intézet, a megyei oktatási (népművelési) osztályok, valamint a nemzetiségi szövetségek és ezek helyi - városi, községi - bizottságai.

Az egyes nemzetiségi szövetségek a második világháború után jöttek létre.¹² A megalakult szövetségek a kulturális élet és a nemzetiségi oktatás problémáival foglalkoztak.

A nemzetiségi szövetségeket állami költségvetésből tartják fenn. A kisebbségi lakosság létszámának arányában 50-100 tagú választmányt választanak, amely évente többször ellenőrzi a tervezett és az elvégzett munkát. A szövetségek munkáját a 10-15 főnyi választott elnökség irányítja. Közülük az elnök és az alelnök társadalmi munkában, a többiek fizetett alkalmazottakként végzik tevékenységüket.

A nemzetiségi lakosság szélesebb körű tájékoztatása érdekében valamennyi szövetség hetilapot ad ki. Ezek a következők: A Neue Zeitung a német, a Narodne novine a horvát-szerb (ennek szlovén melléklete a Ljudske novine), a Ludové noviny a szlovák kisebbség hetilapja. Ezeknek alapoknak a szerkesztősége Budapesten, az illető szövetségek székházában működik. A negyedik nemzetiségi hetilap, a Foaia Noastra, a magyarországi románok orgánuma Gyulán jelenik meg.

A nemzetiségi hetilapok példányszámától két év adatait közöljük:

	1978	1982
Német	3 400	4 000
Délszláv	2 800	3 500
Szlovák	1 500	1 700
Román	1 100	1 600
Összesen:	8 800	10 850

Mint látjuk, számuk alacsony, jelentőségük azonban nagy. Ezek a hetilapok (mindegyik gyermekmelléklettel) pótolhatatlan segítséget jelentenek mind az oktatásnak, mind a népművelésnek: a nemzetiségi hagyományok, népszokások ápolásában, énekkarok, zenekarok, színjátszó csoportok, népitánc-együttesek szervezésében, múzeumok, tájházak, gyűjtemények létrehozásában, anyanyelvű kiadványok népszerűsítésében stb.

Országos jelentőségű események, ünnepek, megemlékezések előtt tájékoztatják a nemzetiségi lakosságot az előkészületekről. Az események után - jó minőségű képanyag kíséretében - beszámolókat jelennek meg a lapok oldalain. Igen nagy teret biztosítanak a nemzetiségi kongresszusok előkészületeinek, a szervezési tennivalóknak, részletesen tudósítanak a kongresszusok lefolyásáról, és elemzően értékelik az eseményeket. Aktív szerepet tölthetnek be az országgyűlési és az önkormányzati (volt tanácsai) választások alkalmával. Hasonlóképpen idejében és pontosan tájékoztatnak a szomszéd országok és a világ eseményeiről, az anyanyelvi életéről, a kölcsönös kapcsolatokról.

A hetilapok mellett valóságos sikerkönyveknek számítanak a nemzetiségek nyelvén megjelenő, sok-sok színes képpel illusztrált nemzetiségi kalendáriumok (például a *Náš kalendár*). A megvásárolt példányszámokról két év adatait közöljük:

	1980	1982
Német	12 000	13 000
Délszláv	5 600	6 500
Szlovák	5 000	5 500
Román	1 500	1 600

A nemzetiségi sajtótermékek, illetve kiadványok felkeltik az érdeklődést más, anyanyelven írt olvasmányok iránt is, segítik a nyelvművelő tevékenységet. Bátorítják a fiatal nemzetiségi írókat, költőket és művészeket, támogatják az önálló írások és fordítások kiadását, terjesztését. Nyelvápoló szerepüknek köszönhető, hogy évről évre fejlődik, terjed a nemzetiségek nyelvén folyó ismeretterjesztő tevékenység. 1986-ban például 1346 előadás hangzott el a nemzetiségek nyelvén.

Érdemes megemlíteni, hogy Mecseknádasdon *német*, Drávaszterén *horvát* népfőiskola működik, Szekszárdon pedig a német bemutató színpad, önálló színpadként. Nemzetiségi énekkara, színjátszó csoportja minden jelentősebb településnek van. Ezek közül nem egy országos versenyeken is díjat nyert.

A nemzetiségeink által lakott települések sokszínű életét az egyes települések monográfiájában lenne érdemes megörökíteni. Ilyen kezdeményezések is vannak már (például *Tótkomlós negyedszázados története 1945-1970*; Dr. Virágh Ferenc: *Mezőmegyer történeti monográfiája*).

Az elmondottakból látható, hogy a nemzetiségi nyelvű közművelődés, népművelés útja simább mint az oktatásé. Igaz, a felnőtteket könnyebb rávenni, hogy szabadidejükben a pávakörökben énekeljenek, vagy a színpadon szerepet játsszanak, mint arról dönteni: nemzetiségi vagy magyar iskolába járassák-e gyermeküket.

Mint ismeretes, a Magyar Rádió pécsi stúdiója német és horvátszerb, a miskolci szlovák, a szolnoki román, a győri szlovén és német műsort sugároz naponta a hazai nemzetiségek számára, hetenként összesen 12 órában. (Győrben heti 30 percen horvát nyelvű adás is van „gradistyei” nyelvjárársban.) A regionális adók mellett a központi URH-adó heti 30 percen szintén sugároz nemzetiségi műsort.

1979 óta Pécsen német és szerb-horvát, Szegeden 1982 óta román, 1983 óta szlovák nyelvű tv-műsor van. Időtartama havonként 120-120 perc, plusz 20-20 perc hírosszefoglaló.

Újabban a magyar sajtó is több figyelmet szentel kisebbségeink kulturális problémáinak.

A rendszerváltozás a nemzetiségek életét, intézményeit sem kerülte el. A párt szinte kizárólagos irányító szerepe megszűnt, a szövetségekben is elkezdődött a kritikai szellem, az

önszerveződés; a szabad fórumok érvényesítése. Többé-kevésbé éles támadások érték az eddigi passzív nemzetiségi érdekképviselőket.

A szövetségek mindenekelőtt elhagyták nevükből a „demokratikus” jelzőt, majd az egyes szövetségeken belül alternatív irányzatok, mozgalmak jöttek létre. Mindez a hagyományos szövetségek részbeni fölbomlását eredményezte.

A volt Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségéből például kiváltak a szerbek és a szlovének. Így lett a hazai délszlávoknak három különálló szövetsége.

A szlovák alternatívok létrehozták a Szlovákok Szabad Szervezetét, megalakult továbbá a fiatal szlovákok szervezete és a hazai szlovák írók egyesülete.

A Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége a rendszerváltozás után kimondta a régi szövetség megszűnését és kitzúzte egy új önszerveződés, szabad fórumok eredményeként megalakuló, a hazai románok érdekeit valóban képviselő szövetség létrejöttét.

Az új szervezetek (alternatívák és hagyományosak, számuk körülbelül 11) megalakították összefogó, koordináló szervezetüket, a Magyarországi Nemzeti Kisebbségek Unióját.

A kormány pedig tárcanélküli miniszter vezetésével fölállította - a kisebbségi érdekek védelmére és teljesítésére - a Nemzetiségi és Etnikai Kisebbségi Hivatalt.

Tennivalók

Hazánkban az utóbbi 45 évben - igaz, nem egyenletes törődéssel és intenzitással - folyt nemzetiségi oktatás-nevelés az óvodáktól a főiskolai-egyetemi tanszékekig. Tehát tévesek azok az állítások, miszerint Magyarországon egyetlen nemzetiségi iskola sincs, hogy az itt élő nemzeti kisebbségeket minden tekintetben elnyomják, illetve a szomszéd országokban (kivéve Ausztriát) a kisebbségi magyarság fennmaradásában fenyegeti (szó szerint: elmagyarosítja) az ottani többségi népeket. Ezek a szélsőséges vélemények akkor erősödtek föl, amikor a „lenini nemzetiségi politika” csődöt mondott, és - végre - a kisebbségi sorban élő magyarság is követelhetette a maga számára a demokratikus és kollektív emberi jogokat, az ellene elkövetett igazságtalanságokat és embertelenségeket kezdte emlegetni és nyilvánosságra hozni.

Ennek ellenére a szomszéd országoknak - mint ez reméljük írásunkból is kiderült - van némi okuk a szemrehányásra, elmarasztalásunkra, de korántsem olyan mértékben, ahogy ezt teszik. Noha igaz, hogy a régi rendszer fennhangozta, hogy a nemzetiségi kérdés nálunk (és nemkülönben a többi „szocialista” országban) megoldott, de az ilyen megoldás jócskán hagyott kívánnivalót maga után. Ám egyrészt nehéz annak adni, aki azt nem igényli, illetve nem él a lehetőségekkel, másrészt a régi rendszer a kényes problémákat rendre a szőnyeg alá söpörte. De még így is maradt példa a pozitív diszkriminációra (például nyelvi pótlék a nemzetiségi pedagógusok számára, alacsony létszámú osztályok engedélyezése stb.), ami mégis csak a magyar kultuskormányzat helyes törekvését, cselekvő hozzáállását jelezte.

A félreértések tisztázása után a mi feladatunk: sokkal nagyobb figyelmet szentelni és a sajtóban jóval több lehetőséget biztosítani a hazánkban és a szomszéd országokban folyó nemzetiségi oktatás kérdéseinek. Példamutató nemzetiségi politikát kell folytatnunk elvi és gyakorlati szempontból egyaránt. Különös gondot kell fordítani arra, hogy intézkedéseink (nemzetiségeink életével, jogaival kapcsolatosan) milyen hatással lehetnek a szomszéd országokban élő magyar kisebbségek életére. Ennek a szemléletnek az indokoltságát évtizedeken át tagadták, ám bebizonyosodott, hogy ezt a gyakorlati szempontot tilos figyelmen kívül hagyni.¹³

Nem hisszük, hogy Magyarország, a magyar kormány a legkisebb akadályokat is gördítené az itt élő nemzeti kisebbségek oktatási-kulturális jogainak érvényesítése elé. Ellenkezőleg: a megváltozott rendszer biztosítja kisebbségeinek a legszélesebb kulturális szerveződést, autonómiát. Ennek első biztos jele, hogy a hazai Szlovák Szövetség

kezdeményezésére Békéscsabán 1990 őszén megalakult a *Szlovakisztikai Intézet* történelmi, néprajzi, pedagógiai és közművelődési csoporttal.¹⁴

Az oktatási és művelődési kormányzat a maga részéről tervezi és vállalja:

a) a *nemzetiségi anyanyelven történő oktatás-nevelés* feltételeinek megteremtését; biztosítja a fokozatos áttéréshez szükséges dokumentumok elkészítését az iskolák (óvodák) igénye szerint. A német és a szlovén területen, ahol eddig csak kétnyelvű óvodák és iskolák működtek, ez új típusként jelentkezik;

b) tovább szélesíti a *kétnyelvű* oktatási forma körét mind az iskolák, mind az óvodák területén; ez a típus már eddig is hatékonynak bizonyult (német és szlovén területen), hiszen ezekben az intézményekben az anyanyelvnek domináns szerep jut, a tantárgyak nagy részét anyanyelven tanítják;

c) a nemzetiségi nyelvet *tantárgyként oktató* típust is indokolt megtartani, főleg olyan településeken, ahol alacsony a tanulólétszám és hiányos a gyermekek nyelvismerete. Véleményünk szerint azonban a fejlesztés reális lehetősége: a viszonylag nagy számú nyelvoktató intézmények kétnyelvű iskolákká, óvodákká való átszervezése, ami az oktatás nemzetiségi jellegét fokozná.

Az önkormányzatoknak számolniuk kell az esetleges visszakörzetesítéssel és az abból adódó anyanyelvi oktatással járó többletfeladatokkal. Nem lehetetlen, hogy egyes apró falvakban a helyi lakosok kezdeményezésére nemzetiségi kétnyelvű iskola létesül.

Mindhárom iskolatípusban - differenciáltan - valamennyi tanterv anyagának tartalmaznia kell a nemzetiségi önismeretet elősegítő, a nemzetiség történelmét, kultúráját közvetítő anyagot is. Ugyancsak fontos - az identitástudat fejlesztése szempontjából is -, hogy főleg a tanítási nyelvű és kétnyelvű iskolatípusban több ismeretet nyújtsanak az anyanemzet történelméből és földrajzából.

A kormányzat biztosítsa a tantervek és óratervek elkészítését, továbbá a tankönyvek megírását. Ugyancsak központilag kell gondoskodni az oktatási munkát segítő taneszközök beszerzéséről, hazai gyártással, illetve külföldi vásárlás útján.

Az alsó- és középfokú oktatás-nevelés eredményességének kulcskérdése a *nemzetiségi pedagógusképzés ésszerű megújítása*. Ennek érdekében szükséges, hogy a jelenlegi, szétszórtnak és elaprózottnak folyó óvónő-, tanító- és általános iskolai tanárképzést egységesebbé, centralizáltabbá, az eddiginél magasabb hatékonyságúvá tegyék - jóval nagyobb hallgatói és oktatói létszámokkal. Elképzelhető egy Budapesten működő Nemzetiségi Központi Pedagógusképző Intézet megalapítása is.

A hazai nemzetiségi pedagógusképzésen kívül továbbra is biztosítandó a teljes egyetemi képzés az anyanemzetek egyetemein is. Az átmeneti pedagógushiány pótlására jó megoldás (eddig is bevált) vendégtanárok alkalmazása.

Szó esett már arról, hogy a nemzetiségi közművelődésnek-népművelésnek kevesebb bajjal kell megbirkóznia, mint az oktatásnak. Ezt igazolják a népművészet, az amatőr művészet területén elért eredmények. A zenekarok tekintetében a mandolin és a citera a leggyakoribbak. A tánckultúra viszont - a kevés táncoktató miatt - kissé lemaradt, ezért *táncműhelyek* alapítását tervezik, sőt már be is indultak ilyenek a 12 osztályos iskolák nagyobb tanulói körében.

Fontos ágazata a nemzetiségi közművelődésnek a *könyvkiadás*, ám e téren még sok a tennivaló. Már évek óta húzódik ennek végleges megoldása. A nemzetiségeknek kell eldönteniük: *közös* nemzetiségi, vagy külön-külön *önálló* könyvkiadást igényelnek-e?

Az eddig megjelent művek műfaj szerint változatosak (novellák, versek, néprajzi, honismereti munkák stb.), hiányzik azonban a nagyprózai műfaj, a regény, amelynek komoly szerepe lehetne az identitástudat fejlesztésében. (Próbálkozások e tekintetben főleg a fiatal szlovák írók körében vannak.)

Újabb, mégpedig fölfelé ívelő ágazat a nemzetiségi *színjátszás*. A *Szekszárdon* működő *német* színpadon kívül alakulóban van *Pécssett* a *szerbhorvát* színpad. Ezek nemcsak színházi produkciót hoznak létre, hanem óvodai és iskolai programokat is rendeznek. A többi nemzetiség fellépéséről a tavaszi Fesztivál keretében gondoskodnak.

Az amatőr csoportok színpadi szereplését a jövőben is a *kétévenkénti* nemzetiségi fesztiválprogramok keretében lehet megvalósítani.

Források

- Nemzetiségi Dokumentáció, 1945-1975. Nemzetiségek Magyarországon. I. *Németek Magyarországon. 1945-75.* I-II. 796.; II. *Románok Magyarországon. 1945-75.* I-II. 704.; III. *Délszlávok Magyarországon.* (kézirat); IV. *Szlovákok Magyarországon. 1945/1975.* I-II.
- Bellér Béla: *A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon a legújabb korig.* Baranyai Művelődés. 1973/4. 20-24.
- Bellér Béla: *A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig.* Magyar Pedagógia. 1974/1. 475.
- Bellér Béla: *A magyarországi németek rövid története.* Budapest, 1981.
- Drahos Ágoston: *A szlovák tanárképzés tíz esztendeje.* Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. 235-243.
- Drahos Ágoston: *Szlovák tanárképzésünk helyzete és a szlovák nyelvoktatás néhány módszertani kérdése.* In: *Tanulmányok a neveléstudomány köréből.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 453-483.
- Drahos Ágoston: *Szoros együttműködés a nyitrai főiskolával.* Ludové noviny (LN). 1963. november 10.
- Drahos Ágoston: *Nyitrai vendégprofesszor a szegedi szlovák tanszéken.* LN 1964. 47.
- Drahos Ágoston: *Napirenden a nemzetiségi pedagógusképzés korszerűsítése.* Pedagógiai Szemle 1986/6. 631-633.
- Drahos Ágoston: *A hazai nemzetiségi oktatásügy megújításáért.* Pedagógiai Szemle 1990/1. sz. 88-90.
- Gáll Ernő: *Tegnapi és mai önismeret.* Bukarest, 1975. 16.
- Fekete Tibor: *Német parlamenti küldöttség a garai német iskolában.* Neue Zeitung (NZ) 1957. 8. 4.
- Fekete Tibor: *Tízéves a garai német nyelvű iskola.* Bajai Hírlap. 1970. május 20. 10.
- Gulyás Endre: *A csehszlovák közoktatás rendszere.* (Előszó: Kovács Péter.) A Szocialista Nevelés Kiskönyvtára 71. Budapest, 1953.
- Jóboru Magda: *Nemzetiségi tankönyvpályázat.* Művelődési Közlöny, 1957. október 1. 273-274.
- Hambuch Géza: *A pécsi német tanszék sikerei és gondjai.* NZ 1957. 4.3.
- Hambuch Géza: *Hallatlanul nagy lehetőségek. A német gimnázium célja és perspektívája.* NZ 1958. 30. 2.
- Hambuch Géza: *Az első önálló német gimnázium Baján.* NZ 1959. 10. sz. 2.
- Joó Rudolf-Demeter János: *A nemzetiségek egyenjogúsításának útján.* Budapest, 1983.
- Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története* Budapest, 1947.
- Kemény G. Gábor-Kovács Péter: *Adalékok a magyar nép és a szomszéd népek közötti kapcsolatok köréből a felszabadulás utáni években (1945. 61.)* In: *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből.* Budapest, 1962.
- Kemény G. Gábor: *A dunai mikrokozmosz. Kiadatlan írások.* Új Auróra füzetek. Békéscsaba, 1988. 52.
- Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez I-VI.* 1952 71. Kósa László: *Nemzetiségek a mai Magyarországon.* Valóság, 1969/4.
- Kósa László: *A hazai nemzetiségi politika újabb szakasza.* Forrás, 1975/1. 53-58.
- Kovács Péter: *A német nyelvoktatás fejlesztéséért.* Köznevelés, 1955. július 1. 310-311.
- Kovács Péter: *Nemzeti kisebbségeink oktatásügyéről.* Köznevelés. 1956. augusztus 15. 365-367.
- Kovács Péter: *Német nyelvű oktatás 100 iskolában.* Freies Leben (FL) 1955. 13. 1.
- Kovács Péter: *Tanárok képzése a német nyelvű oktatás számára Pécssett.* FL 1956. 29. 1.
- Kovács Péter: *Levél a magyarországi németajkú szülőkhöz, nagyszülőkhöz.* Deutscher Kalender, 1958. 8993.
- Kovács Péter: *A hazai német nemzetiség a felemelkedés útján.* Népszabadság, 1958. május 15. (vidéki szám)
- Kovács Péter: *Az első 11 hazai román tanítóképzőben végzett román tanító.* Foaia Noastra. 1958. 15. 1-2. és Népszabadság, 1958. július 15. 9.
- Kovács Péter: *Budapesten, Kőszegen, Pécssett német nyelvű gimnáziumot létesítenek* NZ 1950. 12. 3.
- Kovács Péter: *A romániai magyar nemzetiségiek plénumáról.* Pedagógiai Szemle 1979/2. 186-187.
- Kovács Péter: *Érettségi felelet.* Pedagógusok Lapja 1985. október 25. 5.
- Kovács Péter: *Zur Einführung der deutschen Sprache in den Grundschulen. Antwort auf einige Fragen.* 30 Jahre Demdoatischer Verband der Ungarndeutschen Besinnung. Neue Zeitung Nachlese 1954-1985. november 1954.

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 2.sz.

- Kovács Péter: *Deutsche Muttersprache, Deutscher Unterricht von Péter Kovács, Leiter der Nacionalitate Abteilung der Unterrichtsministeriums.* Jul. 1955. Besinnung u.w. Kovács Péter: *Egy érettségi elnök tapasztalataiból.* Népszabadság. 1987, június 25.
- Kovács Péter: *A német nemzetiségi oktatás újjászületése Magyarországon.* Esti Hírlap, 1988. november 22. 3. - Kézirat.
- Kovács Péter: *Néhány adalék a hazai szlovák oldatásról.* Népszabadság, 1989. augusztus 5. 9. E. Fehér Pál-Kovács Péter: *Véleménycsere.*
- Kovács Péter-Drahos Ágoston: *Nemzetiségi pedagógusképzésünk fejlesztési lehetőségeiről.* In: *Társadalom - Iskola - Nevelés.* 283-297. *A III. Neveléseméleti Munkaértekezlet.* Zánka, 1983. Budapest, 1985.
- Kozma Mihály-Petrosán György: *A román nemzetiségi oktatás helyzete és továbbfejlesztésének faladatai.* Pedagógiai Szemle 1986/10. 1045-1048.
- Mikó Imre: *Az együttélő nemzetiségek jogegyenlősége.* A Hét, Bukarest, 1972. április 7. 16.
- Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika.* Kolozsvár, 1944. Rybár, L. LN 1958. április 25.; május 1 ; 16.; 23.; június 20. és 21. Schwalm, P.: *Tanévkezdés a bajai német gimnáziumban.* NZ 1957. 1. 2
- Wild, F.: *A Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetségének megalakulása.* Freies Leben 1955. november 5. 1.
- Pedagógiai Lexikon* (Főszerkesztő Nagy Sándor) I-IV. Budapest. 1976-79.
- Hatályos jogszabályok gyűjteménye. 1945-1958.* I. Budapest, 1960.
- Oktatási Minisztérium Nemzetiségi Osztálya: *Nemzetiségi oktatási és kulturális statisztikai adatok* 1973. Irtaköteg.
- Magyar Pedagógiai Társaság Nemzetiségi Pedagógiai Szakosztályának *Tájékoztatói* 1973, 1974, 1975.

Jegyetek

- 1 Az idetelepültek számával és kezdeti életkörülményeikkel főleg külföldi szerzők monográfiái foglalkoznak (például Szlovákiában: Sirácky és Horgula-Švihran).
- 2 A hazánkban élő nemzeti kisebbségekhez tartozó lakosság száma az 1980. évi népszámlálás adatai, tanácsi minősítés, illetve becslés alapján:

	Népszámlálás	Tanácsi minősítés	Becslés
Német:	31 231	132 000	200-220 000
Délszláv:	27 052	40 000	80-100 000
			horvát: 80-90 000
			szerb: 4-5000
			szlovén 4-5000
Szlovák:	16 054	68 000	100-110 000
Román:	10141	12100	20-25 000
Összesen:	84 478	240 000	400-455 000

Megjegyezzük, hogy a tanácsi minősítés és a becslés oszlopokban a vegyes családok valamennyi tagját nemzetiséginek tekintették, bár közöttük jelentős számban vannak magyarok. Összességében tehát az egyes nemzetiségi szövetségek által *1963-ban végzett becslések szerint* hazánk lakosságának mintegy 4-4,5 %-a tartozik valamelyik nemzeti kisebbséghez.*

- 3 Ez a miniszterelnöki rendelet a nemzetiségi tanítási nyelvű iskolákat nem külön kérésre, hanem a nemzetiségek kollektív jogának elismeréseként - a kisebbségekhez tartozó tanulók számának megfelelően - hivatalból, a hatóság által kívánta megszervezni. (A végrehajtási utasítás szerint a nemzetiségi tanítási nyelvű iskola felállításához 15, egy nemzetiséghez tanuló tanuló kellett.)
- 4 Ezekből a nemzeti kisebbségi jogokból vajmi kevés valósult meg, ami természetesen a pártállam jellegéből adódott.
- 5 Ilyen előnyös megkülönböztetés például a nemzetiségi tanítási nyelvű iskolákban dolgozók, illetve anyanyelvet tanító pedagógusok nemzetiségi működési pótléka, a nemzetiségi tanulókra eső költségnormák növelése. az előírtnál kisebb létszámú osztályok engedélyezése, a nemzetiségi pedagógusok továbbképzésének rendszeres megszervezése itthon, illetve az anyanemzet felsőoktatási intézményeiben stb.
- 6 Az utasításból idézünk: „... Az érdekelt iskolák tantestületei -az ifjúságunk jövője iránt érzett mélyes felelősségérzettől áthatva, - sokoldalúan és körültekintően elemezték és vitatták meg a körlevélben vázolt, az élet által felvetett problémákat... Jól látták, hogy csak a kétnyelvű tanítás felel meg a társadalom reális követelményeinek, a szülők kívánságának és a pedagógiai elveknek is ... Mai nemzetiségi tannyelvű iskoláim már nem felelnek meg ezeknek a célkitűzéseknek, tanulóink hiányos nyelvismerete nagyon megnehezíti valamennyi tárgynak nemzetiségi nyelven való tanulását, ami pedig a tantervi követelmények rovására történt ...Szükség van tehát a kétnyelvűség gyakorlati érvényesítésére a magyar nyelv fokozott művelésére, s ezért a

műszaki-gyakorlati oktatással *összefüggő reáltárgyak magyar nyelven* való tanítására..., (Kiemelés a szerzőktől.) Az utasítás még hozzáteszi: a változás csak fokozatosan történhet és az iskolák jellegében változást (!) nem hozhat.

- 7 Ajánlásunk az egyik fontos kérdésben (1974 májusában) így szól: „Utasítsa az Oktatási Minisztérium a művelődési költségvetési szerveket, hogy a nemzetiségi oktatási intézmények ellátottságát szolgáló speciális nemzetiségi jellegű tárgyi feltételeket normán felül, külön tételként tervezzék”. Hasonlóképpen aktuális a következő két ajánlás is: a) „A nemzetiségi tanítási *nyelvű* intézményekben (diákotthonokban) a munka és az érintkezés nyelve az adott nemzetiségi nyelv legyen”. b) „Szükségesnek látszik a nemzetiségi óvodai nyelvoktatás elősegítése végett az Oktatási Minisztérium Nemzetiségi Osztályának, valamint az OPI Nemzetiségi Tanszékének egy-egy nemzetiségi óvodai szakemberrel való megerősítése.
- 8 Ezeket mondja (rövidítve):- biztosítson korszerű *nyelvi alapozást* az anyanyelv elsajátításához; - a tanulók *nyelvhasználatát* a társadalmi érintkezés és az ismeretszerzés eszközévé fejlessze; - erősítse a tanulóknak annak tudatát, hogy hazánknak (szlovák, román ...) nemzetiségű, egyenjogú állampolgárai.
- 9 A *Sajátos célok és feladatok* című fejezetből egyetlen pontot majdnem szó szerint idézünk: (A nemzetiségi tanítási nyelvű iskolák) teyenek meg mindent *a nemzetiségi önismeret, ... a nemzetiségi tudat* kialakítása, az anyanyelv. *a nemzetiségi kultúra és hagyományok megismertetése, megszerettetése ...* ápolása és fejlesztése érdekében (kiemelés a szerzőktől).
- 10 Az 1988-89-es tanévben például közel száz nemzetiségi fiatal tanult Jugoszláviában, Csehszlovákiában. a volt NDK-ban és Romániában.
- 11 A nehézségek meglétét a következő idézettel érzékeltetjük: (Petrusán György, a román tanszék vezetője) „megállapította, hogy a román pedagógusképzés egyik hiányossága *nagyfokú széttagoltságából* fakad: egy ilyen kis létszámú nemzetiség nem képes 3 intézmény (óvónőképző, tanítóképző és tanárképző főiskola külön-külön történő) *színvonalas működtetésére*. ehhez sem a személyi, sem a tárgyi feltételek nem biztosíthatók. *A hazai erők koncentrálásával és vendégelődők foglalkoztatásával ...* lehetővé válnék olyan szakembertípus nevelése. aki mind az óvodában. mind az általános iskolában... eredményesen tudná ellátni a feladatokat.” (Zárójelben a szerzők megjegyzése.) Pedagógiai Szemle 1986. június. (632.)
- 12 1945-ben a *Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontja* politikai szervezetként jött létre. Aktív szerepet vállalt a nemzetiségi települések politikai életében. képviselőjelölteket állított stb. ... A Frontból kivált *délszláv szövetség* Magyarország legrégebb nemzetiségi szövetsége, amely 1945-től számítja létezését... A *szlovák szövetség* szintén az említett antifasiszta frontból nőtt ki, létezését mégsem 1945-től számítja, hanem 1948-tól. Ebben az évben rendezték meg ugyanis a Magyarországon maradt szlovákok az első küldöttközgyűlésüket s ezt tekintik *a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége* megalakulása időpontjának. *A Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége* 1949-ben alakult meg. 1955-ben a párt Központi Vezetősége elhatározta *a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetségének* megszervezését.
- 13 Biró Gáspár: *Jog az önazonossághoz* című cikkében ezt olvashattuk: „Első lépésként a *nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségi kódex* koncepciójának kidolgozására került sor. Ezt a kódexet mielőbb meg kellene jelentetni és a gyakorlatban érvényesíteni. Utána elő kellene készíteni és szintén mielőbb megalkotni és kiadni a nemzetiségi törvényt. pontosabban: a *nemzeti és etnikai kisebbségi törvényt*, hogy minden illetékes számára hozzáférhető legyen (ittthon is, külföldön is).” (Magyar Hírlap 1990. III. 13.)
- 14 (Az intézet céljairól, feladatairól, tudományos tevékenységéről a Regio 1990. decemberi számában olvashatunk. Lásd Gyivicsán Anna: *Gondolatok a Békéscsabán megalakult Szlovakisztikai Intézet kapcsán*. 226-229.) A többi nemzetiség részéről hasonló tudományos intézet létrehozásának semmilyen akadálya sem lenne. Időközben Szegeden megalakult a Szerb Intézet is.

*Vö, lapunk 216-220. oldalán található ismertetésben foglaltakkal.

TÁNCZOS VILMOS

Adatok az 1977-1991 közötti Hargita megyei magyar nyelvű oktatásról

A romániai társadalmi valóságról az elmúlt évtizedekben alig készültek megbízható hivatalos felmérések, tanulmányok, statisztikák. Ez az állapot az 1989 decemberében bekövetkezett politikai események nyomán sem változott: Románia ma is a titkok, feltételezések, a bizonytalanság országa. Mindez fokozottan érvényes a demográfiai adatokat és az országban élő kisebbségek helyzetére vonatkozó felméréseket illetően, hiszen Románia egységes nemzeti államként deklarálja magát, és nem hoz nyilvánosságra olyan hiteles adatokat, amelyek hűen tükrözhetnék a nemzetiségi helyzetet, illetve az állami irányítással történő románosítás folyamatát.

Ilyen összefüggésben érthető, hogy a romániai magyarság *egészének* oktatásügyéről még megközelítően pontos képet sem tudunk kialakítani. Az erdélyi megyék egy részében - ahol a magyarság zöme él a tanügy irányítása szélsőséges erők kezébe került (Maros, Kolozs, Szilágy, Szatmár, Bihar megyék), amelyek, magyarellenes manipulációikat leplezendő, gondosan ügyelnek arra, hogy ne szivároghasson ki az anyanyelvű oktatás tényleges helyzetére vonatkozó adatok. Ezzel magyarázható, hogy a Romániai Magyar Demokrata Szövetség tanügyi bizottsága is csak megközelítő és hiányos adatokkal rendelkezik. Sajátos - sok vonatkozásban kedvezőbb - körülmények csupán a két magyar többségű székely megyében (Kovászna és Hargita) alakultak ki, ahol a magyarság olyan arányban képviselteti magát a vezetőségben, hogy - noha a Bukarestből történő irányítás közepette nem valósíthatja meg az anyanyelvű oktatásra vonatkozó összes törekvéseit - legalább tudatában lehet tényleges helyzetének.

Az alább közölt számsorok az 1977-es román népszámlálás alapján 84,5 %-ban magyarok által lakott Hargita megyére vonatkoznak, és az anyanyelvi oktatás 1977-1991 közötti történetéhez nyújtanak támpontokat. Mivel a hasonló statisztikai adatok az erdélyi megyék többségében ma sem hozzáférhetőek, minden részadatnak jelentősége van. Előre kell bocsátanom, hogy - mivel az anyanyelvű oktatás a két magyar többségű megyében mindig sokkal jobb volt (ma is az), mint Erdély többi részében - az alábbi számokból legfeljebb a kérdések mibenlétére, jellegére vonatkozó megfigyelések és a magyar nyelvű oktatás alakulásának tendenciáira vonatkozó következtetések általánosíthatók, maguk az adatok vagy a belőlük adódó arányok semmiképp. (Hargita megyében például, ahol a lakosságnak mintegy 85 %-a, az iskolai népességnek pedig 83,4 %-a magyar, az 1990/1991-es tanévben a gyerekeknek 78,4%-a tanul magyarul az I-XII. osztályban. Brassó megyében viszont, ahol a magyar lakosság aránya csak 12 %, a magyar nyelven tanuló gyerekek számaránya mindössze 4,5 %. Hasonló a helyzet Kolozs megyében is, ahol a magyar népesség a megye összlakosságának mintegy egynegyedét teszi ki, az iskolákban viszont csak a gyerekek 14 %-a tanul magyarul. A jelenség csak részben magyarázható azzal, hogy a szórványban élő magyarság körében nagyobb a román iskolákba járó magyar gyermekek aránya. Ez - legalábbis ilyen arányokban - nem jellemző az erdélyi magyarságra. Inkább arról van szó, hogy a szórványban élő magyar lakosság előregedett, kevés a magyar anyanyelvű gyerek, gyakoriak a vegyesházasságok. Így előreláthatóan mind a magyarság abszolút száma, mind a románsághoz viszonyított aránya rövidesen csökkenni fog.

Az alább közölt táblázat a Hargita megyében magyar, illetve román nyelven tanuló gyerekek számának alakulását tükrözi 1977-1989 között. Mivel az 1978/79-es és az 1982/83-as tanévre vonatkozóan csak hiányos adatokhoz jutottam hozzá, ezeket az éveket kihagytam az első két táblázatból. Előre kell bocsátanom azt is, hogy a nem elhanyagolható számú cigány nemzetiségű vagy anyanyelvű gyereket a tanfelügyelőségi statisztikák nem tekintik külön nemzetiségűnek: a magyar tagozatra járókat magyar, a román nyelven tanulókat pedig

román anyanyelvűnek tüntetik fel. Ugyanígy ritkán találtam adatokat a német anyanyelvű gyerekekre vonatkozóan is, bár számuk annyira csekély, hogy gyakorlatilag nem módosítja az összképet. Ugyanígy bizonyos pontatlanság figyelhető meg a vegyes házasságból származó tanulók anyanyelvének megállapításakor is: mivel ezek a gyerekek többnyire román iskolába járnak, a statisztikák is román anyanyelvűnek tüntetik fel őket. Számuk viszont - legalábbis Hargita megyében - ugyancsak csekély.

A román, illetve magyar nyelven tanulók számának és arányának alakulása 1977-1989 között:

1. Iskolai év; 2. A gyerekek összlétszáma; 3. Magyar anyanyelvű gyerekek száma és százalékaránya; 4. Román anyanyelvű gyerekek száma és százalékaránya; 5. Magyar tagozatra jár; 6. Román tagozatra jár; 7. A román tagozatra járó magyar gyerekek száma és az összlétszámhoz viszonyított százalékaránya; 8. A magyar gyerekek százalék aránya a román tagozaton; 9. A magyar anyanyelvű gyerekeknek ennyi százaléka járt román tagozatra.

A számok, számsorok összevethetők, másféle módon is csoportosíthatók, így tények, jelenségek sokaságára lehet következtetni belőlük. A kézenfekvő megfigyelések közül háromra hívnám a figyelmet:

1. Mivel a vizsgált időszakban az oktatás 16 éves korig kötelező volt Romániában, az I., II. és III. táblázat 3. oszlopa alapján a magyarság demográfiai adataira is következtetni lehet. Szomorú tény, hogy 1981 után a magyar gyerekek száma egyre csökken: 1989-ben a nyolc évvel korábbi helyzethez képest az óvodai oktatásból 1753 (-11,0 %-os csökkenés), az elemiből 2815 (-12,9 %), az általános iskolából pedig 1560 (-7,2 %) gyerek hiányzik összesen, tehát *6128 magyar anyanyelvű gyerekekkel van kevesebb*. A román gyerekek száma ugyanebben az időszakban valamelyest nőtt (+5,6 %). A magyar gyerekek számának nagymérvű fogyatkozása feltehetőleg a kivándorlással is összefügg, hiszen éppen abból a korosztályból hagyták el sokan az országot, amelyeknek ilyen korú gyerekei lehettek. A román gyerekek számának +5,6%-os növekedése viszont - a Hargita megyébe történt, részben erőszakos betelepítéseket is figyelembe véve - a vártnál kisebbnek mondható.

2. A táblázatok 5. és 6. oszlopaiból kiderül, hogy a vizsgált időszak egészét tekintve, a román tagozatokon a gyerekek száma egyre nő, a magyar tagozatokon pedig *ennek megfelelően* csökken. Az összefüggés a számok alapján világos: a magyar gyerekek mind nagyobb és nagyobb hányada tanul román tagozaton, ami az anyanyelvi oktatási hálózat elsorvadását eredményezi. A csökkenés, sorvadás mértéke oktatási fokozatonként változik, de legerőteljesebb a középiskolákban:

<i>Óvodák:</i>	15 612 (1983)	13 051 (1989)	- 2561	(-16,4 %)
<i>Elemi iskolák:</i>	21 270 (1984)	18 265 (1989)	- 3005	(-14,1 %)
<i>Általános iskolák:</i>	21 069 (1981)	19 224 (1989)	- 1845	(-8,7 %)
<i>Középiskolák:</i>	12 872 (1984)	5 515 (1989)	- 7357	(-57,1 %)

Durva általánosítással tehát azt mondhatjuk, hogy *Hargita megye iskoláiban és óvodáiban az 1989-90-es tanévben közel 15 ezer gyerekekkel volt kevesebb, mint 5-6 évvel korábban*. Noha ebben az időszakban a magyar gyerekek száma is csökken valamelyest, mégsem ez a tényleges oka a magyar tagozat elsorvadásának, hanem az, hogy a magyar gyermekeknek egyre nagyobb hányada tanul román nyelven. 1989-ben a magyar óvodásoknak 7,4, az elemistáknak 3,6, az általános iskolásoknak 5,0, a középiskolásoknak pedig 56,6 (!) %-a járt román tagozatra.

Nemcsak Erdélyben, hanem a trianoni Magyarország határain kívül rekedt egész magyarság körében általános az a helyzet, hogy sokan nem adják magyar óvodába a gyermeküket abból a megfontolásból, hogy kicsi korában könnyebben tanulja meg az állam nyelvét. Mint az adatokból kitűnik, e szülők fele később már magyar iskolába írta a gyermekét, hogy anyanyelvén is megtanuljon írni-olvasni. A középiskolákban 1989-re

kialakult helyzet-a román középiskolákban tanulóknak csaknem háromnegyede magyar! - a magyar tannyelvű osztályok számának felülről történt drasztikus csökkentésével magyarázható.

3. A négy táblázat bármelyikéből arra a meglepő következtetésre jutunk, hogy a vizsgált időszak első felében - 1977-1984 között Hargita megyében fokozatosan javult az anyanyelvi oktatás helyzete, majd a nyolcvanas évek második felében gyors romlás következett be, ami elsősorban a középiskolákat, de az alsóbb fokozatokat is érintette. (A folyamatot a legvilágosabban a 7., 8. és a 9. oszlopok szemléltetik, melyek a román nyelven tanuló magyar gyerekek számának, illetve százalékarányának alakulását mutatják.)

Miért volt olyan rossz a magyar nyelvű oktatás helyzete a hetvenes évek második felében? (Figyeljük meg az 1977/78-as év adatait!) Hogyan történhetett javulás Hargita megyében 1977-1984 között, amikor országszerte megerősödött a diktatúra, nyílttá vált a kisebbségellenesség? Mi fordította vissza a folyamatot 1984 táján? A politikai háttér alapos ismerete nélkül ezekre a kérdésekre megbízható módon nem felelhetünk. Amit az adatokhoz mégis hozzáfűzök, az nem magyarázat, csupán néhány megfigyelés:

a) A romániai diktatúra kisebbségellenes stratégiájának egyik lényeges eleme volt a „húzd meg - ereszd meg” játék, amivel mindig igyekeztek megosztani az erdélyi magyarságot: az évtizedforduló táján, amikor Hargita és Kovászna megyék az „ereszd meg” időszakát éltek, a többi erdélyi megyében erőteljesen folyt a románosítás. Miután Erdély román többségű megyéiben a magyar iskolák számát a kívánt szintre csökkentették és az indítható osztályok számát ezen a szinten befagyasztották, Kovászna, majd - 1984 táján utolsóként - Hargita megyére került sor.

b) Mindezt a helyi irányításban történt változások is alátámasztják: az anyanyelvi oktatás állapotának javulása Szász József megyei elsőtítkár idejére esik, aki elődjénél, a hírhedt Fazekas Lajosnál kevésbé szolgai úton hajtotta végre Bukarest utasításait. Az ő menesztése és Costea Aurel elsőtítkár kinevezése már a legsötétebb idők kezdetét jelzi: 1984-ben a még meglévő magyar vezetőket is leváltották, és kezdetét vette a nyílt, drasztikus, minden korábbinál kíméletlenebb románosítás. A magyar nyelvű oktatás felszámolását illetően az 1984 őszén kinevezett Nicu Vrabie főtanfelügyelő buzgósága túlment minden mértéken, még a bukaresti elvárásoknál is igyekezett többet teljesíteni. Öt év alatt gyakorlatilag felszámolta a magyar nyelvű középiskolai oktatást, és megkezdte több színmagyar falu, város általános iskolájának elrománosítását is. Ebben a „húzd meg” időszakban sokkal többet elvettek a magyaroktól, mint amit a korábbi, relatíve kedvezőbb szakaszban visszaszerezhettek. A román államnacionalizmus, ha az aktuális politikai helyzet függvényében néha visszavisszalépett is, ha tett is néha időleges engedményeket, az általános irányvonalat illetően nagyobb távlatban tervszerűen törekedett a kisebbségek felszámolására.

Az 1989 decemberében történt politikai fordulatot követően az anyanyelvi oktatási hálózat szerkezetében is változások történtek. A két magyar többségű megyében a tanulók zömének sikerült anyanyelvének megfelelő osztályba iratkozni, és sikerült megoldani az alsó és középfokú önálló anyanyelvi iskolahálózat kiépítését is. Az oktatás nyelvében bekövetkezett változást illetően hasonlítsuk össze az 1989/90-es tanév adatait az 1990/91-esével:

	Tanév	A tanulók összlétszáma	Magyar tagozatra jár	Román tagozatra jár
Elemi oktatás	1989/90	22 948 (100 %)	18 265 (79,6 %)	4 683 (20,4 %)
	1990/91	22 205 (100 %)	17 713 (79,8 %)	4 492 (20,2 %)
Általános iskolai oktatás	1989/90	24 149 (100 %)	19 224 (79,6 %)	4 925 (20,4 %)
	1990/91	24 370 (100 %)	19 440 (79,8 %)	4 930 (20,2 %)
Középiskolai oktatás	1989/90	15 544 (100 %)	5 515 (35,5 %)	10 039 (64,5 %)
	1990/91	13 792 (100 %)	10 174 (73,8 %)	3 618 (26,2 %)

A táblázatból látható, hogy az anyanyelvi oktatás helyzetét illetően az elemi és az általános iskolákban nem történt változás: a magyar gyerekek (a tanulók 83-84 %-a) nagyrészt anyanyelvükön tanulnak, hiszen a magyar tagozatra járók arányszáma mindkét oktatási fokozaton - ugyanúgy, mint korábban - csaknem 80 %. A Ceausescu-korszakbelivel azonos 3-1%-os különbség oka több tényező lehet. Gondolhatunk itt vegyes házasságból származó magyar anyanyelvű, román iskolába járó gyerekekre is, de valószínűbb, hogy többségük olyan tanuló; akiknek szülei most is „kifizetődőbbnek” tartják, ha gyerekük román iskolába jár. Számításba kell vennünk azt is, hogy van néhány olyan román többségű falu a megyében, ahol - noha a lakosság igényli ezt - még nem, vagy csak elemi szinten sikerült magyar tagozatokat létrehozni (Vasláb, Salamás, Várhegy, Gyergyóhodos, Gyergyótölgyes, Hollós, Hollósarka, stb.).

Mint az előbb már láttuk, a Ceausescu-korszak diszkriminatív iskolapolitikája főleg a középfokú oktatást sújtotta, annyira, hogy az 1989/90-es tanévben a magyar anyanyelvű tanulóknak több mint fele (56,6 %) románul tanult. Természetes tehát, hogy amikor 1990 őszétől lehetőség adódott erre, a tanulók többsége magyar tagozatra iratkozott, s így a középiskolai fokon magyarul tanulók aránya 35,5 %-ról 73,8 %-ra emelkedett, noha ez az arány még mindig jóval alatta maradt a magyar gyerekek 83 % körüli megyei arányszámának. Sokan most is románul tanulnak, mert bizonyos profilú középiskolákban nincs, vagy nagyon kevés a magyar hely. (A helyek számát ugyanúgy Bukarestben határozzák meg, mint korábban.) Érthető az a jelenség is, hogy a XI. és XII. osztályokban jóval nagyobb a románul tanuló magyar gyerekek száma, mint a IX.-ben és a X.-ben. Akik középiskolai tanulmányaikat több éven át románul folytatták, már nem tudnak, vagy - a küszöbön álló egyetemi felvételekre való tekintettel -már nem is akarnak magyar tagozatra átiratkozni.

Osztály	A tanulók összszáma	Anyanyelvükön tanuló magyar tanulók	Román tagozatra járó magyar anyanyelvi	Román tagozatra járó román anyanyelvi
IX.	3392	2618 (77,2 %)	197 (5,8 %)	577 (17 %)
X.	5970	4470 (77,2 %)	405 (7,0 %)	915 (15,8 %)
XI.	2510	1760 (70,1 %)	333 (13,3 %)	417 (16,6 %)
XII.	2100	1362 (63,1 %)	426 (20,3 %)	348 (16,6 %)

A IX. és X. osztályosok abszolút számának rendkívül nagy különbségéből - a X. osztályosok még a Ceausescu-korszakban, a IX.-esek már az új rendszerben kezdték a középiskolát - nyilvánvaló az is, hogy az elkövetkező években a középiskolások száma jelentősen csökkenni fog, ami voltaképpen természetes is, hiszen a korábbi törekvés, mely általánossá akarta tenni a tizenkét osztályos oktatást, irreális volt.

A középfokú elméleti oktatást illetően nem mellékes az sem, hogy az anyanyelven tanulni szándékozók milyen profilú iskolákba iratkozhatnak be. Nos, az 1990/91-es tanév elején a bukaresti illetékes minisztérium a következő beiskolázási számokat hagyta jóvá a Hargita megyei IX. osztályok számára:

Profil	A magyar nyelvű helyek száma és százalékarán a	A román nyelvű helyek száma és százalékarán a
- reál elméleti	722 (77,1 %)	215 (22,9 %)
- humán elméleti	622 (87,1 %)	92 (12,9 %)
- informatika	56 (66,4 %)	28 (33,3 %)
- ipari	478 (72,6 %)	180 (27,4 %)
- mezőgazdasági	287 (90,5 %)	30 (9,5 %)
- pedagógia	200 (77,0 %)	60 (23,0 %)
- egészségügyi	90 (60,0 %)	60 (40,0 %)
- kereskedelmi	140 (70,7 %)	58 (29,3 %)
- művészeti	50 (66,6 %)	25 (33,3 %)

Összesen	2645 (78,6 %)	720 (21,4 %)
----------	---------------	--------------

A beiskolázási terv első pillantásra méltányosnak tűnik, hiszen a magyar kisebbségnek juttatott helyek száma (78,6 %) kevéssel marad el a magyar anyanyelvű tanulók tényleges arányszámától (83 %). Ismét hangsúlyoznom kell azonban, hogy ez a viszonylagosan kedvező helyzet nem általánosítható azokra az erdélyi megyékre, ahol a románság abszolút többségben van. Sőt, a Hargita megyei számsorokban is felismerhető már az a diszkrimináció, amely a többi megyékben a magyarság legfőbb sérelmét jelenti, nevezetesen az, hogy bizonyos keresett, nagyobb jövőjű szakmákra felkészítő tagozatokra a magyaroknak jóval kevesebb helyet utalnak ki, mint amennyi arányszámuk alapján megilletné őket. Nem lehet véletlen, hogy az informatikai (66,6 %), egészségügyi (60 %), kereskedelmi (70,4 %), művészeti (66,6 %) képzést nyújtó osztályokban jóval kevesebb a magyarok aránya, mint a mezőgazdaságiakban (90,5 %). A diszkriminatív jelenség országos viszonylatban válik nyilvánvalóvá és aggasztóvá: annak ellenére, hogy az ország lakosságának 7,7 %-a még a nyilvánvalóan manipulált 1977-es népszámlálás alapján is magyar, a szaklíceumokban csak 4,1, a kereskedelmi szakokon mindössze 1,8, az egészségügyi profilú középiskolákban pedig csak 2,1 % a magyar anyanyelvűek aránya. Meg kell említeni, hogy erdészeti profilú képzés csak románul folyik az országban.

Hargita megye abban a tekintetben is kivételes helyzetben van, hogy településeinek többségében sikerült létrehozni az önálló magyar nyelvű oktatási intézményeket. Elemi és általános iskolai szinten csak azokban a falvakban maradtak fenn a vegyes tannyelvű iskolák, ahol ezt a település nemzetiségi viszonyai valóban indokoltá tették. Jelentős eredmény az is, hogy a megyében 11 középiskola kizárólag magyar tannyelvűvé vált, köztük a nagy hagyományú csíkszeredai, székelyudvarhelyi, székelykeresztúri, gyergyószentmiklósi elméleti gimnáziumok. A következő táblázat az iskolai egységek tanítási nyelv szerinti megoszlását tükrözi:

Tanügyi egységek	Összlétszám	Ebből tanítási nyelv szerint					
		román		magyar		vegyes	
		szám	%	szám	%	szám	%
Óvodák	281	27	9,6	228	81,1	26	9,3
I-VI. osztályos iskolák	147	18	12,2	123	83,7	6	4,1
I-VIII. osztályos iskolák	126	15	11,9	103	81,7	8	6,3
Líceumok	29	5	17,2	11	37,9	13	44,8
Szakiskolák	16	2	12,5	4	25	10	62,5
Posztliceális egységek	6	1	16,7	2	33,3	3	50

Amint a táblázatból kiderül, nincs megoldva a magyar nyelvű szakmai oktatás kérdése: mint látjuk, a megye 16 szakiskolája közül csak 4 magyar nyelvű. A VIII. osztály elvégzése után szakiskolába iratkozott tanulóknak csak 59,2 %-a tanul magyar nyelven.

A romániai magyar nyelvű oktatás egyik legnagyobb gondja az évről évre aggasztóbb méreteket öltő pedagógushiány. A Ceausescu-korszakban a magyar hallgatók számát igyekeztek a minimálisra csökkenteni az egyetemeken, főiskolákon és az óvónői, tanítónői képesítést nyújtó középiskolákban, a végzeteket pedig szülőföldjüktől távoli román vidékekre helyezték. Így a kisszámú fiatal végzett közül nagyon sokan a kivándorlást választották, a fiatal pedagógusok zöme elhagyta az országot. Hargita megyéből például 1987-1989 között törvényes úton 106 pedagógus (105 magyar, 1 román) telepedett ki, de legalább ekkorára tehető a törvénytelenül távozottak száma is, hiszen ebben az időben nagyon nehéz volt útlevelhez vagy törvényes kitelepedési engedélyekhez jutni.

A diszkriminatív felvételi rendszer, a kivándorlás, a nyugdíjazások nyomán beállt számbeli fogyás folyamatával párhuzamosan a hiányzó magyar pedagógusok helyére igyekeztek minél több román ajkút telepíteni és ezzel gyorsítani a magyar nyelvű oktatás elsorvasztását. 1985-

1989 között Hargita megyébe összesen 434 tanárt helyeztek, akik közül 382 (88 %) román, 49 (11,3 %) magyar, 3 (0,7 %) pedig német anyanyelvű volt. A diktatúra idején mind a szülőföldjüktől távoli országrészekbe helyezett magyar, mind a magyarlakta vidékekre helyezett román pedagógusoknak kötelező módon el kellett foglalniuk a kiutalt állásokat. Így természetesnek vehető, hogy az 1989 decemberében történt fordulatot követően Hargita megyéből 240 (226 román, 14 magyar) pedagógus távozott, és ugyanakkor 139 (131 magyar, 8 román) tért haza.

A válság tovább mélyült az 1990 elején hozott kormányrendeletek következtében, melyek csökkentették a nyugdíjkorhatárt. Ennek nyomán a magyar anyanyelvű pedagógusok legnépesebb nemzedékei hagyták el az iskolákat. Ezzel egyidejűleg az osztálylétszámok és a tanárok számára kötelező heti óraszám csökkentésével nagyon sok új állás jött létre, melyeket az 1990/91-es tanév elején nem volt kivel betölteni. Egészen pontosan az 5055 katedra közül csak 3877-re jutott képzett pedagógus Hargita megyében. A képesítés nélkül tanítók száma 1178 (23,3 %).

A pedagógushiány elsősorban a falvakat sújtja: a Homoród menti, a gyimesi, a Székelykeresztúr környéki iskolák siralmas helyzetben vannak, némelyik faluban egyetlen képzett tanár, tanítónő sincs. Ugyanígy nincs értelmisége a Maroshévíz környékén élő szórványmagyarságnak, melynek fiatalabb nemzedékei tömegesen menekülnek erről a vidékről. (Magát Maroshévizt, ahol mintegy 4500 magyar élt, 1990-ben egyetlen év leforgása alatt közel 600-an hagyták el.)

A pedagógushiány sem szakok, sem oktatási fokozatok szerint nem oszlik meg egyenletesen. A legnehezebb az óvodák és az elemi iskolák helyzete: az óvónők közül 343 (42,1 %), a tanítók közül pedig 269 (25,7 %) képesítés nélküli. A tanárok között a legnagyobb hiány a nyelvszakosok körében mutatkozik (35,4 %-uk képesítetlen), de nem sokkal jobbak a történelem-, földrajz-, román- és magyartanárok helyzetére vonatkozó arányszámok sem.

Az itt vázolt tanárhiány nemcsak Hargita megyére jellemző, hanem minden magyar nyelven tanító iskolai intézményre Erdélyben. A magyar nyelvű oktatás színvonalát emiatt a zuhanás veszélye fenyegeti. Néhol - főleg a nagyvárosok szórványmagyarsága körében - már jelentkeznek annak jelei, hogy a szülők az erősebb román iskolákba íratják a gyerekeiket. A romániai magyarságnak nemcsak az anyanyelvi iskolahálózat kiépítésére, elvett intézményei visszaszerzésére kell gondolnia, hanem arra is, hogy korszerű tartalommal töltsse ki a nehezen kiharcolt kereteket.

Befejezésül újílag hangsúlyozom, hogy a 85 %-ban magyar többségű Hargita megye anyanyelvi oktatásügyében felmerülő gondok Erdély más részein hangsúlyozottabban jelentkeznek: a védtelenebb, közvetlen veszélynek kitett szórványmagyarok körében égető probléma az intézmények és a pedagógusok hiánya, aggasztóan csökken a magyar gyerekek száma, a megszületettek nagyobb arányban iratkoznak román tagozatra, több a vegyesházasság. Az anyanyelvi oktatásban mutatkozó hiányosságok más - itt nem tárgyalt - tényezőkkel társulva elvándorlásra vagy asszimilálásra készíthetik a szórványok magyarságát.

Jegyzet

A tanulmány Hargita megyére vonatkozó adatait a Megyei Tanfelügyelőség irattára alapján állítottam össze. A többi erdélyi megyék helyzetére vonatkozó információim az 1990. december 27-én Gyergyószárhegyen tartott konferencia *(Az anyanyelvi nevelés kérdései a szórványmagyarság körében)* küldötteitől származnak, akik ugyancsak a megyei tanfelügyelőségektől vagy az RMDSZ helyi szervezeteitől szerezték adataikat.

A százalékarányokat egy tizedesnyi pontossággal, felkerekítve adtam meg. (T. V.)

VILMOS TÁNCZOS

DATA ON THE SITUATION OF THE HUNGARIAN-LANGUAGE EDUCATION IN HARGITA COUNTY IN THE PERIOD 1977 TO 1991

Reliable statistical data on Hungarians living in Romania were unknown until late 1989. Relying on data-series for the past fifteen years, the study examines the situation of education in Hungarian language of instruction in a county where the ratio of the Hungarian nationalities is the highest, accounting for some 85 per cent of the population. Since the method of Ceausescu's dictatorship varied from one county to another, our findings may be only partly generalized. As evidenced by the statistical tables, the number of children of Hungarian nationalities decreased throughout the examined period, although this may be connected with the emigration as well. As their birth-rate, so did the ratio of Hungarian children in the Hungarian-language schools drop, and Hungarian children in increasing numbers were learning in Romanian schools. The fact that three-quarters of the students in the county's secondary schools were Hungarian by 1989, can be explained by the decrease of Hungarian classes. This decrease assumed really dramatic proportions from 1984 on, because dictatorship was proceeding from places only sporadically inhabited by the nationalities to counties of Hungarian majority population, thus, this county's turn came as late as the last phase of the dictatorship. By 1989, all secondary schools with Hungarian language of instruction had been eliminated to be followed successively by schools in the rural or minor urban areas. The study also includes data on secondary-level vocational training which give evidence of discrimination against Hungarians, as well as an analysis of reasons underlying the sore need of teachers.

I. Óvodai tagozat													
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.					
1977/78	16 915	15 000	88,7 %	1908	11,3 %	14 300	84,5 %	2615	15,5 %	700	4,1 %	26,8 %	4,47 %
1979/80	17 467	15 022	86,0 %	2439	14,4 %	14 693	84,1 %	2771	15,9 %	329	1,9 %	11,9 %	2,2 %
1980/81	18 222	15 693	86,1 %	2521	13,8 %	15 276	83,8 %	2946	16,2 %	417	2,3 %	14,1 %	2,7 %
1981/82	18 419	15 845	86,1 %	2555	13,9 %	15 448	83,9 %	2971	16,1 %	397	2,1 %	13,4 %	2,5 %
1983/84	18 471	15 812	85,6 %	2659	14,4 %	15 612	84,5 %	2859	15,5 %	200	1,1 %	7,0 %	1,3 %
1984/85	18197	15 491	85,1 %	2706	14,9 %	15 313	84,2 %	2884	15,8 %	215	1,2 %	7,4 %	1,4 %
1985/86	18 006	15 585	86,5 %	2361	13,1 %	14 888	82,7 %	3118	17,3 %	757	4,2 %	24,3 %	4,9 %
1986/87	17 290	15 025	86,8 %	2265	13,1 %	14 274	82,6 %	3016	17,4 %	751	4,3 %	24,9 %	5,0 %
1987/88	16 640	14 311	86,0 %	2329	14,0 %	13 558	81,5 %	3082	18,5 %	753	4,5 %	24,4 %	5,3 %
1988/89	16 483	13 962	84,7 %	2521	15,3 %	13 217	80,2 %	3266	19,8 %	745	4,5 %	22,8 %	5,3 %
1989/90	16 388	14 092	85,9 %	2296	14,0 %	13 051	79,6 %	3337	20,4 %	1041	6,3 %	31,2 %	7,4 %

II. Elemi. iskolák (I-IV osztály)													
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.					
1977/78	25 838	22 426	86,8 %	3384	13,1 %	21613	83,6 %	4225	16,4 %	813	3,1 %	19,2 %	3,6 %
1979/80	24 921	21 117	84,7 %	3656	14,7 %	20 856	83,7 %	4065	16,3 %	261	1,0 %	6,4 %	1,2 %
1980/81	24 698	20 953	84,8 %	3745	15,2 %	20 458	82,8 %	4015	17,2 %	345	1,4 %	8,6 %	1,6 %
1981/82	25 297	21 770	86,1 %	3475	13,7 %	21 057	83,2 %	4240	16,8 %	713	2,8 %	16,8 %	3,3 %
1983/84	25 548	21 299	83,4 %	4249	16,6 %	21 201	83,0 %	4347	17,0 %	98	0,4 %	2,2 %	0,5 %
1984/85	25 600	21 345	83,4 %	4255	16,6 %	21 270	83,1 %	4830	16,9 %	103	0,4 %	2,4 %	0,5 %
1985/86	25 581	21 483	84,9 %	4098	16,0 %	21 091	82,4 %	4490	17,6 %	392	1,5 %	8,7 %	1,8 %
1986/87	25 413	21 348	84,0 %	4065	16,0 %	20 761	81,7 %	4652	18,3 %	587	2,3 %	12,6 %	2,7 %
1987/88	24 885	20 816	83,6 %	4062	16,3 %	20 297	81,6 %	4588	18,4 %	519	2,1 %	11,3 %	2,5 %
1988/89	24 070	19 976	83,0 %	4087	17,0 %	19 331	80,3 %	4739	19,7 %	645	2,7 %	13,6 %	3,2 %

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 2.sz.

1989/90	22 948	18 995	82,6 %	3993	17,4 %	18 265	80,0 %	4683	20,0 %	690	3,0 %	14,7 %	3,6 %
---------	--------	--------	--------	------	--------	--------	--------	------	--------	-----	-------	--------	-------

III. Általános iskolák (V-VIII. osztály)

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.					
1977/78	18 540	16 168	87,2 %	2344	12,6 %	15 680	84,5 %	2860	15,5 %	488	2,6 %	17,1 %	3,0 %
1979/80	22 708	19 380	85,3 %	3315	14,6 %	18 881	83,1 %	3827	16,9 %	499	2,2 %	13,0 %	2,6 %
1980/81	24 736	20 988	84,8 %	3731	15,1 %	20 413	82,5 %	4323	17,5 %	575	2,3 %	13,3 %	2,7 %
1981/82	25 438	21 794	85,7 %	3632	14,2 %	21 069	82,8 %	4369	17,2 %	725	2,8 %	16,6 %	3,3 %
1982/83	24 493	20 493	83,7 %	3995	16,3 %	20 303	82,9 %	4190	17,1 %	190	0,8 %	4,5 %	0,9 %
1983/84	24 120	20 266	84,0 %	3854	16,0 %	20 071	83,2 %	4049	16,8 %	195	0,8 %	4,6 %	1,0 %
1984/85	23 658	19 822	83,8 %	3836	16,2 %	19 643	83,0 %	4015	17,0 %	198	0,8 %	4,9 %	1,0 %
1985/86	23 926	20 150	84,2 %	3776	15,8 %	19 821	82,8 %	4105	17,2 %	329	1,4 %	8,0 %	1,6 %
1986/87	23 883	20 015	83,8 %	3868	16,2 %	19 606	82,1 %	4277	17,9 %	409	1,7 %	9,6 %	2,0 %
1987/88	24 289	20 390	83,9 %	3899	16,1 %	19 753	81,3 %	4536	18,7 %	637	2,6 %	14,1 %	3,1 %
1988/89	24 212	20 349	84,0 %	3860	15,9 %	19 457	80,4 %	4755	19,6 %	891	3,7 %	18,7 %	4,4 %
1989/90	24 149	20 234	83,8 %	3915	16,2 %	19 224	79,6 %	4925	20,4 %	1010	4,2 %	20,5 %	5,0 %

IV. Középiskolák nappali tagozata (I-XII. osztály)

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.					
1977/78	13 074	10 892	83,3 %	2161	16,5 %	8 087	61,9 %	4 987	38,1 %	2805	21,4 %	56,2 %	25,7 %
1979/80	12 708	10 436	82,1 %	2265	17,8 %	8 599	67,7 %	4 109	32,3 %	1837	14,4 %	44,7 %	17,6 %
1980/81	12 309	10 434	84,8 %	1871	15,2 %	8 751	71,1 %	3 558	28,9 %	1683	13,7 %	47,3 %	16,1 %
1981/82	14 017	12 139	86,6 %	1879	13,4 %	10 770	76,8 %	3 247	23,2 %	1369	9,8 %	42,2 %	11,3 %
1982/83	15 203	13 273	87,3 %	1930	12,7 %	11 859	78,0 %	3 344	22,0 %	1415	9,3 %	42,3 %	10,6 %
1983/84	16 270	14 199	87,3 %	2071	12,7 %	12 852	79,0 %	3 418	21,0 %	1347	8,3 %	39,4 %	9,5 %
1984/85	16 145	14 063	87,1 %	2082	12,9 %	12 872	79,7 %	3 273	20,3 %	1191	7,4 %	36,4 %	8,5 %
1985/86	15 724	13 189	83,9 %	2535	16,1 %	10 956	69,7 %	4 768	30,3 %	2233	14,2 %	46,8 %	16,9 %
1986/87	15 410	12 867	83,5 %	2545	16,5 %	8 638	56,0 %	6 772	44,0 %	4229	27,4 %	62,4 %	32,9 %
1987/88	15 575	12 998	83,4 %	2570	16,5 %	7 217	46,3 %	8 358	53,7 %	5781	37,1 %	69,2 %	44,5 %
1988/89	15 439	12 993	84,2 %	2446	15,8 %	6 480	42,0 %	8 959	58,0 %	6513	42,2 %	72,7 %	50,1 %
1989/90	15 554	12 704	81,7 %	2850	18,3 %	5 515	35,5 %	10 039	64,5 %	7189	46,2 %	71,6 %	56,6 %

Koppenhágai Nyilatkozat *

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet emberi dimenziójával foglalkozó konferencián elfogadott dokumentum IV. fejezete

(30) A résztvevő államok elismerik, hogy a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos kérdések csak olyan demokratikus kereten belül oldhatók meg kielégítően, amely a politikai *jogállamiságon alapul, és működő független bíráskodással* párosul.

Ez a keret garantálja az emberi jogokat és alapvető szabadságjogokat, minden állampolgár egyenlő jogait és helyzetét, minden törvényes érdekük és törekvéseik szabad kifejeződését, a politikai pluralizmus és a társadalmi tolerancia teljes tiszteletben tartását, valamint olyan jogi szabályok bevezetését, amelyek a *kormányzati hatalommal való visszaélésnek* hatékony gátat szabnak.

Elismerik továbbá a nem kormányzati szervezetek, beleértve a politikai pártok, szakszervezetek, emberi jogi szervezetek és vallási csoportok fontos szerepét a tolerancia, kulturális sokszínűség és a nemzetiségi kisebbségekkel kapcsolatos kérdések megoldásának előmozdításában.

Megerősítik, hogy a *nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogainak* mint az egyetemesen elismert emberi jogok részének tiszteletben tartása a résztvevő államokban a békéhez, a stabilitáshoz és a demokráciához szükséges igazságossághoz alapvető tényező.

(31) A nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek megkülönböztetés nélkül és a törvény előtti teljes egyenlőség mellett joguk van emberi jogaik és alapvető szabadságjogaik teljes és hatékony gyakorlásához.

A résztvevő államok ahol szükséges, *különleges intézkedéseket* hoznak annak érdekében, hogy az emberi jogok és alapvető szabadságjogok gyakorlása és biztosítása terén a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek más állampolgárokkal való teljes egyenlőségét biztosítsák.

(32) A nemzeti kisebbséghez való tartozás a személyek egyéni választásán alapul, és az ilyen választás gyakorlásából semmilyen hátrány sem származhat. A nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek joguk van ahhoz, hogy szabadon kifejezzék, megőrizték és fejlesszék etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásukat, illetve fenntartsák és fejlesszék kultúrájukat annak minden vonatkozásában minden olyan kísérlettől mentesen, amely akaratuk ellenére történő asszimilációjukat célozza. Különösen joguk van ahhoz, hogy

(32.1) - a magánéletben és a közéletben egyaránt szabadon használják anyanyelvüket;

(32.2) - létrehozzák és fenntartsák saját oktatási, kulturális és vallási intézményeiket, szervezeteiket és egyesületeiket, amelyek nemzeti törvényeikkel összhangban önkéntes pénzügyi és egyéb hozzájárulást, valamint köztámogatást kérhetnek;

(32.3) - saját vallásukat vállalják és gyakorolják, beleértve a vallási anyagok megszerzését, birtoklását és használatát, és hogy anyanyelvükön vallási, oktatási tevékenységet folytassanak;

(32.4) - akadálytalan kapcsolatokat létesítsenek és tartsanak fenn egymás között országukon belül, illetve a határokon túl más államok olyan állampolgáraival, akikkel közös az etnikai és nemzeti eredetük, kulturális örökségük vagy vallási hitük;

(32.5) - anyanyelvükön információt terjesszenek, cseréljenek és ahhoz hozzáférjenek;

(32.6) - szervezeteket és egyesületeket alapítsanak és tartsanak fenn országaikban, és részt vegyenek a nemzetközi nem kormányzati szervezetekben.

A nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogait egyénileg, valamint csoportjuk más tagjaival közösen gyakorolhatják. Egy nemzeti kisebbséghez tartozó személyt semmilyen hátrány sem érhet annak kapcsán, hogy e jogait gyakorolja vagy sem.

(33) A résztvevő államok területükön védelmezik a nemzeti kisebbségek etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitását és megteremtik a feltételeket ezen identitás előmozdítására. Ennek érdekében megfelelő konzultációk után, beleértve az ilyen kisebbségek szervezeteivel és egyesületeivel való kapcsolatokat, döntéshozatali eljárásaival összhangban minden állam megteszi a szükséges intézkedéseket.

Minden ilyen intézkedés összhangban áll az illető résztvevő állam más állam polgáraival való diszkrimináció-mentesség elvével.

(34) A résztvevő államok törekednek arra, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek az érintett állam hivatalos nyelve vagy nyelvei megtanulása szükségességének ellenére megfelelő lehetőséget biztosítsanak anyanyelvük oktatására vagy az azon való oktatásra, valamint ahol lehetséges és szükséges az alkalmazható nemzeti törvényekkel összhangban, a hatóságok előtti használatára.

A történelem és a kultúra oktatási intézményekben történő tanításával összefüggésben tekintettel lesznek a nemzeti kisebbségek történelmére és kultúrájára.

(35) A résztvevő államok tiszteletben tartják a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek a tényleges részvételhez való jogát a közügyekben, beleértve az ilyen kisebbségek identitásának védelmével és előmozdításával kapcsolatos ügyekben való részvételt.

A résztvevő államok tudomásul veszik a nemzeti kisebbségek etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitása előmozdítására szolgáló feltételek védelme és megteremtése érdekében tett erőfeszítéseket azáltal, hogy - mint ezen célok elérésének egyik lehetséges eszköze - az érintett állam politikájával összhangban álló helyi vagy autonóm közigazgatásokat hoznak létre, amelyek megfelelnek az ilyen kisebbségek specifikus történelmi és területi körülményeinek.

(36) A résztvevő államok elismerik a konstruktív együttműködésük növelésének különös fontosságát a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos kérdésekben. Az ilyen együttműködés a kölcsönös megértés és bizalom, a baráti és jószomszédi kapcsolatok, valamint a nemzetközi béke, biztonság és igazságosság előmozdítását célozza.

Minden résztvevő állam a területén élő valamennyi személy között, etnikai vagy nemzeti eredetük vagy vallásuk szerinti megkülönböztetés nélkül előmozdítja a kölcsönös tisztelet, megértés, együttműködés és szolidaritás légkörét, és bátorítja a problémáknak a jogállamiság elvein alapuló, párbeszéd révén való megoldását.

(37) Egyetlen kötelezettség sem értelmezhető úgy, hogy jogot ad bármilyen, az Egyesült Nemzetek Alapokmánya elveivel és céljaival, más nemzetközi jogi kötelezettségekkel vagy a Záróokmány rendelkezéseivel - beleértve az államok területi integritásának elvét - ellentétes tevékenység vagy cselekedet végrehajtására.

(38) A résztvevő államok, a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogainak védelme és elősegítése érdekében tett erőfeszítéseik során teljes mértékben tiszteletben tartják a meglévő emberi jogi egyezmények és más vonatkozó nemzetközi okmányok értelmében vállalt kötelezettségeiket, s ha még ezt nem tették meg, fontolóra veszik a

vonatkozó egyezményekhez való csatlakozást, beleértve azokat, amelyek biztosítják az egyének panasztételi jogát.

(39) A résztvevő államok szorosan együttműködnek azokban az illetékes nemzetközi szervezetekben, amelyeknek tagjai - beleértve az Egyesült Nemzeteket, és amennyiben helyénvaló, az Európa Tanácsot-figyelembe véve a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos kérdések tekintetében folyó munkájukat.

A nemzeti kisebbségek kérdésének alapos megvitatása céljából megfontolják egy szakértői találkozó összehívását.

(40) A résztvevő államok világosan és egyértelműen elítélik a totalitarizmust, a bárki elleni faji vagy etnikai gyűlöletet, az antiszemitizmust, a xenofóbiát és diszkriminációt, valamint a vallási és ideológiai alapon való üldözést. Ebben a vonatkozásban elismerik a cigányok sajátos problémáit is.

Kijelentik szilárd szándékukat, hogy élénkítik erőfeszítéseiket ezen jelenségek minden formája elleni harc érdekében és ezért

(40.1) - hatékony intézkedéseket tesznek, beleértve, hogy alkotmányos rendszereikkel és nemzetközi kötelezettségeikkel összhangban-szükség szerint-olyan törvényeket hoznak annak érdekében, hogy védelmet nyújtsanak bármely olyan akció ellen, amely személyek vagy csoportok elleni erőszakra, nemzeti, faji, etnikai vagy vallási alapon történő diszkriminációra, ellenségeskedésre vagy gyűlölködésre - beleértve az antiszemitizmust - való felbujtást jelenthet;

(40.2) - kötelezettséget vállalnak, hogy megfelelő és arányos intézkedéseket hoznak azon személyek vagy csoportok védelme érdekében, amelyek ellen faji, etnikai, kulturális, nyelvi vagy vallásos identitásuk következtében diszkriminatív, ellenséges vagy erőszakos fenyegetések vagy akciók irányulhatnak, és hogy megvédjék vagyონukat;

(40.3) - alkotmányos módszereikkel összhangban hatékony intézkedéseket hoznak, hogy nemzeti, regionális vagy helyi szinteken előmozdítsák a megértést és a toleranciát, különösen az oktatás, kultúra és információ területén;

(40.4) - törekszenek annak biztosítására, hogy az oktatás célkitűzéseinek meghatározásakor különleges figyelmet szenteljenek a faji előítélet és gyűlölködés problémájának, illetve a különböző civilizációk és kultúrák tisztelete fejlesztésének;

(40.5) - elismerik az egyének jogát a hatékony jogorvoslathoz, és törekednek arra, hogy nemzeti törvényeikkel összhangban elismerjék az érdekelt személyek és csoportok jogát ahhoz, hogy a diszkriminatív, beleértve a faji- és idegengyűlöleteken alapuló cselekedetek ellen panaszjárást kezdeményezzenek, illetve azt támogassák;

(40.6) - fontolóra veszik, ha még nem tették meg, hogy csatlakozzanak azokhoz a nemzetközi okmányokhoz, amelyek a diszkrimináció problémáival foglalkoznak, és biztosítják az azokban foglalt kötelezettségek teljes mértékű végrehajtását, beleértve az időközönkénti jelentéstételi kötelezettséget;

(40.7) - szintén fontolóra veszik azon nemzetközi mechanizmusok elfogadását, amelyek államok és személyek részére lehetővé teszik, hogy a diszkriminációval kapcsolatos közléseket nemzetközi testületek elé vigyék.

* A koppenhágai tanácskozást 1990. június 5-29. között rendezték meg.

PÁRIZSI CHARTA AZ ÚJ EURÓPÁÉRT*

(Részletek)

EMBERI JOGOK, DEMOKRÁCIA ÉS JOGÁLLAMISÁG

Vállaljuk, hogy kiépítjük, megszilárdítjuk és megerősítjük a demokráciát, mint a nemzeteinket kormányzó egyetlen rendszert. Ettől a szándéktól vezérelve a következőkhöz tartjuk magunkat:

Az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok valamennyi emberi lényt születésétől fogva megilletnek, azok elidegeníthetetlenek és a törvény által biztosítottak. Védelmük és érvényesülésük elősegítése a kormányok elsődleges felelőssége. Tiszteletben tartásuk lényeges biztosíték a túlzottan erős államhatalommal szemben. Betartásuk és teljes körű gyakorlásuk a szabadság, az igazságosság és a béke alapja.

A demokratikus kormány a szabad és tisztességes választások útján rendszeresen kifejezésre jutó népakaratra alapozódik. A demokrácia alapja az emberi személyiség tiszteletben tartása és a jog felsőbbbsége. A demokrácia a szólásszabadság, a társadalom valamennyi csoportja iránti tolerancia és minden személy esélyegyenlőségének legjobb biztosítója.

A demokrácia, a maga képviselői és plurális jellegével maga után vonja a választói testületnek való elszámoltathatóságot, a közhivatalok kötelezettségét a jog betartására és az igazságszolgáltatás pártatlanságát. Senki nem állhat a jog felett.

Kijelentjük, hogy megkülönböztetés nélkül minden egyénnek joga van:

- a gondolat, a lelkiismeret és a vallás vagy a hit szabadságára,
- a szólásszabadságra,
- az egyesülésre és a békés gyülekezésre,
- a mozgásszabadságra;

Senkit sem lehet:

- önkényesen őrizetbe venni vagy letartóztatni, kínzásnak vagy más kegyetlen, embertelen vagy megalázó bánásmódnak vagy büntetésnek alávetni;

Mindenkinek ugyancsak joga van:

- ismernie jogait és azok szerint cselekednie,
- szabad és tisztességes választásokon való részvételre,
- a tisztességes és nyilvános tárgyalásra, amennyiben bűncselekmény elkövetésével vádolják,
- a tulajdonra egyedül, illetve társulásban, valamint egyéni vállalkozás folytatására, gazdasági, szociális és kulturális jogainak élvezetére.

Megerősítjük azt, hogy a nemzeti kisebbségek etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitása védelmet élvez és a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek joguk van szabadon kifejezni, megőrizni és fejleszteni ezen identitást megkülönböztetéstől mentesen és a törvény előtti teljes egyenlőség alapján. (Kiemelés szerk.)

Biztosítjuk, hogy mindenki hatékony-nemzeti vagy nemzetközi-orvoslathoz folyamodjék jogai bármilyen megsértése esetén.

Ezen irányelvek tiszteletben tartására alapozva fogunk az új Európa felépítésére törekedni.

Államaink együttműködnek, és támogatják egymást azzal a céllal, hogy visszafordíthatatlanná tegyék a demokratikus vívmányokat.

* Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezleten részt vevő állam-és kormányfői által aláírt Párizsi Charta kelte: 1990. november 21.

A JÖVŐRE VONATKOZÓ IRÁNYMUTATÁSOK

A valamennyi EBEÉ-elv* és kötelezettség teljes körű végrehajtására vonatkozó szilárd elkötelezettségünkben kiindulva most elhatározzuk, hogy új lendületet adunk együttműködésünk kiegyensúlyozott és átfogó fejlesztésének annak érdekében, hogy népeink igényeit és törekvéseit kielégíthessük.

EMBERI DIMENZIÓ

Kijelentjük, hogy az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartása visszavonhatatlan kötelezettségünk. Teljes mértékben végrehajtjuk és fejlesztjük az EBEÉ emberi dimenzióra vonatkozó rendelkezéseit.

Az Emberi Dimenzióval Foglalkozó Konferencia Koppenhágai Találkozójának Dokumentumából kiindulva együttműködünk a demokratikus intézmények erősítésében és a jogállamiság elvei alkalmazásának előmozdításában. E célból elhatározzuk, hogy szakértői szemináriumot hívunk össze Oslóban 1991. november 4-től 15-ig.

Eltökélten arra, hogy előmozdítsuk a nemzeti kisebbségek gazdag hozzájárulását társadalmaink életéhez, vállaljuk, hogy tovább javítjuk helyzetüket. Megerősítjük mély meggyőződésünket, hogy a népeink közötti baráti kapcsolatok, valamint a béke, az igazságosság, a stabilitás és a demokrácia megköveteli, hogy a nemzeti kisebbségek etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitása védelmet élvezzen és megteremtődjene a feltételek identitásuk kiteljesedéséhez. Kijelentjük, hogy a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos kérdéseket csak demokratikus politikai keretekben lehet kielégítően megoldani. Elismerjük továbbá, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogait teljes mértékben tiszteletben kell tartani, mint az egyetemes emberi jogok részét. Tudatában az erőteljesebb együttműködés és a nemzeti kisebbségek jobb védelme sürgető szükségességének elhatározzuk, hogy szakértői találkozót hívunk össze, melyre Genfben kerül sor 1991. július 1-től 19-ig.

Kifejezzük eltökéltségünket, hogy harcolni fogunk a faji és etnikai gyűlölet, az antiszemitizmus, az idegengyűlölet és az egyének megkülönböztetésének valamennyi formája, valamint a vallási és ideológiai alapon való üldöztetés ellen.

EBES-kötelezettségeinkkel összhangban hangsúlyozzuk, hogy a szabad mozgás és az állampolgáraink közötti kapcsolatok, valamint az információ és a gondolat szabad áramlása kulcsfontosságú a szabad társadalmak és virágzó kultúrák fenntartása és fejlesztése szempontjából. Üdvözöljük a megnövekedett turizmust és látogatásokat országaink között.

Az emberi dimenziós mechanizmus bebizonyította hasznosságát, következésképpen elhatározzuk kibővítését új eljárásokkal, melyek főbbek között, szakértők közreműködését vagy a mechanizmus keretében felvetett emberi jogi kérdésekben járatos kiemelkedő személyek listáját foglalják magukba. A mechanizmus összefüggésében lehetővé tesszük az egyének bevonását jogaik védelmébe. Éppen ezért vállaljuk, hogy továbbfejlesztjük kötelezettségeinket e tekintetben, különösen az Emberi Dimenzióval Foglalkozó Konferencia Moszkvai Találkozóján, a létező nemzetközi jogi

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 2.sz.

dokumentumokból eredő kötelezettségek csorbítása nélkül, értve ezen azokat a dokumentumokat, melyeknek Államaink részesei lehetnek.

Elismerjük az Európa Tanács fontos hozzájárulását az emberi jogok, a demokrácia és a jogállamiság elvei érvényesülésének előmozdításához, valamint a kulturális együttműködés fejlesztéséhez. Üdvözljük számos résztvevő Államnak az Európa Tanácsba való belépés és az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez való csatlakozás irányába tett lépéseit. Üdvözljük ugyanakkor az Európa Tanács készségét arra, hogy tapasztalatait elérhetővé tegye az EBEÉ számára.

* Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet elvei.

A Magyar Köztársaság Miniszterelnökének két állásfoglalása a magyarországi szervezeti és etnikai kisebbségekkel kapcsolatos teendőkről

I. A Magyar Köztársaság Kormánya kiemelt feladatának tekinti a hazai nemzeti és etnikai kisebbségek problémáinak az európai normák és elvek szerinti megoldását. E feladatok teljesítésével összefüggésben a következő állásfoglalást adom ki.

1. A nemzeti és etnikai kisebbségek problémaköre az újkori történelem terméke. A 19. század társadalmi-gazdasági folyamatai közepette erősödött meg a nemzettudat és jöttek létre - egyes nagy monarchiák kereteit szétfeszítve - újabb európai nemzetállamok. A folyamatot betetőzte az első világháborút lezáró európai békeszerződés-rendszer, amely azonban a politikai országhatárok önkényes meghúzásával - fejlettebb körülmények között - újratermelte a nemzetiségi és etnikai problémákat.

2. A hazai nemzeti és etnikai kisebbségek problémáinak megoldása, normatív és intézményes alapokra helyezése, a garanciák kidolgozása előfeltétele európaiságunknak. A megoldás módja és tartalma kihat mind belpolitikai helyzetünkre, mind külkapcsolatainkra.

3. A Magyar Köztársaság a Helsinki Záródokumentum elveit vallja, nem törekszik a határok erőszakos megváltoztatására, hanem a politikai országhatárok tiszteletben tartásával az átjárhatóság megteremtését tűzte ki célul.

4. A Magyar Köztársaság az asszimiláció bármely fajtáját elverte érdekelt a nemzeti és etnikai kisebbségek közösségi tudatának erősödésében, identitásuk fenntartásában, illetőleg abban, hogy szabadon tartsanak kapcsolatot anyaországaikkal, anyanemzeteikkel. A kormánynak meggyőződése, hogy a kisebbségek helyzete - az általános emberi jogok érvényesülése mellett - a „népcsoport”-jogok biztosításával rendezhető.

5. Az Alkotmány előírásaival és a parlamenti demokrácia rendszerével összhangban meg kell oldani a kisebbségek parlamenti képviseletét, amit a választójogi törvény módosításával lehet megvalósítani, átmenetileg nemzetiségi szószólóval (ombudsman).

6. Az érdekelt szervezetek bevonásával mielőbb el kell készíteni a nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló törvényjavaslatot.

A Magyar Köztársaság Kormánya attól a szándékától vezérelve, hogy a fenti elveknek megfelelő politikáját a jövőben is következetesen folytatja, felkéri a nemzeti és etnikai kisebbségek szervezeteit, hogy képviselőik útján működjenek közre a problémák megoldásában, jelentősen hozzájárulva ezzel a belső konszenzus megteremtéséhez és külkapcsolatainak fejlesztéséhez. Emellett figyelemmel kell lenni a sajátos kisebbségi helyzetből fakadó objektív hátrányok ellensúlyozására, a valós esélyegyenlőséget megteremtő „többletjogok” biztosítására.

Budapest, 1991. április 24.

(Antall József)

II.

A Magyar Köztársaság Kormánya 1991. április 24-i állásfoglalásában kinyilvánította azt az elhatározását, hogy kiemelt figyelmet fordít a hazánkban élő nemzeti és etnikai kisebbségek ügyére, az ezzel kapcsolatos kérdések rendezésére. A kormány rögzítette nyilatkozatában álláspontjának alapvető elveit és azt a törekvését, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek problémakörével az európai normák és elvek szerint foglalkozik.

A kormány ebben az állásfoglalásban foglalta össze azt a koncepcióját, amely alapul szolgál a nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló törvényjavaslat 1989-ben megkezdett, és az újonnan választott kormány által folytatott kodifikációs munkálataihoz.

Az 1990 szeptemberére elkészült tervezetet az érdekelt nemzeti és etnikai kisebbségi szervezetek alapjaiban kifogásolták és nézeteik összehangolására *kisebbségi kerekasztal*-ba tömörültek. Egyidejűleg vállalták, hogy 1991. április végéig alternatív törvénytervezetet készítenek. Javaslatuk előterjesztésére mind ez ideig nem került sor.

A kormánynak, tekintettel alkotmányos kötelességére, határozott szándéka a törvényjavaslat mihamarabbi Országgyűlés elé terjesztése.

Ennek előkészítése érdekében az 1991. május 16-i ülésén az érdekelt tárcák részvételével megalakítandó kodifikációs bizottság felállításáról határozott. A bizottság feladata a múlt év óta megindult jogalkotó munka felgyorsítása, a szükséges konzultációk szervezése és a törvénnyel érintett nemzeti és etnikai kisebbségi szervezetekkel való egyeztetés lefolytatása. Ennek során arra kell törekedni, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségi szervezetek koncepciójának, javaslatainak megismerését követően az alapvető az alapvető és elvi jelentőségű kérdésekben megszűnjenek a nézetkülönbségek.

A kormány kifejezi arra irányuló határozott törekvését, hogy a rendkívül bonyolult, minél szélesebb nemzeti konszenzust igénylő törvényjavaslat - a parlament igen zsúfolt törvényalkotási feladatai ellenére is - még 1991. II. félévben az Országgyűlés elé megtárgyalás végett benyújtható legyen.

Budapest, 1991. május 21.

(Antall József)

A Magyarságkutató Intézet archívuma

A Magyarságkutató Intézet archívuma az intézet alapításától, 1985-től gyűjti a kisebbségben élő magyarságra vonatkozó dokumentumokat. Tevékenységi köre két nagy területre terjed ki: a gyűjteményépítésre és a bibliográfiai-dokumentációs munkára. Felépítése szorosan összefügg az intézet OSZK-beli elhelyezésével, gyűjtőkörében alkalmazkodott a nemzeti könyvtár dokumentum- és szolgáltató bázisához. Ennek első következménye, hogy a hagyományos dokumentumok körében (könyvek és folyóiratok) az állományépítés alapszinten maradt, hiszen a nagykönyvtár hungarika-orientáltsága miatt szinte az összes a határon túli magyarsággal foglalkozó dokumentum megtalálható ott. Ennek ellenére a gyűjtemény szakosodása megkövetelte, hogy a cserekapcsolatok szintjén önállósdjon. Így rendszeres könyv- és folyóiratcsere jött létre például az újvidéki Hungarológiai Intézettel, a müncheni Südost-Instituttal és a bloomingtoni egyetem szláv tanszékének könyvtárával.

A könyvek gyarapodásában a rendszeres hazai vásárlások és a cserék mellett nagy szerepet játszottak a különböző forrásokból ajándékba kapott kötetek is. Az archívum könyvállománya 1990 végén mintegy 1400 kötet volt, profiljába a legfontosabb kézikönyvek, szótárak, lexikonok mellett a nemzetiségi kérdésre vonatkozó szakirodalom tartozik.

A folyóirat-megrendelések hasonlóképpen alakultak: nem lehetett cél a periodikumok duplikálása, ha azok „házon belül” úgyis hozzáférhetők. Kivételt csak azok a folyóiratok jelentettek, amelyek specifikus voltak miatt nem kerültek az Országos Széchényi Könyvtár gyűjtőkörébe, de a kisebbségkutatás szempontjából alapvető jelentőségűek (például Nationalities Papers, Ethnic and Racial Studies, The Journal of Ethnic Studies).

Egészen más típusú gyarapítási szempontok alapján épül fel a gyűjtemény speciális része, a kéziratár vagy archívum. 1985-ben, a Magyarságkutató Intézet alapítása idején nem volt megszokott, hogy a magyar folyóiratokban tanulmányok, cikkek jelenjenek meg a szomszédos országokban élő magyarság életéről. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy ilyen dolgozatok nem is léteztek: többnyire a kutatók íróasztalaiban várták sorsukat. Az intézet megalakulásának ténye sok szerzőt mozdított meg itthon és külföldön is, de mivel a publikálás bizonyos témákban lehetetlennek látszott, kézírataik az archívumba kerültek. Ezek a tanulmányok, valamint az Állami Gorkij Könyvtártól a Magyarságkutató Intézet birtokába került csaknem 300 kézirat alkották alapját a ma már 1200 tételes gyűjteménynek.

A kollekció ezután több forrásból növekedett tovább. Az intézetnek lehetősége nyílt arra, hogy szerződéses megbízások alapján külső munkatársakkal dolgoztasson fel résztémákat a külföldi magyarsággal kapcsolatban. Ezek a tanulmányok, adatgyűjtések automatikusan az archívum állományába kerültek. Közülük néhány azóta már megjelent. Több kutató kereste fel az intézetet a szomszédos országokbeli magyarság köréből is, tanulmányaik újabb szempontokkal gazdagították a kéziratgyűjteményt.

Gyarapítási munkájuk során az archívum munkatársai igen nagy súlyt fektettek az adatszerűségekre. 1986-tól kezdve külső munkatársak folyamatosan szemlézik a kisebbségi magyar sajtót, valamint a román nyelvű lapokat. A statisztikai és egyéb adatok különböző, kéziratban levő helységnévtárak, demográfiai gyűjtések, adattárak és címtárak beszerzésével váltak a kutatók számára hozzáférhetővé. A gyűjtemény részét képezi például a Sebők László által összeállított komplett helységnévtár a szomszédos országok magyarlakta településneveinek névváltozataival, valamint a hozzájuk tartozó demográfiai és nemzetiségi adatokkal az 1910-es népszámlálástól kezdődően.

Természetesen a kéziratárba kerültek azok a belső tanulmányok is, amelyeket az intézet munkatársai készítettek célfeladataik során, valamint különféle konferencia-anyagok, főképpen a kisebbségben élő magyarsággal vagy az általánosan vett kisebbségi kérdéssel kapcsolatban.

A feldolgozások (tanulmányok, adatgyűjtemények stb.) mellett néhány forrásértékű irat is került az archívumba - bár ez nem tartozik fő gyűjtési körébe -, valamint több olyan interjú, visszaemlékezés, amelyek szintén forrásnak tekinthetők egy-egy korszak tanulmányozásához.

A gyűjtemény elsősorban a tudományos kutatás kiszolgálására szakosodott, több publikáció hivatkozott már az archívum kézirataira. Tekintettel arra, hogy a kollekció a maga nemében egyedülálló, a továbbiakban is szeretnénk folytatni a dokumentumok gyarapítását, számítva újabb közreműködők jelentkezésére.

A gyűjtemények építése mellett - amely igen fontos feladata a kutatóintézetek könyvtári és dokumentációs részlegeinek - az archívum munkatársainak az információfeldolgozás és szétsugárzás különböző „műfajait” is vállalniuk kellett. Erre két egymással összefüggő, de némiképp különböző tevékenységi kör látszott alkalmasnak: a hagyományos értelemben vett bibliográfiai feldolgozás (amely publikált dokumentumok cím- és egyéb adatainak összegyűjtését, szerkesztését jelenti) és egy dokumentációs rendszer kiépítése (ami viszont feltételezi az úgynevezett forrásdokumentumok meglétét és gyűjteménybe szervezését is).

A bibliográfiai munkálatok elindításához nagy segítséget adott a TS-5 programiroda, amely kutatási programjai közé sorolta *A szomszédos országokban élő magyarság történetének válogatott bibliográfiája 1918-1945* címmel adatgyűjtést. A bibliográfia a tudományos kutatás segítségét tűzte ki célul, ennek megfelelően könyvek és folyóiratokban megjelent tanulmányok feldolgozását vállalta. Gyűjtőköre a magyar dokumentumokon túl kiterjed az utódállamokban megjelent publikációkra, sőt a legfontosabb nyugati anyagokra is. Úgy tervezzük, hogy a retrospektív gyűjtéssel időben előrehaladva a munkát kiterjesztjük a háború utáni időszak szakirodalmára is. Az adatok rendezését számítógéppel végezzük, ami nagy segítséget jelent a végső szerkezetbe sorolásnál és a különböző mutatók elkészítésénél (tárgymutató, névmutató, földrajzi mutató). A körülbelül 6000 tételesre tervezett bibliográfia megjelenése 1992-1993 folyamán várható, ha lesz anyagi fedezete.

A számítógépes feldolgozás nagy előnye, hogy a bibliográfiai adatok már a kiadvány megjelenése előtt felhasználhatók a kutatók tájékoztatására: a közvetlen lekérdezéssel különféle témák, regionális egységek stb. szakirodalmára áll rendelkezésünkre abban a pillanatban, amint az adatok a gépbe kerültek.

A bibliográfiai tevékenység körébe tartozik a folyóirat-repertóriumok készítése is. A TS-5 programiroda anyagi segítségével megkezdtük a legfontosabb, eddig feltáratlan erdélyi magyar folyóiratok feldolgozását. Jelenleg az Erdélyi Helikon, az Erdélyi Irodalmi Szemle és az Erdélyi Iskola című lapok repertóriumainak összeállításán dolgozunk. A bibliográfiai adatok rendezését végző adatbáziskezelő program összekapcsolható a nyomdai munkálatokhoz ma már szinte nélkülözhetetlen szövegszerkesztővel is, s így közvetlenül elvégezhető a kézirat előkészítése a kiadásra.

Az archívum dokumentációs munkája szorosan kapcsolódik a fentebb vázlatosan ismertetett retrospektív bibliográfiai adatgyűjtéshez, elsősorban a feldolgozás módszere szempontjából. A kurrens dokumentációban ugyanazt a számítógépes programrendszert alkalmazzuk, mint a bibliográfiánál. Célunk az, hogy amint a bibliográfiai adatgyűjtéssel elérkezünk 1990-ig, a két témát közös adatbázisba vonva egységes szakirodalmi áttekintésünk legyen a kisebbségbe került magyarság történetéről 1918-tól napjainkig. Dokumentációs tevékenységünk 1990-ben indult, tartalma jelenleg a tudományos igényű magyar folyóiratcikkek feldolgozására korlátozódik. A cikkekről másolatokat készítünk, így a számítógépből nyert információk alapján kiválasztott dokumentum közvetlenül a kutatók rendelkezésére áll. 1991 tavaszán mintegy 400 folyóiratcikk adatait és másolatát tartalmazza adatbázisunk, illetve gyűjteményünk. A bibliográfiai tételek adatait az Országos Széchényi Könyvtárban történik: a legmegfelelőbb helyen. Ide érkezik be ugyanis (kötelempéldányként) minden magyarországi nyomtatvány, a feldolgozás tehát sehol másutt nem végezhető el ilyen széles forrásbázis alapján. (Mintegy 1300 periodikumot figyelnek

folyamatosan.) A dokumentumokat erősen szelektáljuk, igyekszünk a tudományos igényű dolgozatok szintjén maradni, s ezért a hetilapok cikkeit már csak megrostálva dolgozzuk fel.

Az archívum - és főképpen annak dokumentációs tevékenysége - szoros kapcsolatban áll az Országos Széchényi Könyvtár Hungarika Dokumentációs Osztályával. Az információk közvetlen cseréjét segíti elő, hogy közös számítógépes programrendszert használunk (a programot Horváth Ádám dolgozta ki).

Könyvtári-dokumentációs munkánknak számos olyan részterülete van, amelyről nem szóltunk. E vázlatos ismertetés csak arra vállalkozhatott, hogy az eltelt öt év néhány eredményét felvillantssa, számítva a munkatársak és kívülállók további segítségére.

Dippold Péter

Új adatok a magyarországi nemzeti kisebbségekről

Czibulka Zoltán (szerk.): 1990. évi népszámlálás. A nemzetiségi népesség száma egyes községekben (1960-1990). Budapest, Központi Statisztikai Hivatal 1991. 107.

Szokatlan gyorsasággal jelentette meg a Központi Statisztikai Hivatal az 1990. évi népszámlálás előzetes nemzetiségi adatait, amelynek okát a bevezető azzal indokolja, hogy „a magyarországi nemzetiségi politika, a Magyarországon élő nemzeti kisebbségekhez tartozók létszáma és aránya a nemzetközi érdeklődés homlokterében áll” (5). A hangsúlyozottan előzetes adatokat közreadó kötet azoknak a községeknek (összesen 463 településnek) az adatait közli, amelyekben az 1980. évi népszámlálással kapcsolatosan az úgynevezett tanácsi minősítés módszerét alkalmazták.

1980-ban összesen 506 községben történt meg ez a kiegészítő nemzetiségi adatgyűjtés, mégpedig a következő elvek, kritériumok alapján: „A minősítés családonként történt, így ez az egyes családok nemzetiségi jellegét, nem pedig az egyes személyek hovatartozását jelenti. Ez a vegyes családokban azt jelentette, hogy a magyar nemzetiségűek szintén a nemzetiségi kategóriába kerültek. A „minősítés” a következő kategóriákat különböztette meg: a) egyértelműen nemzetiségi igényű családok; b) nemzetiségileg vegyes, nyelvileg nem asszimilálódott családok; c) nemzetiségileg vegyes, nyelvileg asszimilálódott családok. A fenti csoportokba tartozó családok tagjait „nemzetiségi kulturális igényű népesség”-nek nevezzük...” - írták az 1980. évi adatgyűjtés összeállítói.*

Az 1980. évi kiegészítő adatgyűjtés legfontosabb eredményeit az alábbi öt táblázatban foglalta össze az 1980. évi kötet, amely ebben az évben utánnomásban ismét megjelent.

* 1980. évi népszámlálás. Nemzetiségi adatok. Budapest 1982.

1. sz. táblázat

A népesség száma a nemzetiségi anyanyelvek szerint

Anyanyelv	Összesen	Községek	Kiemelt (506) községek	Községek az összesen	Kiemelt községek a községek
1000 fő százalékában					
Szlovák	16	11	10	66,4	90,2
Román	10	8	7	81,3	90,1
Délszláv	27	22	22	83,3	95,8
Német	31	22	20	69,6	91,7
Összesen	84	63	59	74,8	92,7

2. sz. táblázat

A nemzetiségi népesség száma a kiemelt községekben

Nemzetiség	Népszámlálási adatok			Tanácsi minősítés	Népszámlálási adatok a tanácsi minősítés százalékában		
	anyanyelv	nemzetiség	beszélt nyelv		anyanyelv	nemzetiség	beszélt nyelv
1000 fő							
Szlovák	10	6	27	71	13,6	8,7	38,1
Román	7	6	5	12	61,2	51,6	42,1
Délszláv	22	15	12	42	50,9	36,4	27,4
Német	20	6	55	138	14,5	4,0	40,0
Összesen	59	33	99	263	22,3	12,7	37,6

3. sz. táblázat

A nemzetiségi kulturális igényű népesség megoszlása a tanácsi minősítés csoportjai szerint

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 2.sz.

Nemzetiség	Népesség	Egyértelműen nemzetiségi	Nemzetiségileg vegyes, nyelvileg	
			nem asszimilálódott	asszimilálódott
1000 fő				
Szlovák	71	35	15	21
Román	12	8	2	2
Délszláv	42	28	10	4
Német	138	66	31	41
Összesen	263	137	58	68

4. sz. táblázat

A népesség megoszlása anyanyelvenként

Év	Népességszám		Népességszám az első népszámlálás		Szlovák		Román		Délszláv		Német		
	összes	kiemelt	százalékban		anyanyelvű a kiemelt községben								
	községek		összes	kiemelt	1000 fő	1960=100	1000 fő	1960=100	1000 fő	1960=100	1000 fő	1960=100	
1960	5545	907	-	-	18	100,0	11	100,0	31	100,0	35	100,0	
1970	5212	894	94,0	98,5	12	65,1	9	83,0	26	84,7	23	66,7	
1980	5008	884	96,1	98,9	10	52,	7	67,7	22	69,8	20	56,	

5. sz. táblázat

A nemzetiségi népesség megoszlása megyénként

Megye	Tanácsai minősítés			
	szlovák	román	délszláv	német
Baranya	0,2	0,8	17,7	25,2
Bács-Kiskun	3,0	0,1	24,4	9,7
Békés	19,2	68,4	1,9	1,6
Borsod-Abaúj-Zemplén	6,8	-	-	1,5
Csongrád	0,8	2,0	0,9	-
Fejér	1,0	0,3	0,9	5,4
Győr-Sopron	0,0	0,0	8,7	1,7
Hajdú-Bihar	-	25,5	0,0	0,0
Heves	2,9	-	-	0,0
Komárom	12,9	0,4	0,0	10,4
Nógrád	13,9	0,0	-	1,1
Pest	34,7	1,4	8,2	17,8
Somogy	0,0	0,1	3,5	2,4
Szabolcs-Szatmár	2,9	-	0,0	0,1
Szolnok	-	-	-	-
Tolna	0,0	0,8	0,7	11,6
Vas	0,0	0,1	17,0	0,9
Veszprém	1,7	0,1	0,1	10,6
Zala	-	0,0	16,0	-
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Az 1990. évi népszámlálás ismét az úgynevezett kettős rákérdezés elvét alkalmazta, azaz az anyanyelvi és a nemzetiségi hovatartozás egyaránt szerepelt a kérdőíveken, a felvételi útmutatókban pedig a következő formában írták körül a két kategória jelentését: (a) nemzetiség: „Minden befolyástól mentesen és az anyanyelvétől függetlenül azt a nemzetiséget kell megjelölni, amelyhez tartozónak az összeírt személy *érzi* és vallja magát (kisgyermeknek nevében szülei, nevelőik nyilatkoznak).” (b) anyanyelv: „Anyanyelvként - minden befolyástól mentesen - azt a nyelvet kell megjelölni, amelyet az összeírt személy gyermekkorában (általában elsőként) tanult meg, s amelyen családtagjaival általában beszél és anyanyelvének vall. A némák és beszélni még nem tudó csecsemők anyanyelve az a nyelv,

amelyen hozzátartozóik rendszerint beszélnek. Ezenkívül az 1990-es népszámlálás is regisztrálta az anyanyelven kívüli további beszélt nyelveket is.

Az 1990. évi népszámlálási adatok a 463 nemzetiségi jellegű községben a következő összképet mutatják:

6. sz. táblázat

A nemzetiségi népesség számának és arányának változása a kiemelt községekben 1980-1990

Megnevezés	Szám		Százalék		
	1980	1990	1980	1990	1990 (1980=100)
			Népesség=100		
Nemzetiség					
szlovák	5 263	5 636	0,7	0,8	107,1
román	5 895	4 851	0,8	0,7	82,3
délszláv	14 508	13 266	2,0	2,0	91,4
német	5 252	17 421	0,7	2,6	331,7
Anyanyelv					
szlovák	8 595	6 691	1,2	1,0	77,8
román	7 069	5 353	1,0	0,8	75,7
délszláv	20 030	15 272	2,8	2,3	76,2
német	19 072	21 893	2,6	3,2	114,8
Anyanyelven kívül beszélt nyelv					
szlovák	21 790	18 463	3,0	2,7	84,7
román	2 365	4 368	0,3	0,6	184,7
délszláv	10 011	9 544	1,4	1,4	95,3
német	47 953	49 660	6,6	7,3	103,6

Az összesített táblázatból kitűnik, hogy erősen csökkent a községekben a szlovák, román és délszláv (szerb, horvát, szlovák) anyanyelvűek száma, ráadásul a szlovákok és délszlávok esetében a „beszélt nyelv” kategóriában is jelentős csökkenés mutatkozott. Az előzetes adatok kétségkívül legnagyobb pozitív szenzációját a magukat német nemzetiségieknek vallók számának megháromszorozódása (331,7%-os növekedése) jelenti. Így például Pilisvörösváron az 1980. évi 40 helyett tavaly már 1233 fő vallotta magát német nemzetiségűnek. Mutatóba még néhány adat a német nemzetiségűek számának alakulásáról az 1980-1990. évi népszámlálási adatok alapján: Solymár 21/339, Taksony 27/113, Dunabogdány 31/155, Pilisszentiván 19/289, Bálaszék 2581, Nagymányok 54/203, Bóly 9/205, Babarc 40/241, Erdőmecske 61/213, Himesháza 85/576, Mecseknádasd 169/722, Hajós 54/547, Csolnok 14/605.

A kötet ezt követően nemzetiségenként közli az összes község 1960-1990. évi népszámlálási nemzetiségi anyanyelvi és beszélt nyelvi adatait, valamint az 1980. évi „tanácsi minősítés,” során szerzett számokat. Érdemes felfigyelni néhány regionális változásra, különösen az anyanyelv és a beszélt nyelv kategóriában: így például Nógrád megyében a szlovák mint a magyar anyanyelv melletti második beszélt nyelv Lucfalva, Nógrád, Ósagárd, Vanyarc községekben emelkedett nagyobb arányban, másutt sokan a tíz évvel korábban beszélt nyelvként feltüntetett szlovákot most már anyanyelvként szerepeltették (pl. Erdőkürt, Nézsa stb.). Tény ugyanakkor, hogy a szlovákoknál a községek nagyobb részében inkább a fogyás jelei mutatkoznak. A leglátványosabb javulás példáit a Pest megyei németeknél látjuk, ahol az anyanyelvi adatokban több községben is jelentős változásokat regisztrált a tavalyi népszámlálás: így például Budakalászon 1980-ban 13, 1990-ben már 40 fő vallotta magát német anyanyelvűnek, ugyanezek az adatok Budakeszin 19/52,

Dunabogdányban 30/107, Perbál 15/42, Pilisszentiván 101/180, Pilisvörösvár 135/437, Solymár 15/81, Szigetújfalu 3/60 értéket mutatnak.

A kötet másik táblasorában a nemzetiségi népességről az alábbi nemzetiségi ismérvek kombinációi szerint kapunk kimutatást: az adott nemzetiséghez tartozók és/vagy az adott anyanyelvet beszélők száma és aránya, az adott nemzetiséghez tartozók és az adott nyelvet mint második nyelvet beszélők száma, valamint a más nemzetiséghez tartozók, de az adott nemzetiségi nyelvet beszélők száma.

Amint azt a Központi Statisztikai Hivatal ígéri, ezeket az előzetes adatokat a városok nemzetiségi adataival kiegészítve végleges és összesített formában is megjelentetik, ami minden bizonnyal jó szolgálatot fog tenni a hazai nemzeti kisebbségek felmérését célzó hazai és nemzetközi kutatásoknak, és a nemzetiségi önkormányzati elképzelések realizálásához is nélkülözhetetlen kiindulópontot jelenthet.

Sz. L.

Olvasztótégely vagy puszkaporos hordó?

John, Michael-Lichtbau, Albert (szerk.): Schmelztiegel Wien einst und jetzt (Zur Geschichte und Gegenwart von Zuwanderung und Minderheiten. Aufsätze, Quellen, Kommentare), Wien 1990. 483.

Reálpolitikai tekintetben az etnikai-vallási kisebbségi csoportok két, viszonylag jól elkülöníthető típusáról beszélhetünk. Az egyik: a viszonylag rövidebb ideje az adott országban élő politikai vagy gazdasági okok miatt menekültek csoportjai; a másik: a relatíve régebben ott élő nemzeti(ségi) -vallási csoportok, amelyeket a történelem szeszélye valamely többségi nemzettel azonos politikai határok közé szorított. Az előítéletek és a diszkrimináció mindkét típusú csoporttal szemben át- meg átszövik a hétköznapokat. Legfeljebb a megnyilvánulások hevesességében és mikéntjében, illetve a diszkriminációval szembeni orvoslási készségben és módszerekben van különbség. Ezért minden okunk megvan arra, hogy odafigyeljünk a „Schmelztiegel Wien einst und jetzt” c. dokumentumkötetre.

A bécsi kisebbségekkel foglalkozó, példaadónak nevezhető kiadvány pozitívumai és negatívumai a vállalkozás keltős - politikai és szakmai inspirációjából fakadnak. Az előszó szerint a bécsi tanárok és tudósok kisebbségekkel foglalkozó csoportjának közös gondolkodását, melynek eredménye ez a kötet, 1983 szeptemberében a Bécs török ostromának 300. évfordulója alkalmából rendezett megemlékezések indították el. A csoport tagjai elgondolták, „...vajon hogyan hatna a török gyerekekre (Bécs egyes iskoláiban, illetve iskolatípusaiban sokan tanulnak közülük. V. É.) ha a tanítási órán azzal a hagyományos török ellenségképpel konfrontálódnának, mely az ilyen jubileumok alkalmával mindig újra erősen aktivizálódik”. A csoport a várhatóan növekvő diszkriminációval szembeni tiltakozását egy „etnikai és vallási kisebbségekkel foglalkozó projektben szándékozott érvényre juttatni. Egyrészt anyagot gyűjtöttek a bécsi kisebbségi csoportok életével, múltjával és jelenével kapcsolatban, másrészt az anyag feldolgozásakor a pedagógiai tevékenység során, a szociális gondozói terepmunkában és a tudományban egyaránt haszonnal forgatható gyűjteményt szándékoztak létrehozni, mely politikai és tudományos szemléletét tekintve egyaránt korszerű.

Ez a szándék sikeresen valósult meg a vizsgált kötetben. Az előszót valamint Erich Zöllner korrekt bevezetőjét (*A Bécsről és a bécsiekről alkotott klisék történetéhez* címen) követően az anyag nyolc nagyobb fejezetbe sorolódik. A fejezetek szociológiai ill. társadalomtörténeti szempontok szerint tagolódnak. (Pl. *A bevándorlás okai; Társadalmi kapcsolatok, Lakásvizonyok és migráció* stb.) E nagyobb egységeken belül az anyag újabb és újabb alegységekre bomlik, s az egyes részek előtt magyarázó szövegek és elemzések találhatóak, míg a dokumentumokat rövidebb megjegyzések vezetik be. Ezek a tudományos igényesség és újszerű szemléletmód mellett közérthetőek is.

A dokumentumok a bécsi olvasztótégely kisebbségeinek széles skáláját sorakoztatják fel a kínaiaktól a törökökön és pakisztániakon át a már régebben megtelepedett csehekig, horvátokig, illetve a zsidóságig. Időben is tág határok között mozognak az egyes szemelvények, átfogják Bécs legutóbbi háromszáz esztendejét, bár túlnyomó részük mégis századunkra vonatkozik.

A szerzők számos forrástípust alkalmaznak, interjúkat és visszaemlékezéseket, egykori újságcikkeket és különféle fotókat, statisztikákat és szemelvényeket tudományos munkákból, s nem utolsósorban játékleírásokat, ételrecepteket, meséket is. Ez utóbbiak az előzőekhez képest kevésbé sikerült kulturális fejezetben találhatóak. Sajnos a széles körű kultúraértelmezés sem tudja igazán feledtetni e fejezet művészettel foglalkozó részeinek hiányosságait. Talán szerencsés lett volna itt művészettörténész bevonásával a világ bécsi emigráns művészeinek tevékenységét behatóbban elemezni, illetve ismertetni.

Külön ki kell emelnünk az „*Asszimiláció, akkulturáció, integráció és kulturális identitás*” című részt, ahol a fenti fogalmak körüljárására, illetve meghatározására tesznek a szerzők figyelemreméltó kísérletet. Minthogy azonban a kisebbség fogalma a kötetben nem teljesen tisztázott, s emiatt a fogalom használata is eltérő az egyes területeken, ez a kísérlet szükségképpen nem járhatott egyértelmű sikerrel. A kisebbségi csoportképző tényezők tételes felsorolásának hiánya tulajdonképpen azért válik zavaróvá, mert egyes helyeken e tekintetben a kulturális identitás tényezői, másutt az előítélet, illetve diszkrimináció eleme válik főhangsúlyossá, ami természetesen indokolható, de mindenképpen bővebb kifejtést igényelne. .

E hiányosságokat mérlegelve mégis azt kell mondanunk, szakmai és politikai tekintetben egyaránt jelentős ez a kötet, sok hasonlóra lenne szükség Európa más régióiban is. Tán nekünk sem lenne felesleges Magyarország kisebbségeivel foglalkozó, hasonló típusú dokumentumgyűjtemény összeállításán tömi a fejünket, mely a tudomány, a napi politika és az iskolai oktatás céljait egyaránt szolgálná.

Persze az ilyen elképzelt kötet sokban különbözne az inspiráló kiadványtól. Mindenekelőtt nem korlátozódhatna térben a fővárosra. Vélhetőleg tartalmaznia kellene a szomszédos népek történetét is, valamint a magyar történelem számos fordulatának társadalomszerkezeti és a kisebbségekkel kapcsolatos egyéb következményeit. Mindenekelőtt pedig a történelem és ezen belül Magyarország történetének egészen új szemléletű és új szempontok szerinti megközelítését igényelné, nem feledkezve meg néhány egyéb tudomány (társadalomföldrajz, társadalomtörténet, szociológia, néprajz, statisztika, művelődéstörténet, gazdaságföldrajz stb.) szempontrendszerének érvényesítéséről sem.

Varga Éva

Milyen nemzeti kisebbségek élnek Romániában?

(RMDSZ-füzetek 5. 1990.)

A vékony, 40 oldalas kis füzetet a Romániai Magyar Demokrata Szövetség adta ki. Az összeállító Kovács Nemere kitűnően oldotta meg a tudományos igényű és szintű, de laikus rétegekhez szóló ismeretterjesztő munka kettős problémáját. A 4 oldalas bevezetőben egy európai körkép után a nemzetiség, nemzeti kisebbség fogalmának megközelítését Gáll Ernő meghatározása alapján mutatja be. Ezt követi egy tömör egy oldalas összefoglaló az 1930-as népszámlálás nemzetiségi adatairól - mintegy kiindulási alapként. A tanulmány nagyobb részét a romániai nemzeti kisebbségek egyenkénti - létszámukhoz arányított terjedelmű - ismertetése teszi ki. (A magyarok 7, a németek 4, a zsidók 3, a szlovákok és csehek 3, a délszlávok, az ukránok, az oroszok, a bolgárok, a tatárok és a törökök 2-2, a többi nemzeti kisebbség és a cigányok pedig 7 oldalon kerültek sorra.)

Az igen tömör leírásokból csaknem minden lényegeset megtudhatunk róluk, s különösen jól sikerültek az információgazdag történeti, valamint a kulturális életüket bemutató fejezetrészek. Egy példa az egyéb nemzeti kisebbségek között ismertetett lengyelekről *szóló* bekezdésből: „A romániai lengyelek 1795 után kezdenek beköltözni Moldvába és Bukovinába, elsősorban a Kosciuszko-féle felkelés bukását jelentő maciejovicy-i csata után, de a folyamat egészen a XIX. század közepéig folytatódott, főként az orosz birodalom területéről. Suceava, Gura Homorului, Radauți és Cîmpulung környékén 13 településen éltek 1960 körül lengyelek is, számuk azonban nem haladta meg a 10 ezret. A nemzetiségi kisebbségek oktatásügyének ismertetése általában jó, de nem túl szerencsés például a magyaroknál és a németeknél ettől teljes egészében eltekinteni, arra hivatkozva, hogy ez a napi sajtóból ismert. Az egyházak szerepének bemutatása a nagyobb nemzetiségeknél megfelelő, de a kisebbségnél néha semmitmondó megfogalmazásokat találhatunk, például: „A romániai szerbek görögkeleti - tehát ortodox - hitűek, a horvátok a katolikus vallás szertartása szerint élnek le hitéletüket.

Sajnos ezeknek az ismertetéseknek jelentős hiányosságaként kell felrónom, hogy a nemzetiségek statisztikai adataival kapcsolatban nem tér ki a népszámlálási adatok használhatatlanságának kérdésére, a manipulációk jellegére. Néhány gondolatot például feltétlenül megérdemelt volna az 1977-es népszámlálás legfontosabb „trükkje”, az „anyanyelv és nemzetiség” kategória magyarázata: a végleges adatok közzéadásakor mindenki román lett, aki anyanyelv vagy nemzetiség szerint az volt, de eltérő anyanyelvű és nemzetiségű kategóriába kerültek azok, akiknél ez eltérő, de nem román volt. Így soroltak be negyedmillió különböző nemzetiségű állampolgárt románnak vagy eltérőnek. (Talán ugyancsak érdemes lett volna megemlíteni, hogy a moldvai csángókat 1977-ben mind románnak írták össze, mert a Bákó megyére közölt négyezer magyar az odacsatolt gyimesi falvak magyar lakosait jelentette.) Némi következetlenséget jelent, hogy néhány kisebb nemzetiség (ukránok, szlovákok, bolgárok) leírásánál nem szerepel az 1956-osnál frissebb adat, pedig ezek ismertek, s bár manipuláltak, a megfelelő megjegyzésekkel együtt célszerű lett volna közölni ezeket. Egyáltalán szerencsésebb lett volna a nemzetiségek népszámlálási adatainak kritikai elemzése, s egy hozzá kapcsolódó táblázat. Ebben az esetben talán magyarázatot kapott volna, hogy miért találkozhatunk a szövegben a zsidóságnál felváltva jiddis anyanyelvűekkel, zsidó vallásúakkal és zsidó nemzetiségűekkel. Ez ugyanis itt nem a szerző hibája, bár néhány mondatban erre a problémára érdemes lett volna kitérni, különösen azért, mert néhány oldallal hátrább, a cigányságnál már határozottan zavaró, hogy minden magyarázat nélkül hol etnikai csoportként, hol pedig nemzetiségként szerepel. (A német nemzetiségűeket bemutató fejezetben én feltétlenül kiemelttem volna, hogy a romániai németek exodusa nem ért véget: ma is tartó, de már a végéhez közeledő folyamat.)

Valószínűleg a technikai lehetőségek szűkös voltak tudható be, hogy a kiadványban nem található semmiféle térkép, amely pedig ma már az ilyen jellegű összeállításokban elengedhetetlenül szükséges.

A felsorolt hiányosságok azért is bosszantóak, mert a terjedelmi korlátokat figyelembe véve biztosan állíthatom, hogy a romániai nemzeti kisebbségekről ilyen átfogó, életük szinte minden szférájába bepillantást nyújtó ismeretterjesztő összeállítással az utóbbi években nem találkozhattunk. Feltétlenül érdemes lenne egy kiegészített és javított változat magyarországi vagy közös kiadását fontolóra venni.

Sebők László

Egy dél-tiroli kiállítás katalógusa

Erhard, Benedikt (szerk.): Eine Geschichte Südtirols. Option-Heimat-Optioni. Una Storia dell' Alto Adige, Katalog zur Aussetzung des Tiroler Geschichtsvereins, Bozen-Wien 1989. 438.

A ma mintegy 260 ezer lelket számláló dél-tiroli németiség az európai kisebbségek között alighanem az egyik legrendezettebb közjogi státusszal és messzemenő kollektív jogokkal rendelkező népközösség, amelynek kialakulásáról - hasonlóképpen mint a magyar kisebbségekről - az első világháborút lezáró békerendszer határozott. Arra nézve, hogy a kisebbségi kérdéskör legegyszerűbb rendezéséhez nem csupán gazdasági fellendülés, anyagi jólét szükséges, hanem ezzel párhuzamosan rendszeres erőfeszítéseket kell tenni a kisebbségek haza- és otthontudatának karbantartására, a kisebbségi jogrendszer érdekvédelmi jellegének felerősítésére, a dél-tiroli németek második világháború utáni története kétségkívül számos irigylésre méltó példával szolgál.

Az 1989 őszen Bozenben (Bolzanóban) *Option-Heimat-Optioni* címmel a Tiroli Történeti Egyesület által megrendezett nagyszabású kiállítás egyszersmind azt is bizonyította, hogy a kisebbségeknek legalább annyira - ha talán nem jobban - szükségük van saját történelmük árnyalt megismerésére, feldolgozására, mint a többségi nemzeteknek. A bozeni kiállítást a hitleri Németország és a fasiszta Olaszország között 1939. október 21-én aláírt dél-tiroli német áttelepítési egyezmény 50. évfordulója alkalmából rendezték. Ennek az egyezménynek az értelmében az akkoriban 200-225 ezer fős dél-tiroli németiségnek egyénileg arról kellett döntenie, hogy vagy a német állampolgárság mellett optál, és abban az esetben átköltözik a Harmadik Birodalom területére, vagy a maradás mellett dönt, azaz az olasz állampolgárságot választja, de ennek fejében lemond mindenféle kisebbségi (nyelvhasználati, oktatási stb.) jogáról. A két állampolgárság közötti választás - az *opció* - megosztotta a dél-tiroli németiséget. Mintegy százötvenezen maradtak, hetvenötezren pedig az áttelepülés mellett döntöttek. Közülük mintegy huszonötezren a második világháborút követően egy külön egyezmény keretében a hazatérés mellett döntöttek.

Az egész opciós kérdés mögött a két „anyaország” azonos érdeke, a dél-tiroli német népcsoport felszámolása állt. A hitleri Németország amely az Anschluss után Olaszország semlegességét biztosítandó - elismerte Dél-Tirol Olaszországhoz tartozását - a népcsoport német jellegének megőrzését egyedül az áttelepítés formájában tartotta kivitelezhetőnek, s ráadásul olyan tervek is születtek, amelyek a világháború éveiben megszállt kelet-európai országokban való letelepítésükkel próbálták volna kárpótolni az „elveszett” dél-tiroli területeket. Ezzel szemben Olaszország a németek teljes kiköltözését remélve az északra települő dél-olaszországiak számára igyekezett új letelepedési lehetőségeket biztosítani a távozó németek helyén.

A bozeni kiállítás - amely a lokálpatriotizmus, a regionális tudományos élet és politika együttes összefogásából született - példaértékű lehet a kelet-közép-európai etnikai konfliktushelyzetek helyi feldolgozására is. A Francesco Cossiga köztársasági elnök által üdvözölt és pártfogolt kiállítás a dél-tiroli régió német, olasz és ladin lakossága számára a történeti megbékélés gesztusát jelentette, amihez az is hozzájárult, hogy az addig otthon őrzött félhivatalos, hivatalos, familiáris jellegű dokumentumokat, ereklyéket, képeket, igazolásokat a kiállítás népes szervezőgárdája kölcsönkérte, és nagy részüket a látványos kiállítás anyagába beépítette. A *privát történelem* ily módon egyszerre mindhárom dél-tiroli népcsoport perspektívájából a *nagy történelem* részeként jelenhetett meg és a kiállítás címében hangsúlyosan szereplő *haza* fogalmának nacionalizmusmentes értelmezését erősítette meg az idősebb és fiatalabb dél-tiroliakban egyaránt, akik számára a kiállítás valóságos zárandokhelyé vált. Az Osztrák Szövetségi Kiadó által könyvalakban

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 2.sz.

megjelentetett, gazdagon illusztrált és a dél-tiroli történelem hetven esztendejéről kiegyensúlyozott, szakszerű összefoglalást, érdekes írásos dokumentumokat tartalmazó kiállítási katalógus - akárcsak maga a kiállítás annak tanúbizonysága, hogy az etnikai konfliktushelyzeteket is fel lehet úgy dolgozni, hogy attól az egymásrautaltság érzése, a regionális közösség tudata és a közös haza szeretete erősödjék.

Sz. L.

Régi-új könyv Újvidék történetéről

Érdújhelyi Menyhért: Újvidék története 1894. Reprint kiadás, Rubicon Könyvkiadó Kft, Temerin 1990. 348.

Örömkre szolgál, hogy az *Újvidék története* című kötet reprint kiadása a Vajdaságban jelent meg. A tudós hitoktató szerzőt az oknyomozás és a szigorú kritika mellett a „rideg objektivitás” vezette. S valóban, a magyar nacionalizmus előretörése idején bíráló megjegyzései sokkal inkább a császári kormányzat, Kossuth és a Pesti Hírlap, majd a sivár és közönyös magyar közszellem, az újvidéki polgárság, sőt burkoltan a katolikus egyházi vezetés anyagiasságú szűklátókörűsége (különösen az oktatásügyet illetően), mint a város jellegét meghatározó, kiváltságaikhoz ragaszkodó szerbek ellen irányulnak.

Érthető tehát, hogy a város a helytörténeti monográfiát - amelynél máig sincs jobb - németül és szerbül is megjelentette 1894-ben, s hogy a magyar történeti munkákkal szemben általában elutasító korabeli szerb kritika kedvezően fogadta Érdújhelyi feldolgozását. Újabb bizonyítéka ennek az, hogy a magyart követően a szerb nyelvű hasonmás kiadás is megjelent már.

A Duna bal partján csak a titeli fennsík tartozott a római birodalomhoz: ott megerősített tábor és kikötőt építettek, s ezeket védte (az Újvidékig húzódó, magasabb) kis római sánc; az átkelést több őrtorony is biztosította végig a Duna mentén. Az úgynevezett nagy római sánc viszont valóban „barbárkori”: a jazigok építették a rómaiak ellen, s később az avar gyűrűvár-rendszerhez tartozott. Érdújhelyi - szinte egyedülállóan a magyar szakemberek közül - tagadja a szervezett avar birodalom létét, s az avarokról a szlávokkal foglalkozó fejezetben ír, magáévá téve a horvát, szerb és szlovák kutatók véleményét, akik az avar-kori leleteket szlávoknak minősítik, s ezzel az ott élőket is. De ha nem volt avar birodalom, kik ellen viselt Nagy Károly véres hadjáratokat a 8. század végén, s alapította meg Ostmarkot, Ausztria őseit?

A valósághoz híven szögezi le több helyen, hogy a Duna-Tisza között és a Szerémséget már a honfoglalás idején birtokba vették a magyarok; az ott talált szláv lakosság beolvadt, s a középkor végére a vidék lakossága tisztán magyar. Gertrúd gyilkosa nem Bánk bán, hanem a mai Újvidék területén létezett kis falvak-mezővárosok ura, Törefi Péter (Petur) csanádi főispán volt. Elkobzott birtokaira IV Béla ciszterciákat telepített (1233), akik a bélakúti apátságot, majd a péterváradit erődöt építették (1247-52). Az elhanyagolt várat a törökök 1525-ben vették be; a korábban említett településeket 1521-ben és 1526-ban a betörő és átvonuló hadak felégették, lakóit lemészárolták, és rabszolgaságba hurcolták. 1529-ben már csak a török által helyreállított vár volt állandóan lakott hely.

A szegedi szandzsákhöz tartozó elvadult pusztaság lassan ismét benépesedett: a Duna balparti részén 1590-ben 105 szerb család fizetett adót a töröknek. A vidék Pétervárad 1687. évi visszafoglalásával szabadult fel, de harcok folytak 1716-ig. A Pétervárad Sánc első lakói szerb határőrök-földművesek-kézművesek, német katonák és polgárok voltak. (Bél Mátyás 1735-ben 3 szerb és 1 német katolikus templomról tudósít.)

A Carnojevic-csel bejött szerbek vissza akartak térni, s csak Belgrád eleste után, 1694-ben kezdték meg a szervezett letelepedést Dél-Magyarországon, az I. Lipót által biztosított kiváltságok (1690) alapján. Nem ad választ viszont a szerző arra a kérdésre, miért nem telepedtek vissza 1717 után, amikor Belgráddal együtt Észak-Szerbiát is birtokba vették az osztrákok?

A Sánc 1734-ben - a gyors ütemben fejlesztett Belgrád árnyékában - 400 katolikus és körülbelül háromszor annyi szerb lakosával még katonai őrhely és kis mezőváros, bár püspöki székhely. Az igazi fellendülést Belgrád hosszas ostroma és kapitulációja (1738-39) után az onnan átköltöző német, szerb, örmény, görög kereskedők és iparosok megtelepedése hozta; a katolikusok száma közel 1500-ra emelkedett.

A gyorsan fejlődő kereskedő-kézműves várost 1748-ban Mária Terézia szabad királyi várossá emelte, maga választva ki a nevét is. Száz éves békés fejlődés következett, melyet „...kölcsonös jogtisztelet s a vallási és nemzetiségi villongások óvatos kerülése jellemez” (160.); a várost katolikus (német) és szerb bíró évente felváltva igazgatja, és hasonló paritásos alapon történik a tanácstagok és tisztségviselők megválasztása; a vitákban szinte mindig a szerb álláspont érvényesül. A 19. század elejétől felerősödik az evangélikus németek és szlovákok, a református magyarok, a (görög) katolikus ruszinok, sokácok és magyarok, valamint a zsidók beköltözése; mindezek-a katolikusok kivételével -felépítették saját templomaikat és iskoláikat. E száz évben vált Újvidék - jórészt szerencsés fekvése folytán - Dél-Bácska és a Szerémség egy részének gazdasági-közlekedési központjává, amelynek jelentősége Pestével, Bajáéval és Szegedével vetekedett.

A városon belüli erőviszonyokra jellemző, hogy csak az országos tanulmányi alaphól létesülhetett katolikus (és minden bizonnyal német tannyelvű) főgimnázium 1788-ban, de 1822-ben meg is szűnt, mert a város nem volt hajlandó évi 400 Ft-tal (egy tanár éves fizetésével) hozzájárulni fenntartásához. A „szerb hitközség” által 1816-ban alapított és fenntartott szerb gimnázium viszont csaknem kétszeres fizetéssel az ország legjobb tanerőit alkalmazhatta (megszervezője és első igazgatója a kiemelkedő szlovák tudós, P. J. Šafárik). A kitűnő intézmény látogatásától a katolikusokat királyi rendelet tiltotta el, így iskolázottság tekintetében egyre hátrányosabb helyzetbe kerültek, s alig tudtak megfelelő képzettségű tisztviselőket kiállítani. E visszás helyzet annál is érthetlenebb, mivel a közeli Karlócán a patriarcha-metropolita székhelyén hasonló szerb főgimnázium működött.

A céhtagok többsége német volt, a céhek nyelve német és szerb; egyetlen magyar cég működött: a magyar szabóké. A városi népesség tagozódására ugyanaz volt jellemző, mint a mezőgazdaságira: a munkát kereső magyarok, ruszinok, szlovákok közül kerültek ki a napszámosok, kocsisok, szolgák, favágók.

A szerző külön fejezetet szentel 1848-49 eseményeinek - ez tekinthető az utolsó történeti jellegű résznek. Itt érhető tetten leginkább, hogy sokat hangoztatott tárgyilagosságán kiütözik szerbek melletti elfogultsága: a pozsonyi tárgyalások sikertelenségéért legfőképpen Kossuth „ildomtalanság”-át s „büszke, elbizott, nagy szavai”-t hibáztatja, bár elismeri, hogy „...a kamarilla részéről...szították az elégedetlenség tüzeit s alattomban előmozdították a nemzetiségi készülődéseket” (241.). Az 1848. június 26-i véres események leírásánál (melyeknek 3 magyar és 1 német esett áldozatául, az örmény pap pedig beleőrült a látottakba) szemtanúkat idéz. Rendjén valónak tartja, hogy a felkelők táborából két „szervian önkénytes” (tehát szerbiai - A. L.) a városba ment, hogy handzsárját megélesítse, ...mert magyar fejeket fogunk vele vágni; az ezt halló és őket megtámadó Szabó János (akit lelőttek) viszont „...nyughatatlan és veszedelmes gonosztevő volt. (252-253.) Hallgat arról, hogy a görög katolikus plébánost halálra kínzó „kóbor rablócsapat kútból állt. A magyar kormányhoz hű Pétervárad őrsége nem sokat tehetett az ellenséges környezetben, állandóan ostromállapotban volt: a karlócai szerb tábor és az osztrák csapatok több alkalommal megpróbálták bevenni. 1849. június 12-én a már elnéptelenedett város (a szerbek a táborba, a magyarok és a németek a várba menekültek) az Újvidék felől támadó Jellacic és a vár ágyúinak kereszttüzebe került: tűz ütött ki, amely mindent elpusztított, a templomokat és az egyházi iratokat is.

Az érdekesen megírt, jól dokumentált munka ettől kezdve száraz adathalmazná, pusztán felsorolássá válik. Megtudhatjuk például, hogy az abszolutizmus alatt német, a kiegyezés után pedig magyar tannyelvű állami reál, polgári, ipar- és kereskedelmi, iparostanonc iskolák alakultak, és újból megkezdte működését a főgimnázium. Elismeréssel ismerteti Erdújhelyi a Matica srpska tevékenységét, Újvidékre kerülését (1864), az újvidéki szerb színészetet (az állandó társulat 1862-ben alakult; ebből nőtt ki a belgrádi nemzeti színház 1868-ban) és a szerb nemzeti szokásokat.

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 2.sz.

Felsorolja a városban megjelent és megjelenő lapokat, melyek döntő többsége szerb; a „közhasznú intézmények”-et és egyesületeket. A függelékben a város szabadalomlevelét olvashatjuk latin és magyar nyelven.

Arday Lajos

A külföldön élő csehek kutatása

(Stanislav Brouček: *Nad výzkumem českého etnika v zahraničí. Český lid*, 77. 1990. 129-138.)

Bevezetőként a szerző gazdag ismeretek alapján az etnikum fogalmát értelmezi, s megállapítja, hogy az etnikum nem feltétlenül azonos a gazdasági-politikai egységgel, a nemzettel. Az etnikai mozgások jelentős politikai változásokhoz köthetők. Az etnikai mozgás nemcsak az emigrációt jelenti, hanem a visszavándorlást is magában foglalja; mindkét irányú mozgást vizsgálni kell.

A Csehország határain kívül élő etnikai csoportok kutatása jelentős múltra tekint vissza. A témával kapcsolatos legrégebbi adatokat P. J. Šafárik *Slovanský národopis, Czoernig Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*, illetve A. V Šembera *Mnoho-li je Čechů, Moravanů a Slováků a kde pobývají?* című munkái tartalmazzák. A 19. század utolsó harmadától a téma iránti érdeklődés nagymértékben megnövekedett, erről számos publikáció tanúskodik, ezek közül mint a leginkább figyelemreméltókat J. Auerhan és R. Turčín *Česi a Slováci za hranicemi* (In: *Československá vlastivěda*), valamint S. Klíma azonos című cikkeit emeli ki a szerző. Fontosnak tartja továbbá J. Auerhan *Česká a slovenská vesnice v zahraničí* című máig kéziratban lévő munkáját is.

1945 után a cseh etnográfia ahhoz a programhoz kapcsolódott, melyet még a háború előtt K. Chotek és J. Auerhan fogalmazott meg, s melynek célja a külföldön élő cseh etnikai csoportok számbavétele volt. A 20. század második felében a kisebbségkutatás elsősorban a Lengyelországban, Romániában és Jugoszláviában élő cseh kisebbségre irányult. A nyolcvanas évek elején alakult meg a Csehszlovák Tudományos Akadémia Néprajzi és Folklor Intézetén belül a külföldön élő csehekkel foglalkozó centrum, amely a Külföldiekkel Foglalkozó Csehszlovák Intézettel együtt adja ki a *Česi v cizině* című periodikát, s célja a külföldön élő cseh kisebbség kutatásának koordinálása.

Bár a tudomány a külföldön élő cseh kisebbségekkel csak a 19. század második felétől kezd foglalkozni, jelentősebb csoportok emigrációja már a 16. századra tehető. A 16-18. században öt jelentősebb emigrációs hullám különíthető el: Az első a cseh rendi felkelés leveréséhez, 1547-hez kötődik, ekkor emigrált a Cseh Testvérek első hulláma Lengyelországba és Poznan környékére. A második emigrációs hullám az 1620-i fehérhegyi csata után Szászországba irányult. E második emigrációs hullámot nemesek, polgárok, tanítók, lelkészek és egyéb értelmiségiek alkották. A harmadik emigrációs hullám a 17. század második felében főképpen az erőszakos rekatolizációnak ellenálló evangélikus vallású jobbágyokból állt. Ezután Szászországba, Sziléziába és Poroszországba települtek újabb csoportok. Az ötödik emigrációs hullám II. Frigyes porosz király kolonizációs törekvései nyomán jött létre, megszervezésével és lebonyolításával Jan Liberd protestáns lelkészt bízta meg.

A 19. század első felében az emigráció mozgatórugója a mezőgazdasági területek termővé tételével kapcsolatos kolonizáció, a század második felétől pedig a nagy ipari centrumok vonzzák a jobb életkörülményekre vágyó cseheket. A 19. század húszas éveire esik a Bánát (mai romániai és jugoszláv területek) kolonizációja. A 19. század második felétől az első világháborúig két célország válik dominánssá, az USA és Ausztria. Elsősorban Dél-Csehországból vándorol ki nagy számú képzett szakmunkás Bécsbe, így a század végére Bécs válik Prága után a cseh nemzet legjelentősebb centrumává. E két említett célország mellett a 19. század hatvanas éveitől vonzóvá vált Ukrajna lengyelek lakta része és a Krím félsziget is. Az orosz kormány 18678-ban cseh telepéseket hívott be a Fekete-tenger mellékére. A volhíniai kormányzásban 1868-74 között több mint ötven cseh települést alapítottak. Később néhány telepes család tovább vándorolt Szibériába, illetve a fromski és

jeniszeji kormányzóságokba. A 19. század második felében alakult ki három cseh nyelvsziget Horvátországban, a Vajdaságban és Bosznia-Hercegovinában. A 19. század második felében és a 20. század elején nagyszámú szakmunkás és kézműves jár szezonális munkára Nyugat-Európába, Németországba, Franciaországba, Belgiumba, Hollandiába, Angliába. 1872-75 között jelentősebb számban települtek ki Csehország északkeleti részéről Chile déli részébe; a kilencvenes években Brazíliába, a 20. század elején pedig Argentínába vándoroltak ki jelentősebb számban. Részletes adatokkal szolgál a szerző arra nézve, hogy mely országban mely településeket alapítottak csehek. A telepesek általában nem maradtak végleg az általuk eredetileg alapított településeken, idővel csoportosan tovább vándoroltak, újabb településeket hoztak létre, így kerültek cseh családok például a Bánátról Bulgáriába. Általában 30-40 év közötti felnőttek vándoroltak ki családotul. Míg a 18-19. században emigrált kelet- és dél-európai földműves településeket alapító cseh családok utódai még a 20. században is megőrizték a cseh etnicitás némely elemeit, a munkás telepes csoportok a 19. század végétől összetett adaptációs és asszimilációs folyamaton mentek át. E folyamatot két meghatározó irány jellemzi, az első az akkulturáción és bilingvizmuson keresztül az etnikai beolvadáshoz vezet, a másik úgy jellemezhető, mint az eredeti cseh etnicitás folyamatos felelevenítése (ez utóbbit több tényező befolyásolja, például újabb emigrációs csoportok érkezése, a kapcsolat felelevenítése az anyanyelvet stb.). Az 1930-as években készült statisztikák szerint több mint 2 074 850 cseh és szlovák élt Európa és Amerika különböző államaiban. Ebből csak 350 ezer személy rendelkezett cseh állampolgársággal. A cikk további részében a cseh etnikai kisebbség településtípusait jellemzi a szerző. Új és népes csoportot jelentettek a Komintern IV. kongresszusa eredményeként a Cseh Kommunista Párt által 1923-32 között Szovjet-Oroszországnak „proletár segítségnyújtásként” megszervezett „Interhelp”-akció nyomán létrejött oroszországi és ukrán cseh telepek lakói.

Majd a visszavándorlás két hullámáról tesz említést, amelyek az 1918-as és 1945-ös évszámhoz kötődnek.

A tanulmány részletesen ismerteti a cseh etnikai kisebbségek életét idegen környezetben. Elsősorban a csehek által alapított települések struktúráját elemzi, s megállapítja, hogy azok mindig igazodtak az adott ország adott tájegységének településtípusaihoz, fejlettségi szintjéhez. Tárgyi kultúrájukat illetően kiemeli, hogy a hagyományos cseh táplálkozási szokásokat az emigrációs csoportok több generáción át megőrizték, fokozatosan jelentek meg a más etnikum táplálkozására jellemző komponensek, a tárgyi kultúra más területein azonban sokkal előbb alkalmazkodtak. A hagyományos paraszti kultúrára jellemző folklór sokkal inkább megőrződött annak ellenére, hogy a 20. század második felétől nagy szerepet kaptak a különböző körök, majd a szervezett kommunikáció új formái. Éppen ezért találták a kutatók meglepőnek, hogy bár a népköltészet számos műfaja például a romániai Bánátról ma is él, a legjobb adatközlők repertoárjából hiányzik a népmese.

A Csehszlovákia határain kívül élő cseh etnikai kisebbség kutatásának lehetőségeit S. Brouček az alábbiakban foglalja össze: Felhívja a figyelmet az interdiszciplináris kutatások szintetizálásának szükségességére. Jelzi a téma kutatásának intézményi hátterét. Az intézmények által kiadott folyóiratok közül kettőt említ, a J. Auerhan által szerkesztett *Naše zahraničí*-t, valamint az 1920-as évektől a két világháború között megjelenő *Národnostrní obzor*-t. Az 1980-as évektől újra alakult a Csehszlovák Tudományos Akadémián belül a Külföldön Élő Csehekkel Foglalkozó Intézet. A szerző fontosnak tartaná, hogy létrejöjjön egy önálló interdiszciplináris központ, amelyet a Lengyelországban eredményesen működő hasonló központ mintájára lehetne megszervezni. Ebben látná a további kisebbségkutatás minőségi garanciáját.

Végezetül figyelmet érdemel a cikkhez kapcsolódó gazdag bibliográfia is.

Ethnic and Racial Studies (13. évfolyam 1990.1-4.)

Az Ethnic and Racial Studies című Londonban megjelenő folyóirat 1978-ban indult, évenként négy számmal. Főszerkesztője Anthony D. Smith, a London School of Economics and Political Science szociológia-professzora, aki nemzetelméleti munkásságával vált ismertté. E témában számos tanulmányt és több könyvet publikált, amelyek közül a legjelentősebbek: *Theories of Nationalism* (1971); *Nationalism in the 20th century* (1979); *The Ethnic Revival* (1981); *The Ethnic Origins of Nations* (1986). A szerkesztésben a nemzet- és etnikai kutatások nagyírú szakértői vesznek részt, így például Michael Banton, Walter Connor, Thomas F. Pettigrew, Joh Stone (a folyóirat alapító szerkesztője), Peter Loizos, George Schöpflin.

A szemlébe írt dolgozatok egy része teoretikus jellegű, a nemzettudat, a nemzetfejlődés, nacionalizmusok elméleti vonatkozásaival foglalkozik. A másik hányaduk ezek konkrét megjelenési formáiról szól, a világ legkülönbözőbb tájairól szolgáltatva példákat, Mauritiusról Trinidadon át Izraelig. Szembeötlő - és ez sokak számára elgondolkoztató lehet -, hogy a kelet-közép-európai térségnek nem szentel nagy figyelmet a lap: a tavalyi évfolyamban egyetlen régiókról szóló tanulmányra sem bukkantam. Helytelen volna ezért a szerkesztési politika hiányosságát” kárhóztatni. Inkább a túlzott magunkra figyelésen, magunkkal való foglalkozáson kellene túljutni. Mert amit Budapesten manapság relevanciaként tálnak az olvasók elé, az Londonból nézve sokszor bizony periférikus. A vallás és az etnikai ideológiák kapcsolata a trinidadai hindu ifjúsági mozgalom példájával is megvilágítható, s közhellyé koptatott európaiságunk igencsak egyoldalúvá válhat, ha abba - ahogyan a magyarországi folyóiratok többségében teszi - szinte kizárólag Európa keleti fele értődik bele.

Az Ethnic and Racial Studies önmagával szemben magas szakmai színvonalat támasztó orgánumként jóval szélesebb spektrumból választja témaanyagát. Az egyik legérdekesebb tanulmány Ma Shu Yun, a torontoi egyetem politikatudományi tanszéke tanárának írása: *Ethnonationalism, ethnic nationalism and mini-nationalism: a comparison of Connor, Smith and Snyder*. (Etnonacionalizmus, etnikai nacionalizmus és mini-nacionalizmus: Connor, Smith és Snyder elméletének összehasonlítása - 1990/4.) A szerző a címben jelzett három terminust járja körül, elsősorban a fenti kutatók munkáira támaszkodva. Anthony Smith és Walter Connor a nacionalizmus etnikai dimenzióját emelik ki műveikben, az általuk használt etnikai nacionalizmus, illetve etnonacionalizmus fogalma átfedik egymást. Smith - aki az etnikai újjáéledésről és a nemzetek etnikai eredetéről szóló könyveiben használja a kifejeést - nacionalizmus-elmélete azonban átfogóbb Connorénál, amennyiben figyelembe veszi a tény: a világ több újonnan létrejött államalakulata nélkülözi az etnikai alapot. Connor, aki 1973-ban alkotta meg az etnonacionalizmus fogalmát, erről külön nem tesz említést. Az etnonacionalizmust a nacionalizmus értelmében használja. Az új terminus bevezetésére pedig azért van szükség - mondja -, mert a nacionalizmuson sokan egyre inkább nem egy etnikai csoporthoz, hanem az államhoz való lojalitást kezdték érteni. Smith kiindulópontja is az, hogy az etnicitás a nemzet eredete. Az etnikai nacionalizmus pedig voltaképpen nacionalizmust jelent nemzetekkel. Megkülönböztetésül: a nemzetek nélküli nacionalizmust területi nacionalizmusnak nevezi. Utóbbi elsősorban a gyarmati uralom alól felszabadult területekre alkalmazható.

Louis Snyder mind Smith, mind Connor fogalom-használatát kritizálja, Connorét például azon az alapon veti el, hogy ha az „etno” előtagot kicseréljük nemzetire, akkor a nemzeti nacionalizmussal egy fölösleges kategóriához jutottunk. Szerinte a probléma abban rejlik, hogy a nemzet társadalomtudományi, az etnicitás természettudományi kategória, így párban szerepeltetésük kizárt. Az etnikai csoporthoz tartozást a törzsiség (tribalism) szóval jelöli. A törzsek és a nemzetek az ő elméletében csupán elhelyezkedésükben, területileg

különbözteszhetők meg, s nem társadalmi, kulturális jellegzetességük szerint. A törzset és a nemzetet ugyanabban az értelemben használja, ugyanakkor egyik munkájában a törzsiség és a nacionalizmus ellentmondását taglalja. A következetlenség feloldására a törzsiség helyett a mininacionalizmus kategóriáját vezeti be, felvetve ezzel a mini-, illetve a makronacionalizmus közötti különbségtétel problémáját, de nem oldva meg azt. A makronacionalizmus további osztályozása faji, kulturális, vallási, kontinentális nacionalizmusra nem magyarázza meg a különbséget, a függetlenség elérésének - mint kritériumnak - bevezetése pedig szintén nem megoldás, mert - ahogyan Snyder maga is elismeri - a mini-nacionalizmusok céljai változnak a függetlenség és az autonómia elnyerése között.

A tanulmány írója szerint Snyder elmélete a legkevésbé használható a három közül, míg a legkidolgozottabb Smithé.

Az 1990/1. számban jelent meg a fent már említett Walker Connor *When is a nation?* (Mióta beszélhetünk nemzetről?) című dolgozata, amely tömören foglalja össze a nemzeté válás egyes kérdéseit. A politikai tudományok USA-ban élő professzora a nemzetek kialakulásában az alábbi 4 szempontot tartja a legfontosabbnak: 1. A nemzettudat nem elit-, hanem tömegjelenség, 2. a nemzet formálódása folyamat, egy nemzet nem egyszeri történet eredményeként születik, 3. ez a folyamat nem előre meghatározott, 4. a nemzeté válás egyik központi kérdése az emberek régtől fogva való összetartozásának érzete, amelynek azonban ritkán van köze a valósághoz. Ezért a néprajz tanulmányozása a nemzeté válásban gyakran nem használható. Connor írásában túlnyomórészt az 1. pontra helyezi a hangsúlyt, amit egy példával illusztrál. 1840 és 1915 között európai bevándorlók tömege érkezett az Egyesült Államokba. Zömük vidéktől származott, minimális iskolázottsággal. Az értelmiségiek és a nagyvárosi emberek nemzettudata természetesen egészen eltért a parasztokétól, akik viszont inkább reprezentálták származási helyük népességét. Az Amerikai Etnikai Csoportok Harvard Enciklopédiájából valók az alábbi példák: az Újvilágba érkezésük idején a horvátok általában az általuk lakott területtel azonosították magukat, így beszélhetünk például dalmátokról, szlavónokról. Egy másik példa az „olaszság” fogalmának hiánya az első világháború előtt. Helyette az emberek szicíliaiaknak, calabriaiaknak, nápolyiaknak vallották magukat. Még problémásabb a macedónok helyzete: csak a 20. században kezdte róluk állítani néhány értelmiségi, hogy külön nemzetet alkotnak. A macedón bevándorlók utódainak jó része ma is bolgárnak tekinti magát. Elfogadva, hogy a nemzettudat tömegjelenség, Connor arra a következtetésre jut, hogy Európa jelenlegi nemzetei sokkal később alakultak ki, mint azt sokan gondolják. A nemzettudat megjelenésének fáziskéséséről beszél az elit, illetve a tömeg között.

Az előző kettőnél kevésbé teoretikus Máire Ni Bhrolcháin írása (1990/4.), amely az 1991-es brit népszámlálás újdonságáról szól: az etnicitás kérdésének első ízbeni megjelenéséről a brit népszámlálások történetében. Tíz évvel ezelőtt a családfő születési helyét kérdezték meg, ez pótolta az etnicitásra vonatkozó adatot. Ez a módszer egyre több pontatlanságot eredményezett, mivel egy 1986-os kimutatás szerint már minden negyedik kisebbségi etnikai közösség családfője nem a Nemzetközösség területén született. Ezért az 1989 áprilisában megtartott „próbanépszámlálás” a megkérdezettek önbevallás alapján az alábbi kategóriák közül választhattak: fehér, karibi-fekete, afrikai-fekete, az előző kettőbe nem tartozó fekete (megjelöléssel), indiai, pakisztáni, bangladesi, kínai, egyéb (megjelöléssel). A sikeres végrehajtás folytán az idej összeírás ugyanezt a módszert követi. A népszámlálás etnicitási adatainak a helyi szinten történő felhasználásban van gyakorlati haszna: így például a különböző közszolgáltatások megszervezésében, területi elhelyezésében.

További érdekesebb tanulmányok a tavalyi évfolyamból: Stephen Ryan: *Ethnic conflict and the United Nations* (Etnikai konfliktus és az Egyesült Nemzetek 1990/1.), Sammy Smooha: *Minority status in an ethnic democracy: the status of the Arab minority in Israel*

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 2.sz.

(Kisebbségi státus egy etnikai demokráciában: az arab kisebbség helyzete Izraelben - 1990/3.). Figyelmet érdemel továbbá Peter Kivisto tanulmánya (1990/4.), amely az amerikai bevándorlás-történet új irányait és az „új társadalomtörténeti” iskola eredményeit rendszerezi. Minden egyes szám a folyóirat profiljába vágó, a könyvpiacra egy-két éve megjelent mű rövid ismertetésével zárul.

Bán D. András